

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ДУШЕЧКІНА НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ
У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Монографія

Умань
ВПЦ «Візаві»
2018

УДК 378.017:502

Д 86

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(протокол № 9 від 27 березня 2018 р.)*

Рецензенти:

Є. А. Зеленов – доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

С. В. Совгіра – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

І. О. Сяська – кандидат педагогічних наук, доцент, заступник декана з навчальної роботи психолого-природничого факультету Рівненського державного гуманітарного університету.

Душечкіна Н. Ю.

Д 86 Формування екологічного світогляду студентів у закладах вищої освіти : моногр. / Н. Ю. Душечкіна. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2018. – 213 с.

У монографії розкрито теоретичні основи формування екологічного світогляду у студентів, здійснено діагностику сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей, та проведено експериментальну роботу з перевірки ефективності запропонованих нововведень у закладах вищої освіти.

Рекомендовано для студентського самоврядування та кураторів академічних груп у виховній роботі зі студентами, для викладачів під час викладання різних курсів та ін.

УДК 378.017:502

©Душечкіна Н. Ю., 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	9
Стан розробленості проблеми формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей	9
Сутність та змістова характеристика ключових понять дослідження	30
Критерії, показники та рівні сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей	47
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTI ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ	69
Аналіз стану формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти	69
Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту	94
РОЗДІЛ 3. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА	118
Обґрунтування педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти	118
Поетапна реалізація педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти	130
Інтерпретація результатів дослідно- експериментальної роботи	154
ВИСНОВКИ	180
ЛІТЕРАТУРА	185

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається докорінними соціально-економічними перетвореннями, що відбуваються в суспільстві, за яких змінюється зміст багатьох традиційних професій, доповнення їх невластивими раніше функціями. В умовах, коли правові норми та установи старої економічної системи вже зруйновані, а нові ще не діють, зростає відповідальність суб'єкта господарювання за вибір принципово важливих рішень у його економічній діяльності, у тому числі й екологічно виважених рішеннях.

Необхідність узгодження екологічної, соціальної та економічної складових функціонування суспільства призвела до ухвалення на Всесвітній конференції ООН з питань навколишнього природного середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) Концепції сталого розвитку. У Концепції розвитку екологічної освіти України, прийнятій у 2001 р., екологічний світогляд розглядається як один із головних важелів у вирішенні надзвичайно гострих екологічних і соціально-економічних проблем сучасної України [113]. У Концепції розвитку економічної освіти України, прийнятій у 2003 р., головною парадигмою визначено розвиток економічної сфери, який зумовлений характером життєдіяльності людини, її світоглядом і соціальною поведінкою [182]. Ця інтеграція в процесі формування екологічного світогляду і розглядається як соціальна та екологічна складові стратегії сталого розвитку.

Формування екологічного світогляду особистості є основною метою побудови системи освіти та підготовки громадян із високим рівнем еколого-економічних знань, про що наголошено в Законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Стратегії ЄЕК ООН освіти для сталого розвитку (2005), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013) тощо.

Найбільш затребуваними сучасним ринком праці є фахівці економічного профілю: економісти, бухгалтери, маркетологи, менеджери та ін. Під час своєї роботи вони повинні бути готові до вирішення професійних завдань, пов'язаних з економічними

розрахунками, якісне проведення яких практично неможливе без базової екологічної освіти, що включає: знання особливостей функціонування екологічних систем і причин їх порушення в результаті господарської діяльності людини, основ раціонального використання природних ресурсів та створення екологічно чистих виробництв; володіння основами моніторингу стану та нормування якості навколишнього середовища, основами екологічного менеджменту тощо. Без екологічних знань фахівці економічного профілю не зможуть компетентно нарахувати податки за користування природними ресурсами, плату за негативний вплив на навколишнє середовище тощо.

Отже, необхідність вирішення зазначених вище еколого-економічних проблем у сучасних умовах розвитку суспільства докорінно змінюють вимоги до результатів екологічної освіти студентів у цілому і студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти зокрема.

Серед численних теоретико-методичних проблем екологічної освіти особливе місце займає не тільки поглиблення і розширення комплексних екологічних знань, умінь, ціннісних орієнтацій у майбутніх фахівців економічного профілю, а й формування в них усвідомленої здатності застосовувати ці знання та вміння у своїй професійній діяльності. У зв'язку з цим стверджуємо, що формування екологічного світогляду студентів є метою і результатом екологічної та економічної освіти, сприяє підвищенню їх конкурентоспроможності на ринку праці.

У педагогічній науці склалися теоретичні передумови для розробки наукових основ формування екологічного світогляду у студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти, які ми об'єднали в п'ять груп.

Першу групу складають дослідження професійної підготовки майбутніх економістів (І. Бернацький [144], І. Бланк [14], Н. Бутенко [25], М. Вачевський [28], А. Гальчинський [41], В. Ганін [184], Л. Грущенко [25], Д. Дзвінчук [108], П. Єщенко [41], І. Кобєлева [105], В. Козаков [108], В. Кулішов [122, 124], В. Мадзігон

[136], І. Михасюк [144], С. Мочерний [148], М. Олесова [160], Т. Поясок [181], Н. Примаченко [28], Й. Петрович [77], Ю. Палкін [41], І. Прокопенко [184], Є. Савельєв [200]), в яких висвітлюються теоретичні і методичні засади підготовки економістів у вищих навчальних закладах. Однак формування екологічного світогляду сучасних фахівців, зокрема майбутніх економістів, у жодному із них не розглядалося.

Другу групу складають дослідження, у яких обґрунтовується необхідність розв'язання екологічних проблем природокористування засобами економіки (В. Копійка [114] Ю. Федунь, Р. Фещур [231], Т. Шинкаренко [114] та ін.). До цієї групи належать дослідження про співвідношення інтересів економіки та екології (О. Винницька, М. Винницький [30], І. Замула [83], Ю. Федунь [232], О. Хилова [239] та ін.). Науковці вважають, що економіка й екологія взаємозалежні і перебувають у тісній взаємодії.

Третя група досліджень присвячена вивченню проблеми екологічного виховання фахівців-економістів (С. Апостолук, В. Джигирей [186], Г. Мельник [166], Р. Пустовійт [191], Ю. Туниця [225], М. Шапочка [166] та ін.). Проте вони не мають єдиних поглядів на те, яку саме екологію треба викладати економістам, в якому обсязі та як її викладати.

Дослідження четвертої групи стосується економіко-екологічної освіти (В. Зуєв [89], Ю. Караван [100], І. Кобелева [105], С. Ключка [104], О. Писаренко [175], Б. Плясковський [176], К. Ульяновіна [228]). Науковці вважають, що мета економічної освіти не може бути досягнута без посилення екологічної складової.

П'ята група досліджень порушує проблеми формування екологічного світогляду особистості. Це, зокрема, філософські дослідження (Д. Беляєв [10], О. Глушко [45], О. Іващенко [89], О. Молотова [145], Л. Полещук [177], А. Спіркін [214], В. Стьопін [215], В. Черноволенко [244], В. Шинкарук [250], Т. Шуртакова [254], Р. Шиндаулова [249]); соціально-екологічні (О. Варго [26], О. Воскобій [33], І. Воронцова [32], О. Гагарін [36], Л. Лук'янова [134], Н. Немченко [152], А. Харчук [237]); еколого-психологічні та

педагогічні (С. Дерябо [54], Б. Ліхачов [132], О. Рубанова [196], Г. Пустовіт [192], С. Соболева [209], С. Совгіра [211], І. Сяська [220], В. Ясвін [52]). Науковці розглядають складники екологічного світогляду (екологічні знання, відповідальне ставлення до природи, практичні навички етичної взаємодії особистості з навколишнім природним світом та в процесі спеціально організованої екологоорієнтованої діяльності).

Однак, у вітчизняній освіті залишаються недостатньо розробленими теоретичні та методичні основи щодо формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей. А це вимагає розробки нових підходів до визначення змісту, форм і методів формування екологічного світогляду майбутніх фахівців економічної сфери під час навчання їх в університеті.

Отже, на основі аналізу соціально-економічної ситуації, освітньої практики і тенденцій її розвитку можемо сформулювати ряд об'єктивних суперечностей між:

- потребою суспільства у висококваліфікованих фахівцях сфери економіки та неврахуванням значимості формування екологічного світогляду в студентів економічних спеціальностей;

- необхідністю формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей та невідповідністю змісту навчально-виховного процесу вищої школи;

- важливістю формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей та недостатньою розробленістю науково-методичного забезпечення його ефективного здійснення у ВНЗ.

Отже, актуальність проблеми, викликані названими суперечностями та недостатня її розробленість у теорії й практиці, зумовили вибір теми монографії – «Формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у вищих навчальних закладах».

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та вивчення стану екологічного виховання студентів у закладах вищої освіти, обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування у них екологічного

світогляду.

Відповідно до актуальності і мети визначено такі завдання дослідження: проаналізувати стан розробки проблеми в науковій літературі, розкрити зміст і уточнити сутність ключових понять дослідження; уточнити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти; з'ясувати стан формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти; обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти.

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань використано комплекс взаємодоповнюючих методів: *теоретичні* – аналіз наукових джерел із проблеми дослідження, що дало змогу визначити об'єкт, предмет, мету дослідження, сформулювати його завдання, уточнити сутність поняття «формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти»; *емпіричні* – бесіда, спостереження, опитування, анкетування, педагогічний експеримент: констатувальний – для визначення вихідного стану сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти; формувальний – для перевірки ефективності педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти; *статистичні* – методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу експериментальних даних, визначення достовірності отриманих результатів.

Монографія складається з трьох розділів, і може бути використана для формування екологічного світогляду студентів у закладах вищої освіти, стане основою навчально-методичних видань з формування екологічного світогляду студентів, а також може бути використана студентським самоврядуванням та кураторами академічних груп у виховній роботі зі студентами, під час викладання курсів «Педагогіка вищої школи», «Методика викладання економіки», «Методика виховної роботи у ВНЗ» та ін.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Стан розробленості проблеми дослідження в науковій літературі

У другій половині ХХ століття гостро постала проблема екологічної кризи. Прийшло усвідомлення того, що ця криза носить антропогенний характер і залежить від потужної перетворювальної діяльності сучасного людства. Як зазначає Л. Чернишова, деструктивні процеси в природі йдуть величезними темпами. Такими ж темпами зникає природне середовище проживання людства, з яким вона як органічна частина природи знаходиться в діалектичній взаємодії [245, с. 3].

Питання глобальних екологічних проблем розглядали О. Гагарін [92], О. Іващенко [92], П. Олдак [158], В. Панов [92], О. Панухник [172], В. Симоненка [203], В. Хесле [238], О. Фокін [236], Л. Чернишова [245] та ін. науковці.

На думку О. Фокіна, провідною передумовою планетарної екологічної кризи є усвідомлення людиною своєї переваги над природою і протиставлення себе їй. У зв'язку з цим необхідно говорити про можливість збереження природного середовища на планеті і планети в цілому як екосистеми лише за умови зміни ставлення людини до навколишньої природи, прийняття людиною відповідальності за розвиток самої себе, планети, природи в цілому [236, с. 23].

Філософ В. Хесле зазначає, що основні тенденції розвитку людства в останні століття визначалися економічною парадигмою, що орієнтує свідомість людини на споживацьке ставлення до світу навколишньої природи, до інших людей і до самої себе [238, с. 24].

Саме пануючий вплив економічної парадигми розвитку людства зумовив технократичний характер цивілізації. А це в свою чергу призвело до того, що свідомість людини стала формуватися в контексті перетворення речових властивостей і відносин

навколишнього світу з метою їх використання для виживання та економічного добробуту людини [236, с. 25].

Першопричинами еколого-економічних проблем в Україні О. Панухник називає такі:

- успадкована структура економіки з переважаючою часткою ресурсо- та енергоємних галузей, негативний вплив яких посилений переходом до ринкових умов;
- зношеність основних засобів промислової і транспортної інфраструктури;
- існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища, регулювання використання природних ресурсів, відсутність чіткого розмежування природоохоронних та господарських функцій;
- недостатня сформованість інститутів громадянського суспільства;
- недотримання природоохоронного законодавства;
- недостатнє розуміння суспільством пріоритетів збереження навколишнього природного середовища та переваг сталого розвитку [172, с. 115].

Для того, щоб вирішити існуючі глобальні екологічні проблеми, необхідно не тільки поглиблювати наукові знання про природу й антропогенний вплив на природні процеси, а й, вивчати законодавчі та економічні чинники, які дозволяють запобігати забрудненню довкілля [175, с. 99].

У цьому сенсі, як зауважують О. Іващенко та інші науковці, екологічна проблематика на сучасному етапі полягає в тому, що людині необхідно знати допустиму межу антропогенного впливу на біосферу; виробити моральні норми і цінності, які не дозволять цю межу порушити [92, с. 5].

Сьогодні можна констатувати, що ця межа повною мірою не осмислена, а рівень освоєння екологічних цінностей низький. Тому не працюють екологічні закони й акти, оскільки не відповідають потребам кожної особистості, а екологічні знання людини і відповідне ставлення до природи не сприяють екологізації її

господарської діяльності.

Дослідження взаємозв'язків між об'єктами екологічної, соціальної та економічної підсистем є вкрай актуальним питанням стратегії екологоорієнтованого розвитку національної економіки [199, с. 58].

Успішне управління сучасним суспільним виробництвом, як зауважує В. Симоненко, потребує інтегрування методів управління економічним розвитком і методів управління природними біологічними процесами в єдину методологію управління еколого-економічної системи [203, с. 39].

У цьому сенсі, як вказує Мальте Фабер, між екологами та екологічними економістами практично немає суперечок, а от стосунки останніх з представниками панівної течії в економіці не надто гармонійні. Причина полягає в тому, що економісти розглядають природу як підсистему економічної системи, тоді як екологічні економісти займають цілком протилежну позицію [229, с. 58].

Екологічний фактор, який останнім часом все більше лімітує економічний розвиток, змушує економіку жити не тільки за економічними законами, а й враховувати екологічні [100, с. 22].

Дослідженням співвідношення інтересів економіки та екології займалися О. Винницька [30], М. Винницький [30], І. Замула [83], В. Копійка [114], Ю. Федунь [232], Р. Фещур [231], О. Хилова [239], Т. Шинкаренко [114] та ін. Вони вважають, що економіка й екологія перебувають у прямій взаємозалежності і тісній взаємодії. Тому очевидно, що кризовий стан доквілля поглиблює занепад економіки, а депресивний стан економіки погіршує стан доквілля.

Сучасна економічна теорія, на думку О. Винницької та М. Винницького, визначає, що ефективність функціонування національної економічної системи відображається насамперед на агрегованих макроекономічних показниках, таких як ВВП, національний дохід, рівень цін, зайнятість, безробіття. Макроекономічна ефективність національної економіки залежить від багатьох чинників, однак і сьогодні найважливішим залишається

система національних цінностей. Вона безпосередньо впливає на відносини, що складаються в суспільстві між урядом, підприємцями та населенням, визначає місце екологічних проблем у житті суспільства [30, с. 34].

Місце екологічних проблем в економічному житті держави визначається не лише національними традиціями чи ментальністю, а й рівнем добробуту населення. Високі рівні матеріального достатку і задоволення духовних потреб членів суспільства, тобто високі макроекономічні показники, сприяють формуванню потреби й у відповідному навколишньому середовищі. І, навпаки, високий рівень безробіття, низькі доходи на особу, незначні видатки держави (через дефіцит бюджету) на соціальні потреби, ще й якщо їх ускладнюють високі темпи інфляції, роблять пріоритетними зовсім інші проблеми, незалежно від того, чи це ігнорування буде мати негативні наслідки сьогодні, чи в майбутньому.

Забезпечення ефективності еколого-економічної системи опосередковується такими двома видами діяльності: охороною навколишнього середовища та раціональним природокористуванням. Проблема охорони навколишнього середовища стосується насамперед ресурсів природи, які забруднюються відходами виробництва та споживання або деградують у процесі антропогенної діяльності. Раціональне природокористування стосується насамперед природних ресурсів, зменшення їх кількості, які стають відходами на стадії виробництва.

Необхідність узгодження підсистем екологічної, соціальної та економічної потребувала розробки відповідної ідеології, якою стала Концепція сталого розвитку, ухвалена на Всесвітній конференції ООН із питань навколишнього природного середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.).

Як вказує В. Химинець, доцільність запровадження сталого розвитку в Україні зумовлена як внутрішніми чинниками, так і зовнішніми, що пов'язано з євроінтеграційними прагненнями та необхідністю виконання міжнародних зобов'язань. Трансформація національної економічної системи вплинула на економічний механізм

реалізації екологічної політики [241, с. 90].

Фундаментальною передумовою переходу суспільства на модель сталого розвитку є гармонізація економіки та екології, економічного та екологічного розвитку. Сучасна економіка, орієнтована на зростання споживання, неминує посилює деградацію біосфери. На рівні підприємств і організацій це протиріччя зумовлено відсутністю культури підприємництва та екологічної культури працівників, незадовільним рівнем менеджменту підприємств усіх галузей економіки, слабкістю екологічної бази більшості промислових підприємств [239, с. 283].

Концепція переходу України до сталого розвитку покликана забезпечити збалансоване вирішення екологічних проблем без гальмування економічного розвитку [231].

Суть Концепції – одночасний розвиток трьох її складових – зростання економіки з покращенням екологічної ситуації та вирішенням соціальних питань. Соціальна складова спрямована на забезпечення стабільності соціальних і культурних систем через справедливий розподіл благ не тільки між одним поколінням, а й між поколіннями. Екологічна складова покликана забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем через збереження здатності до самовідновлення та динамічної адаптації таких систем до змін. Економічна складова концепції передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів і впровадження екологічних (природо-, енерго- та матеріалозберігаючих) технологій, включаючи створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку та знищення відходів [83, с. 206].

Недооцінка будь-якої зі складових Концепції стійкого розвитку може призвести до негативних наслідків.

Обґрунтування необхідності вирішення екологічних проблем природокористування засобами економіки здійснили В. Копійка [114], Ю. Федунь [232], Р. Фещур [231], Т. Шинкаренко [114] та ін. Дослідники вважають, що, по-перше, економічний розвиток визнається доцільним у разі зниження природоємності господарства та забезпечення екологічного захисту; по-друге, економіка визнається лише засобом досягнення високого рівня життя людини, який

необхідно негайно екологізувати; по-третє, людина, її потреби та інтереси повинні стати пріоритетом сталого розвитку.

Основою успішного вирішення екологічних проблем і запобігання екологічним катастрофам визнана екологізація економіки, законодавства і суспільства. Екологізація економіки полягає в забезпеченні сталого, екологічно безпечного природокористування та збереженні ресурсно-екологічної рівноваги через зниження природоємності виробництва та зменшення впливу економіки на біосферні процеси обміну речовин і енергії.

Екологізацію Ю. Федунь, Р. Фещур розглядають як зміни суспільно-економічної формації, здійснення у певній послідовності конкретних стадій формування економічних відносин, що враховують екологічні можливості, важливість перетворення відходів виробництва та споживання їх у процесі праці та життя людей [231].

За переконанням Л. Мельника «...екологізація здійснюється через систему організаційних заходів, інноваційних процесів, реструктуризацію сфери виробництва і споживчого попиту, технологічну конверсію, раціоналізацію природокористування, трансформацію природоохоронної діяльності, які реалізуються як на макро-, так і на мікроекономічних рівнях» [167, с. 570].

Одним із дієвих шляхів вирішення екологічних проблем є перехід на інноваційну модель розвитку національної економіки як основного засобу екологобезпечної модернізації виробництва та впровадження процесів ресурсозбереження. Інноваційна модель виробництва в поєднанні з ресурсозбереженням дозволить при тому самому рівні видобутку ресурсів виробляти з них більше продукції, матеріалів, сировини, завдяки безвідходним технологіям, вторинній переробці, використанню відходів тощо.

Основне завдання сьогодні, як вважає Ю. Караван – це усвідомлення власниками та керівниками різних ланок підприємства необхідності впровадження систем екологічного менеджменту і, в рамках встановлених їм обмежень, дотримування принципу постійного поліпшення стану навколишнього середовища [100, с. 26].

Екологічну кризу Землі можна подолати за допомогою економічних наук, зокрема за організацією та веденням

бухгалтерського обліку екологічної діяльності суб'єкта господарювання. При цьому мають відбутися певні зміни в системі бухгалтерського обліку. «Основними змінами, – зазначає В. Жук – повинні стати нові вимоги до обліку економічними, соціальними та природоохоронними системами управління» [81, с. 165].

Отже, економічний підхід до екологічних проблем передбачає, при оцінці раціональності виробничого процесу, врахування шкоди, що завдається природі, і витрат суспільства на її усунення.

Розв'язання економічних та екологічних проблем на державному рівні має доповнюватися підвищенням екологічної свідомості та зростанням громадянської активності населення, його самоорганізації та мобілізації [42, с. 27].

Подолання екологічної кризи вимагає формування такої свідомості в людей, такого ставлення до природи і до людини (тобто до себе і до інших людей), в основі якого лежить усвідомлення того, що людина не протистоїть природі. Навпаки, будучи суб'єктом реалізації спільних закономірностей природи, вона є її ключовим моментом [236, с. 27].

Для цього, як зазначає В. Стьопін, потрібні нові світоглядні ідеї, які могли б стати базою для нових життєвих сенсів і цінностей, що сформулюють нові культурні традиції... [215, с. 5].

А для цього необхідно формувати екологічний світогляд суспільства, проводити екологічне виховання й надавати екологічну освіту. Вкрай необхідним є усвідомлення людиною якості природної спадщини, яку отримають від неї майбутні покоління. Одним із способів екологізації суспільного життя є забезпечення доступності екологічної інформації для населення й розвиток екологічної освіти.

Суперечності економічних і екологічних інтересів, що загострилися в останні десятиліття, сприяли вивченню змісту, форм і методів екологічної освіти, яка є певною сумою знань, здатністю в конкретних умовах виробити чіткі уявлення про зв'язок людини з природою. Як зауважила І. Кобелева, економіка відіграє велику роль у житті суспільства, вона об'єктивно функціонує й удосконалюється. У зв'язку з цим значну увагу необхідно приділяти питанням екологічної орієнтації економічної освіти, з одного боку, і

економізації екологічної освіти з іншого [105, с. 4].

Як зазначають О. Беліченко, Є. Березін, екологізація економічної освіти повинна базуватися на трьох складниках: власне економічному, соціальному й екологічному [11, с. 71].

У практичній діяльності майбутній економіст, банкір, фінансист, менеджер повинні вміти орієнтуватися в зміні стану навколишнього природного середовища різних країн і регіонів для прийняття оптимального екологічно виваженого економічного рішення. Крім власне економічних рис, як відзначає Б. Пунько, економісти повинні володіти екологічним мисленням і самосвідомістю у процесі використання природних ресурсів та виробництва різноманітних матеріальних благ. Важливе також усвідомлення ними екологічних аспектів підприємницької діяльності як невід'ємної частини економічного процесу в цілому і пристосування природних ресурсів з метою задоволення суспільних потреб та розуміння проблем взаємодії економіки та екології екосистем земної кулі [190].

Питання екологічного виховання фахівців-економістів порушують у багатьох роботах (С. Апостолук, В. Джигирей [186], Г. Мельник [166], Р. Пустовіт [191], Ю. Туниця [225], М. Шапочка [166] та ін.). Проте немає одностайної думки, яку саме екологію треба викладати економістам, в якому обсязі та яким способом.

Питання професійної підготовки майбутніх економістів розглядають у роботах І. Бернацький [144], І. Бланк [14], М. Вачевський [28], А. Гальчинський [41], В. Ганін [184], Л. Грущенко [25], П. Єщенко [41], І. Кобєлева [105], В. Козаков [108], В. Кулішов [122; 124], С. Мочерний [148], Т. Поясок [181], Н. Примаченко [28], Й. Петрович [77], І. Прокопенко [184], Є. Савельєв [200]. Науковці розглядають економічну підготовку як систему освітніх і виховних заходів, що формує особистість студента і передбачає оволодіння ним економічними знаннями та вміннями, виховання його морально-економічних якостей. Узагальнюючим результатом навчання і виховання є формування сучасного економічного мислення як системи ціннісних орієнтацій, установок, поглядів на економічну сферу, готовність до різноманітних форм економічної діяльності [160, с. 32].

Увага багатьох дослідників до теоретичних і методичних засад підготовки економістів у вищих навчальних закладах зосереджена на визначенні особливостей психолого-педагогічних та дидактичних умов оволодіння професійною діяльністю та формуванні професійно важливих особистісних якостей. Однак у контексті формування екологічного світогляду сучасних фахівців, зокрема майбутніх економістів, у жодному дослідженні не розглянуто ці проблеми.

Аналіз наукових праць свідчить, що формування особистості економіста – процес складний і тривалий. Він потребує створення чіткої системи неперервної освіти економічних кадрів. Особливого значення набуває підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі економіки, адаптованих до умов ринку праці та ринкових взаємовідносин [159, с. 48].

Ринкові відносини, інтеграція країни в міжнародне співтовариство, всебічна інформатизація суспільства потребують підвищення якості й рівня економічної діяльності підприємств та організацій. Це зумовлює нові, більш жорсткі вимоги до фахівців у сфері фінансової, виробничої та господарської діяльності.

Одним із основних завдань закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців економічних спеціальностей, є підготовка спеціалістів нової генерації.

У дослідженні Л. Дибкової «Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів» доведено наявність залежності між розвитком особистісних якостей студентів (рівня мотивації, самооцінки і суб'єктивного локусу контролю) та успішністю їх у навчальній діяльності [56].

У дисертації Є. Іванченко розглянуто систему інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів [91].

У роботі «Теоретичні та методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів» Т. Коваль дослідила основні тенденції розвитку професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів у вищій школі [107].

У роботі «Формування професійних умінь і навичок майбутніх економістів у процесі вивчення інтегративних фахових дисциплін»

І. Носач теоретично обґрунтував й експериментально довів, що процес вивчення інтегративних фахових дисциплін сприяє більш ефективному формуванню професійних умінь і навичок майбутніх економістів [154].

У дисертації «Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання» О. Бабаян визначив зміст, методи формування професійної компетентності економіста, критерії та рівні її сформованості. Обґрунтував імітаційно-рольове моделювання як засіб ефективного формування професійної компетентності студентів економічного напрямку [8].

В праці «Формування професійної компетентності студентів економічних спеціальностей у процесі фахової підготовки» І. Демура висвітила інтегровані наукові знання про процес формування професійної компетентності, визначила її структуру, зміст, основні компоненти та критерії формування, узагальнила світовий і вітчизняний досвід організації бізнес-інкубації тощо [51].

У дисертації Н. Уйсімбаєвої «Формування професійної компетентності майбутніх економістів у процесі науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах I–II рівня акредитації» обґрунтовано необхідність цілісного особистіснозорієнтованого професійного розвитку майбутніх спеціалістів, необхідність залучення студентів-економістів до творчої діяльності [227].

В умовах екологічної катастрофи й економічної кризи виникає необхідність у паралельному розвитку економіки та екології. Економічна діяльність людини, що сприяє задоволенню її матеріальних потреб, повинна бути узгоджена з реальними можливостями природного середовища. Тому економічна підготовка студентів економічних спеціальностей повинна бути нерозривно пов'язана з їхньою екологічною підготовкою [105, с. 19].

Мета економічної освіти не може бути досягнута без посилення екологічної складової. Проблеми економіко-екологічної освіти тільки починають розглядати (В. Зуєв [89], Ю. Караван [100], І. Кобелева [105], С. Ключка [104], О. Писаренко [175], Б. Плясковський [176], К. Ульянкіна [228]).

У статті В. Зуєва «Формування екологічної культури студентів економічних спеціальностей» досліджено особливості процесу екологічної освіти та виховання в умовах навчального закладу економічного профілю. Цей процес є комплексним (забезпечує єдність процесів навчання і виховання), системним (відображає системний підхід до структурування знань про довкілля), міждисциплінарним (має можливість формування спеціальних знань, умінь, навичок під час вивчення різних дисциплін), інноваційним (дає можливість застосовувати нові педагогічні технології та методичні прийоми) [89, с. 125].

Конкурентоспроможні фахівці-економісти, які володіють основами ринкової економіки, підприємництва, комерції, маркетингу, менеджменту, повинні вміти компетентно і творчо вирішувати екологічні проблеми в майбутній практичній діяльності. У зв'язку з цим в основу формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей покладені діяльнісне ставлення до оволодіння екологічними знаннями, інтерес до екологоорієнтованої діяльності, самостійної роботи у вирішенні проблемних екологічних ситуацій і завдань.

До завдань, спрямованих на досягнення мети екологічної освіти майбутнього економіста або менеджера, належить і залучення студентів до вирішення проблем навколишнього середовища на місцевому рівні, ця необхідність обґрунтовується практичними та педагогічними міркуваннями. По-перше, студенти отримують можливість реалізувати набутий обсяг екологічних знань та умінь на практиці, беручи участь в аналізі екологічної безпеки реально діючих виробництв і підприємств невиробничої сфери. По-друге, це дає кожному студенту можливість відчувати особисту причетність до вирішення суспільно значимих екологічних проблем, розібратися в їх суті, джерелах виникнення і заходах попередження. Розглянуте завдання сприяє реалізації широко розповсюдженого в екологічній сфері принципу «мисли глобально, дій локально».

Автори О. Писаренко [175], Б. Плясковський [176] вказують на такі особливості в екологічній освіті студентів економічних

спеціальностей:

- формування екологічних знань, що передбачає розуміння сучасних екологічних проблем держави й світу, усвідомлення їх важливості, актуальності й універсальності;

- формування усвідомлення безперспективності технократичної ідеї розвитку й необхідності зміни її на екологічну, яка базується на розумінні єдності всього живого й неживого в складно організованій системі гармонійного співіснування й розвитку;

- доведення до свідомості студентів ідеї єдності екологічного простору, що знаходить вираз у тісному взаємозв'язку всіх держав, незважаючи на самостійність їх економічних, політичних і військових устремлінь;

- усвідомлення екологічних цінностей і потреб, взаємозв'язку екологічних та економічних результатів діяльності, формування активної екологоорієнтованої життєвої позиції;

- розвиток особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному, національному і глобальному рівнях, уміння прогнозувати особисту діяльність і діяльність інших людей та колективів;

- розвиток умінь приймати відповідальність у вирішенні проблем навколишнього середовища, оволодіння нормами екологічно грамотної поведінки;

- глибоке вивчення правового регулювання дій людини у ставленні до навколишнього середовища.

Активізація екологічної освіти, потреби її вдосконалення та реформування спричинені змінами світогляду людства.

Різні аспекти проблеми формування світогляду особистості висвітили у своїх працях філософи О. Безпалько [168], М. Мамардашвілі [137], Є. Моносзон [146], Н. Немченко [152], В. Овчинніков [157], О. Пащенко [259], Л. Рибалко [194], А. Спіркін [214], В. Черноволенко [244], В. Шинкарук [251], Т. Шуртакова [254]. Науковцями створені необхідні теоретичні основи для проведення подальших досліджень у напрямі формування

екологічного світогляду майбутніх економістів.

Світогляд людини нерідко базується на її безпосередньому життєвому досвіді. Через те вона дає неадекватні відповіді на питання світоглядного характеру, які виникають перед нею або взагалі не в змозі на них відповісти [236, с. 42].

Кожна людина вільна у виборі свого світогляду, проте вона не може бути вільною від суспільних відносин. На думку О. Безпалько, О. Кас'янової, будучи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд виражає розуміння й оцінку найважливіших явищ суспільного життя [168, с. 144].

Так, ключовою умовою виходу із сучасної глибинної екологічної кризи з філософських позицій, на думку А. Крамаренко, є переорієнтація сформованого традиційного світогляду на екологоорієнтований, що базується на ідеї синтезу природи та людини, їх спільному розвитку як органічної єдності [116, с. 80].

Проведений аналіз названих наукових джерел засвідчив, що існує декілька точок зору на сприйняття людиною природи. Антропоцентризм є фундаментальним світоглядним орієнтиром людського роду, переконанням, що саме людина є центром і вищою метою світобудови. Екоцентризм - сприйняття всіх живих істот, усіх фрагментів системи Земля такими, що мають цінність самі по собі незалежно від людських інтересів.

Як зауважує Н. Немченко, екоцентричний тип екологічного світогляду характеризує екологічний імператив: відсутність протиставлення людини й природи, сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів взаємодії; збалансованість прагматичної і непрагматичної взаємодії з природою. Антропоцентричний екологічний світогляд характеризує прагматичний імператив: вищою цінністю є людина на вершині ієрархічної будови світу; світ людей протистоїть світу природи; сутність їх взаємодії виражається поняттям «використання»; етичні норми діють лише стосовно світу людей [152, с. 8].

Проведене нами дослідження ґрунтується на екоцентричній

парадигмі, що слугує основою гармонізації взаємодії людини і природи.

На межі антропоцентричної й екоцентричної парадигм розвивається певна погоджувальна парадигма, що запозичила із них обох їх окремі принципово істотні риси. В цілому в змісті багатьох сучасних програм і підручників якраз і домінує саме ця парадигма, що відображає рух суспільної свідомості від філософії антропоцентризму до філософії екоцентризму.

Загальне уявлення про істотні ознаки антропоцентричної й екоцентричної парадигм екологічного світогляду відображено в таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Суттєві ознаки антропоцентричної та екоцентричної парадигм екологічного світогляду

Антропоцентрична парадигма	Екоцентрична парадигма
Ставить у центрі уваги людину, її матеріальні і духовні потреби	Визнає рівну екологічну цінність усіх живих істот
Стверджує, що Земля – природне середовище проживання людини	Стверджує, що Земля – спільний дім для всіх живих істот
Обґрунтовує управлінський підхід до використання й охорони навколишнього середовища	Обґрунтовує екологічний підхід до розуміння навколишнього середовища як системи природних і культурно-історичних відносин
Стверджує, що грамотного застосування наукових знань, сучасних технологій та управлінських рішень цілком достатньо для вирішення екологічних проблем	Пропагує екологічно прийнятні технології, визнає права природи, самоврядування, місцевий контроль
Стверджує, що регулювання сучасного ринку та політичних механізмів достатньо для вирішення існуючих і недопущення нових екологічних криз, доводить, що економічне зростання має неминуче пом'якшити сучасну екологічну кризу	Стверджує, що навколишнє середовище та сталий розвиток становлять єдину проблему, доводить переваги якісного розвитку перед кількісним зростанням

Продовження таблиці 1.1

Стверджує одноманітність (уніфікованість) змісту, форм і методів освіти	Стверджує різноманітність (варіативність) змісту, форм і методів освіти
Характеризується фрагментарністю і роз'єднаністю форм і методів освіти	Характеризується системністю і наступністю форм і методів освіти
Стимулює суперництво і боротьбу	Стимулює взаємодопомогу і співпрацю

Екоцентрична парадигма екологічного світогляду не розвивається в ізоляції від значних соціально-економічних і культурно-історичних перетворень. Навпаки, вона може бути розглянута як частина соціальних змін, як частина інтенсивного розвитку сучасного гуманізму та екологічної етики. Основні ознаки антропоцентричної та екоцентричної парадигм екологічного світогляду подано в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Основні ознаки антропоцентричної та екоцентричної парадигм екологічного світогляду у процесі екологічної освіти

Антропоцентрична парадигма	Екоцентрична парадигма
Мета – передача знань, умінь і навичок	Мета – всебічний розвиток особистості
Заснована на системі традиційного навчання	Заснована на теорії розвивального навчання
Дидактичне навчання, кероване викладачем	Навчання, засноване на співпраці і повазі до особистості студента
Переважає пояснювально-ілюстративного навчання	Переважає проблемного навчання, дослідницьких технологій
Обмежене коло стилів і методів викладання й учіння	Широке коло стилів і методів викладання та навчання
Зміст формування екологічного світогляду обмежений рамками чинних програм	Зміст формування екологічного світогляду передбачає неформальний компонент, що включає в себе етичні цінності

Продовження таблиці 1.2

«Об’єктивне» вивчення суспільства і природи, уникнення дискусійних питань	Цілеспрямоване вивчення взаємозв’язку дискусійних питань на локальному, національному та глобальному рівнях, розгляд політичних та економічних проблем, співвіднесення досліджуваних питань із проблемами особистого вибору і відповідальності
Характеризується залежністю від установлених принципів та приписів	Характеризується відносною незалежністю від установлених принципів та приписів
Перешкоджає самоврядуванню, саморозвитку, самоконтролю та іншим факторам самопідтримки особистості	Сприяє самоврядуванню, саморозвитку, самоконтролю та іншим факторам самопідтримки особистості
Сприяє вразливості природного середовища	Забезпечує стабільність і стійкість природного середовища
Формує вузький прагматичний погляд на проблеми навколишнього середовища	Формує широкий етично орієнтований погляд на проблеми навколишнього середовища

Як вважає О. Писаренко, екоцентрична парадигма, яка базується на системному розумінні світу, природи і людини, ідеях екологічної етики, зовсім не заперечує значимість екологічних знань. Більше того, ця парадигма спеціально підкреслює той факт, що чим більший обсяг екологічних знань має суспільство, тим більш відповідальними можуть бути рішення, що приймаються цим суспільством для збереження природи [175, с. 24].

Подолати прагматично-споживацьке ставлення людини до навколишнього середовища та зняти традиційні антропоцентриські світоглядні установки можливо лише за умов формування та підвищення рівня екологічного світогляду [209, с. 188].

Проблема екологічного світогляду особистості, як – то: підходи до визначення його сутності і складових, шляхи формування та розвитку – розглядають у філософських, соціально-екологічних, еколого-психологічних, психолого-педагогічних дослідженнях.

У філософських дослідженнях (Д. Беляєв [10], О. Глушко [45], О. Іващенко [92], О. Молотова [145], Л. Полещук [177], А. Спіркін [214], В. Стьопін [215], В. Черноволенко [244], Р. Шиндаулова [249], В. Шинкарук [251], Т. Шуртакова [254]) проблема екологічного світогляду людини пов'язується з екологічною освітою для сталого розвитку людської цивілізації, який визначається як узагальнююча ідея екологічної освіти, його світоглядна основа. Системоутворюючою ланкою в цих роботах є проблема пошуку варіантів виходу зі сформованої екологічної кризи. Одним із таких варіантів науковці вважають переорієнтацію сформованого антропоцентричного світогляду на світогляд екоцентричний.

На думку О. Іващенко, В. Панова, О. Гагаріна, в цьому випадку необхідно говорити швидше не про екологічну освіту, спрямовану на забезпечення сталого розвитку спільноти людей і природи, а насамперед про екологічну освіту, спрямовану на формування екологоорієнтованого світогляду як центрального, мотиваційно-сміслового компонента екологічної свідомості та поведінки особистості [92, с. 11].

У соціально-екологічних дослідженнях таких науковців, як О. Варго [26], О. Воскобій [33], І. Воронцова [32], О. Гагарін [36], Н. Немченко [152], А. Харчук [237], проблема екологічного світогляду суспільства й особистості розглядається у взаємозв'язку з екологізацією суспільної свідомості й суспільної пропаганди екологічного мислення та розвитку творчого потенціалу особистості в умовах соціально-природного і соціокультурного середовища. Ґрунтовний розвиток ця проблематика отримала також у зарубіжній інвайронментальній психології, зокрема в рамках такого її напрямку, як екологія креативності або творчого потенціалу (D. Stokols), яка досліджує проблеми взаємодії психологічних і ситуативних факторів у розвитку індивідуальних здібностей та питання впливу історичних, географічних, соціокультурних і політичних обставин на розумовий розвиток особистості в межах різних національних і культурних контекстів.

Предметом еколого-психологічних та педагогічних досліджень є екологічна свідомість (О. Глушко [45], С. Дерябо [54], Б. Ліхачов [132], О. Рубанова [196], С. Соболева [209], С. Совгіра [211], В. Ясвін [52]), а екологічний світогляд науковці розглядають як його світоглядний (свідомості) компонент. Крім того, вони вивчають проблеми та методи формування в особистості екологічних знань, відповідального ставлення до природи, практичних навичок етичної взаємодії особистості з навколишнім природним світом (складників екологічного світогляду), зокрема під час спеціально організованої екологоорієнтованої діяльності.

Уперше світоглядний компонент екологічної спрямованості особистості був досліджений І. Суравегіною, яка обґрунтовувала його як розуміння цілісності природи, її цінності (практичності), науково-пізнавальної, естетичної, економічної, соціальної зумовленості ставлення до природи [169].

Як гіпотезу О. Іващенко, В. Панов, О. Гагарін розглядають твердження, що формування екологічного світогляду має відбуватися як процес набуття екологічних цінностей з розвитком екологічної компетентності за допомогою включення особистості в екологоорієнтовані види діяльності [92, с. 8].

Провідною складовою екологічного світогляду якраз і є такі життєві цінності та установки, в основі яких лежать самоцінність природи і планети в цілому й переконаність людини в тому, що вона несе відповідальність за їх збереження та сталий розвиток. Лише тоді ми можемо говорити про особистість з екологічним світоглядом.

Проблема формування екологічного світогляду останнім часом привертає все більше уваги науковців, але закономірності та особливості формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів потребують додаткового вивчення. Розв'язання екологічних проблем без цілеспрямованої підготовки професійних кадрів до природоохоронної діяльності, формування екологічного світогляду майбутніх фахівців в

умовах вищої школи неможливе.

Як зазначає Н. Немченко, протягом останніх десятиліть екологічний світогляд опосередковано досліджується в науково-педагогічних роботах про формування екологічної культури школярів і студентів, оскільки він є її структурним компонентом [152, с. 3].

Особливого значення формування екологічного світогляду набуває в процесі підготовки майбутніх фахівців фінансово-економічної сфери, які «повинні будуть під час професійної діяльності вирішувати еколого-економічні завдання та проблеми екологізації економіки» [209, с. 188].

Становлення екологічного світогляду сьогодні, на думку С. Соболевої, йде за чотирма основними напрямками: науковим, що виражається в прагненні реалізувати на практиці наявні теоретичні й практичні знання про існуючі в природі зв'язки, можливість уникнути їх порушення під час виробничої діяльності людини; економічним, який виражається в усвідомленні економічної невігідності виробничої діяльності, що руйнує природне середовище; культурним, що проявляється в прагненні зберегти природне середовище як елемент культурного середовища; політичним – знаходить вияв у прагненні людей створювати умови гідні для існування людини [209, с. 190].

Екологічний світогляд студентів економічного профілю формується на основі екологічних, еколого-економічних та соціоекологічних знань, умінь та навичок. Засвоєння їх студентами сприяє формуванню мотивацій та настанов у спілкуванні з природним середовищем, екологічної грамотності та норм екологічної етики, розвитку екологічного мислення, активної екологічної діяльності, потреби в здоровому способі життя, екологічному світосприйнятті, екологічних переконань [209, с. 190].

Зазначимо, що формування екологічного світогляду студентів економічного профілю має свої особливості.

По-перше, воно базується на принципі «випереджального відображення». Враховуючи таку специфіку, С. Соболева вважає, що

у свідомості студента має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу.

Друга особливість полягає у його еколого-економічній спрямованості. Майбутній фахівець не може бути вузьким спеціалістом у визначеній галузі. Він повинен бути грамотною, високоінтелектуальною людиною, яка добре розуміється на природних процесах, володіє знаннями з різних галузей екології, має системне бачення еколого-економічних проблем і можливість їх уникнення у своїй практичній діяльності, може приймати компетентні рішення, щоб відвернути еколого-економічні збитки [209, с. 190].

Формування екологічного світогляду відповідно до сьогодення, як вважає Т. Тимочко, ускладнюється існуючими стереотипами. Стара модель господарювання, забезпечення відтворення за рахунок використання додаткових ресурсів – надто живуча, і її переборення є надзвичайно складною справою. Зламати помилкову дилему (або зростання виробництва, або збереження природи) серед управлінської та фінансово-економічної еліти є найголовнішим завданням екологічного виховання і освіти майбутніх фахівців [222, с. 11].

На підставі аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури в роботі О. Набокової «Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю» розкрито наукові підходи до проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості, визначено їх ступінь, структуру, критерії та рівні сформованості. Запропоновано модель ціннісної сфери особистості майбутнього підприємця, яка містить професійні, соціально-громадські, морально-етичні та духовні ціннісні орієнтації [149].

У дослідженні О. Молотової «Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду» розглянуто зміст нової парадигми - екобіотичної на підставі методологічних засад системності, глобалізації, синергетики, соціокультурної детермінації, самовідновлення та розвитку духовно-практичного відношення «природа - соціум – людина» [145].

Отже, для успішного розв'язання складних екологічних проблем потрібно утвердити екологічний світогляд як на рівні індивідуального буття, так і суспільного, реалізувати екологічну ідеологію життя, стимулювати екологізацію економіки й виробництва, зрештою, сформуванню постіндустріальну екологічно зорієнтовану цивілізацію.

На думку А. Харчук, М. Купчак, для того, щоб підвищити рівень екологічного світогляду, потрібно визначити пріоритети для держави та всього людства серед особливостей сучасних проблем з охорони навколишнього природного середовища; посилити роль еколого-правової освіти в молодого покоління та виховання в нього почуття обов'язку в галузі екології; залучати молодь до активної природоохоронної діяльності на основі знань, отриманих під час навчання у вищих навчальних закладах; забезпечувати усвідомлення особистої відповідальності за стан навколишнього природного середовища на місцевому, загальнодержавному й глобальному рівнях [237, с. 302].

Як вважає О. Гагарін, для успішного формування екологічного світогляду екологічна освіта повинна вирішити три завдання: формування адекватних екологічних уявлень, тобто уявлень про взаємозв'язки в системі «людина – природа» і в самій природі; формування суб'єктивного ставлення до природи; формування системи вмінь і навичок (технологій і стратегій) у взаємодії із природою [36, с. 35].

Хоча проблема формування екологічного світогляду останнім часом привертає все більше уваги науковців, закономірності та особливості формування екологічного світогляду студентів ВНЗ потребують додаткового вивчення. До цього часу ще не розглядалась проблема формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, які в процесі становлення мають зробити вибір своєї ролі на шляху до суспільства збалансованого розвитку. Адже саме цим людям доведеться вирішувати еколого-економічні завдання та проблеми екологізації економіки.

Сутність та змістова характеристика ключових понять дослідження

Проблема формування і розвитку екологічного світогляду на початковому етапі дослідження передбачає розгляд і аналіз поняття «світогляд». Як зауважив філософ А. Швейцер, світоглядні ідеї дають нашому буттю напрям і надають йому цінності. Для суспільства, як і для індивіда, життя без світогляду є патологічним порушенням вищого відчуття орієнтування [247, с. 82].

Поняття «світогляд» широко використовують у різних галузях науки, тому й визначення його змісту різноманітні. Для вирішення проблеми нашого дослідження методологічно важливе філософське осмислення цього поняття, адже філософія - стержень світогляду, а науковий світогляд - показник освіченості [101, с. 12].

Довгий час базовим було визначення, сформульоване у філософській думці, де світогляд трактується як узагальнена система поглядів людини на світ в цілому, на місце окремих явищ у світі та на своє власне місце в ньому, розуміння та самостійну оцінку людиною сенсу її діяльності і долі людства, сукупність наукових, філософських, політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних переконань та ідеалів людей [234, с. 454].

Світогляд, В. Черноволенко пропонує визначити, як систему узагальнених знань та уявлень про дійсність, систему переконань та ідеалів, які розкривають практичне і теоретичне ставлення людини до світу, її здатність бачити, розуміти й оцінювати навколишню дійсність, спосіб пізнання себе як конкретного історичного суб'єкта пізнання та практики [244, с. 54].

Автор А. Спіркін визначає світогляд як гранично узагальнений, упорядкований погляд на навколишній світ: на явища природи, суспільство й самого себе, а також такий, що впливає із загальної картини світу основних життєвих позицій людей, переконань, соціально-політичних ідеалів, принципів пізнання й оцінки матеріальних і духовних подій [214, с. 269].

Отже, дослідники підкреслюють діяльний характер світогляду в його практичному відношенні до світу, що відображений у життєвій

позиції людей.

Нові визначення світогляду подають О. Безпалько, О. Касьянова [168], Н. Немченко [152], В. Шинкарук [251] через категорійний зв'язок «людина - світ», підкреслюючи, що світогляд формується всією системою понять і уявлень, що склалися в цьому суспільстві та відображають певний спосіб життя людей. Ці поняття й уявлення трансформуються у світогляд і входять до мережі категорій, і насамперед, відображають зв'язок «людина - світ», який передає ставлення людини до світу і світу до людини. Він - та вісь, навколо якої групуються певні уявлення про світ та людину і на основі якої складається певний спосіб бачення світу, певний світогляд [251, с. 98].

Головне призначення світогляду в тому, щоб правильно орієнтувати людину як у складних ситуаціях навколишнього світу, так і в житті самої людини. Він потрібен для того, щоб правильно оцінювати значення соціальних процесів і власних вчинків, спрямовувати свою життєдіяльність відповідно до тенденцій і закономірностей суспільного розвитку [168, с. 144].

Світогляд як своєрідну інтегративну цілісність знань і цінностей, розуму і чуття, інтелекту й дій, критичного сумніву і свідомої переконаності визначають О. Безпалько, О. Касьянова [168], Л. Рибалко [194]. На їхню думку, світогляд є ядром структури особистості, який спрямовує процес усвідомлення навколишньої дійсності і виконує роль орієнтира в практичній і перетворювальній діяльності.

Як вважають О. Пащенко, Н. Чиренко, світогляд є вищим і узагальненим рівнем відносин людини зі світом, регулятором поведінки і діяльності, а значить, є провідним виховним завданням для соціальних інституцій [259, с. 7]. Науковці вважають, що на основі світогляду людина формує головні орієнтири життєдіяльності : цілі, ідеали, критерії оцінки, здійснює моральний вибір, життєві проекти, бере на себе відповідальність у прийнятті життєво важливих рішень. Відтак світоглядна позиція відображає ставлення людини до навколишньої дійсності та стійкість її переконань на основі певної

сукупності знань, реальний стан поведінки й діяльності, що реалізуються у справах, вчинках, ставленнях, ціннісних орієнтаціях, емоціях та почуттях.

У педагогіці досить поширеним є визначення світогляду, сформульоване Є. Моносоном [146]. Учений вважає, що світогляд являє собою узагальнену систему поглядів, переконань та ідеалів, через які людина виражає своє ставлення до навколишнього соціального та природного середовища. Будучи узагальненням знань, досвіду і емоційних оцінок, у яких відображені особливості суспільного буття людини, світогляд визначає особистісну позицію суб'єкта в історично конкретній системі суспільних відносин.

Визначення, дане Є. Моносоном, служить методологічною основою багатьох педагогічних досліджень. Виділимо найбільш продуктивні моменти цієї концепції, які корелюють із проблемою нашого дослідження, і розглядаємо світогляд як явище свідомості, що виражає ставлення особистості до природно-соціального середовища; явище, характерне не лише окремим особистостям і групам людей, але й співтовариству людей у цілому; суспільну самосвідомість, що відображає дійсність у відображенні його професійних цілей та інтересів.

Слушною вважаємо думку М. Мамардашвілі, згідно з якою світогляд за своєю суттю є цілісним сприйняттям людиною структури буття, узагальнюючим осмисленням сенсу та мети людського життя, віднайденням людиною головних і значимих ціннісних орієнтирів. Саме на цій основі відповідно і формується лінія людської життєдіяльності, поведінки, способи і принципи пізнання світу, переконання та ідеали. За таких умов якісний рівень світогляду особистості стає виміром її духовної та інтелектуальної зрілості, внутрішнього багатства, освіченості, а також соціальної активності, гуманізму, доброти, моральної чистоти [137, с. 89–96].

Світогляд є системою узагальнених відчуттів, інтуїтивних уявлень і теоретичних ідей про навколишній світ і місце людини в ньому, ставлення людини до світу, до самої себе і до інших людей: система усвідомлених основних життєвих установок

людини, визначеної соціальної групи і суспільства, їхніх знань, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій, соціально-політичних, морально-етичних, релігійних та інших принципів пізнання й оцінок [45, с. 45].

Поділяємо думку авторів про те, що світогляд є системою поглядів людини на світ і на своє місце в ньому, яке виражає її ставлення до цього світу і до самої себе, тобто тією своєрідною духовною призмою, через яку людина пропускає, переломлює свої інтелектуально-духовні запити, осмислює і переживає все існуюче й так реалізує власну людську сутність.

Звертаємося до сутності світогляду не випадково. Вона дає можливість простежити динаміку формування екологічного світогляду, при цьому виникає реальна можливість прогнозувати результат, видозмінюючи і вводячи нові світоглядні структурні напрями: філософський (науковий світогляд), економічний, правовий та екологічний.

Філософський напрям передбачає оволодіння студентами основами філософських знань світоглядного порядку, що включають наукові поняття, погляди, уявлення, з якими студенти знайомляться під час навчання у ВНЗ.

Економічний напрям орієнтує студентів на ставлення до освіти як галузі господарства, що виробляє освітні послуги, професійні кадри, наукові ідеї, науково-методичну літературу.

Правовий напрям передбачає формування правосвідомості і правової культури фахівця як складової його професійної культури в умовах становлення громадянського суспільства.

Екологічний напрям формується в результаті оволодіння студентами екологічними знаннями як складовими гармонізації стосунків у системі «суспільство – природа – людина».

Аналіз наукової педагогічної та філософської літератури засвідчує, що окремі вчені (Н. Барсукова [9], О. Безпалько [168], А. Ільїна [95], О. Касьянова [168], Л. Рибалко [194], М. Фіцула [235]) терміном «науковий світогляд», позначають усвідомлення світу через отримання істинних наукових знань, відкриття об'єктивних законів

світу і передбачення тенденцій його розвитку.

Зокрема, Н. Барсукова науковим світоглядом називає гуманістичний світогляд, що означає систему конкретно-історичних уявлень і наукових знань про світ і пізнання, що є об'єктивно-справжнім регулятором пізнавальної та практичної діяльності суб'єкта [9, с. 57].

Як вважає А. Ільїна, узагальнене знання становить особливу основу світогляду-світорозуміння і робить висновок про те, що знання можна розглядати як його аспект [95, с. 20]. Наукова картина світу, на її думку включає в себе ціннісно-світоглядну форму знання, що відображає культурно-історичні ціннісні установки, тобто ставлення людини до світу, її спосіб розуміння й оцінки дійсності. Описана автором структура наукової картини є, на нашу думку, не узагальненим знанням, узятим за основу світогляду, а особистим поглядом автора, оскільки не знаходить підтвердження в дійсності як реально існуючий світогляд природничо-наукової і гуманітарної культури; сучасні екологічні проблеми стосунків природи і людини, гуманістичні перспективи їх вирішення.

На думку О. Безпалька, загальна наукова картина світу є синтезом знань людей про природу й соціальну реальність, а її створення є важливим завданням усіх галузей знань [168, с. 134].

Як зауважує Л. Рибалко, світогляд не може бути результатом лише наукового пізнання світу, він включає і життєвий досвід людини, соціальні умови розвитку суспільства і традиції народу. Наукова інформація, безумовно, впливає на формування в особистості наукової картини світу, проте не вичерпує всіх проблем розвитку світогляду [194, с. 186].

Економічний напрям світогляду пов'язаний зі змінами в економіці та у свідомості – процес взаємозалежний та взаємозумовлений. Ця закономірність вивела на коло терена педагогічних досліджень проблему формування ринкового світогляду (Л. Кривега, К. Сухарева [118], М. Мегрелішвілі [141]). Новий ринковий світогляд зумовлений невідповідністю звичних, застарілих, сформованих в інших економічних умовах економічних уявлень

новим обставинам і вимогам життя.

Знання в системі ринкового світогляду - це специфічні професійні знання, а також знання структури й механізмів ринкової економіки, глобалізаційних тенденцій розвитку світу; ціннісні орієнтації – це орієнтації на досягнення успіху, матеріального збагачення, схильність до ризику, творче вирішення певних проблем та орієнтація на безперервну освіту; переконання – це, насамперед, упевненість у власних силах, відсутність очікувань державної (чи будь-якої іншої) допомоги. Особливо важливим елементом ринкового світогляду є прагнення до постійної самоосвіти та вміння використовувати набуті знання, оскільки умови навколишньої дійсності дуже стрімко змінюються, існуючі знання швидко старіють. Крім того, активна життєва позиція, ініціативність, вміння вчитися на власних помилках, професійна та територіальна мобільність є необхідними складовими досягнення особистого успіху в сучасних умовах [141].

Вчені О. Беляєв, М. Діба, В. Кириленко зазначають, що певні локальні соціально-економічні перетворення, становлення нової економічної системи потребують адекватного економічного мислення та відповідної економічної поведінки [213, с. 144].

В економічному напрямі світогляду В. Химинець виокремлює еколого-економічну культуру як людську діяльність та мислення, від якого залежать сучасні умови існування та найближче майбутнє людства. З одного боку, вона є теоретичною галуззю знань про місце людини в біосфері, а з іншого, це – сукупність певних дій, технологій та наслідків взаємодії людини з природою [241, с. 97].

Отже, саме рівень еколого-економічної культури особистості та спільноти в цілому визначає стан природного довкілля і внутрішній світ кожної людини [240].

Співзвучну характеристику екологічної культури подає В. Крисаченко: вона є мірилом моральної зрілості людини, її здорового глузду в багатьох учинках та діях і, будучи глибоко закоріненою в підсвідомості, зовні проявляється як наявність або відсутність здорового глузду в певних діях окремого індивіда чи й

усього суспільства. Це такий напрям людської діяльності та мислення, від якого істотно залежать нормальне існування сучасної цивілізації та її сталий розвиток у майбутньому [121].

Правовий напрям розвитку світогляду виник у зв'язку із необхідністю підвищення якості екологічної освіти та екологічного виховання у вищих навчальних закладах як передумови формування відповідного екологічного світогляду та забезпечення стабільного розвитку держави (Ю. Бойчук [16], О. Воскобій [33], С. Гусарев [47], Ю. Ковалевська [106]). Студенти економічних спеціальностей вищих навчальних закладів у процесі професійного становлення мають зробити вибір своєї ролі на шляху до збалансованого розвитку суспільства.

У цілому категорія «світогляд» включає тезу граничного узагальнення основоположних поглядів на світ і місце в ньому людини і як генетичний код суспільного організму програм формує життєві позиції великих груп і окремих людей [177, с. 134].

Вказуючи на ієрархію категорій «світогляд» і «екологічний світогляд» Д. Беляєв не називає останній самостійним вектором. Він вважає, що екологічний світогляд, розуміння відповідальності за долю природи, має бути елементом нашого світогляду як цілого [10, с. 98]. Отже, категорія «світогляд» співвідноситься з категорією «екологічний світогляд» як загальне з одиничним.

Автор В. Стьопін пише, що усі три типи наукової раціональності взаємодіють і поява кожної з них не відміння попередньої, а лише окреслює сферу її дії [215, с. 15].

Поняття «екологічний світогляд» використовують у ряді досліджень (О. Рубанова [196], О. Глушко [45], С. Соболева [209]) недостатньо диференційовано, зокрема, як синонім поняття «екологічна свідомість». Загалом, уявлення про екологічну свідомість як складову світогляду лежить в основі багатьох досліджень.

Але, ототожнення таких різних понять, як «екологічна свідомість» і «екологічний світогляд» не коректно через різні їх функції. Екологічна свідомість, ґрунтуючись на екологічному мисленні як процесі становлення ідей сталого розвитку, включає в

себе сукупність почуттів, думок, переживань, настроїв, ідей, учень, концепцій, переконань, норм, які характеризують ставлення до природи, тобто екологічне знання [196, с. 8].

Подібної думки дотримується О. Глушко, яка відзначає, що поняття «світогляд» є більш вузьким порівняно з поняттям «свідомість», оскільки світогляд відбирає зі свідомості тільки те, що ціннісно необхідне людині; те, на що орієнтується людина в конкретній ситуації і стратегії (сенса життя) [45, с. 28].

Екологічну свідомість С. Соболева розглядає як сформовану у вигляді понятійного апарату систему ставлення людини до її зв'язків із зовнішнім світом, до можливостей і наслідків зміни цих зв'язків в інтересах людини або людства, а також поширення існуючих концепцій та уявлень, що мають соціальну природу, на явища й об'єкти природи та на їхні взаємні зв'язки з людиною [209, с. 190].

Отже, екологічній свідомості притаманний динамічний соціокультурний характер, що закріплюється в досвіді людини і засвоюється індивідуально. Вона відображає навколишнє середовище і може трансформуватися. Цьому сприяє практика взаємодії індивідів у процесі життєдіяльності. Тож екологічна свідомість є передумовою до суттєвих змін у взаємодії людини та природи.

На тісний зв'язок екологічної свідомості та екологічного світогляду вказує Б. Ліхачов. Він висловив думку про те, що загальною формою прояву екологічної свідомості є екологічна філософія, на основі якої людьми напрацьовується екологічна ідеологія - система науково та етично обґрунтованих імперативів, принципів, ідей, концепцій, парадигм, які організують, направляють, мобілізують масову громадську та індивідуальну свідомість на природоузгоджену і природоохоронну діяльність людей. А екологічна філософія й ідеологія складають теоретичну основу формування екологічного світогляду [132, с. 70].

Отже, дослідження філософів та психологів дають матеріал для розуміння поняття «екологічна свідомість», але не дають широкого тлумачення поняттю «екологічний світогляд», який відображає її структурний зміст, але не вказує на місце в ієрархії соціального буття

і, крім того, не бачить динамічної характеристики категорії, не вказує на наступність її зв'язку як закономірності розвитку.

На зв'язок екологічного світогляду та екологічної культури вказують багато авторів (Т. Анісімова [5], А. Борискін [21], А. Ільїна [95], Р. Нурізянов [155]), підкреслюючи, що проблема формування екологічної культури - це насамперед проблема формування світогляду, оскільки він надає єдності духовному стану людини, озброює її соціально значущими і екологічно виправданими переконаннями. Однак місце світогляду відносно до екологічної культури визначається різними авторами по-різному: одні вважають екологічну культуру особистості частиною її світогляду, інші визначають світогляд компонентом екологічної культури.

Як вважає Р. Нурізянов, екологічна культура як компонент цілісної характеристики особистості є органічною частиною світогляду і покликана здійснювати свідоме формування людиною своєї життєвої позиції у ставленні до природного середовища і на підставі цього вибір відповідної поведінки. Екологічна культура виконує дві світоглядні функції: по-перше, сприяє встановленню тісних зв'язків між екологічними знаннями з іншими галузями знань, виробленню критеріїв оцінки навколишнього світу і способів діяльності в ньому; по-друге, сприяє ціннісній орієнтації особистості, усвідомленій організації свого внутрішнього світу.

Розглядаючи питання про критерії сформованості екологічної культури як компонента світогляду, А. Ільїна підкреслює, що для вивчення сутності екологічної культури особистості як частини світоглядної свідомості необхідно аналізувати всі її компоненти: екологічне світорозуміння, що відображається в ступені відповідності екологічних поглядів сучасної наукової картини світу; екологічну самосвідомість, що виявляється до відповідно особистісних цінностей, об'єктивної цінності природи і готовності до самовиховання екологічної культури; ідеал взаємовідносин людини і природи, що виявляється в його співвідношенні з ідеалом ноосфери; уявлення про стратегічні шляхи наближення до нього [95, с. 53].

У своєму дослідженні автор захищає ідею зв'язку екологічної

культури та екологічного світогляду так:

1) екологічна культура - частина цілісного світогляду і являє собою сукупність найбільш загальних ідей про взаємодію людини з природним оточенням, активно прийнятих особистістю;

2) екологічна культура - це позиція людини у ставленні до природи, форма прояву екологічної свідомості;

3) екологічна культура є важливим компонентом світоглядних переконань і здійснює функції світоглядного орієнтування особистості у взаєминах з навколишнім середовищем [95, с. 12].

Під світоглядом А. Ільїна розуміє особливу, вищу форму свідомості, цілісну систему узагальнених поглядів на світ і своє місце в ньому, що відображаються в переконаннях та ідеалах людини. А екологічна культура має певний світоглядний аспект у вигляді ідей взаємодії людини з природним оточенням. І тому, на думку автора, екологічна культура є органічною частиною світогляду, яка об'єднує духовні основи ставлення людини до світу і як частина світогляду покликана здійснювати свідоме формування людиною своєї життєвої позиції стосовно природного середовища і вибір відповідної поведінки [95, с. 17].

Подібне розуміння екологічного світогляду подано в екологічній енциклопедії, у якій його визначено як форму свідомості, міру самовизначення й культури сучасної людини, яка базується на екологічній компетентності, усвідомленні життєвої необхідності збереження природного середовища та раціонального використання природних ресурсів. Світогляд екологічний є формою духовно-практичного освоєння світу людиною (соціумом), у якій органічно поєднуються екологічні знання, культура екологічна та екологічна діяльність, своєрідним виходом свідомості на рівень світоглядних проблем, пов'язаних із постановкою, усвідомленням та пошуком засобів подолання глобальних проблем сучасності, серед яких провідні позиції посідають екологічні. Як універсальна система поглядів на реальний світ і місце в ньому людини, світогляд екологічний є не лише знанням про природне та соціальне оточення, а й життєвою орієнтацією та системою усталених

переконань [75, с. 229].

Отже, екологічний світогляд містить такі компоненти, як: екологічне світорозуміння, екологічна самосвідомість, ідеал взаємовідносин людини і природи, уявлення про стратегічні шляхи наближення до нього.

Ми не цілком поділяємо оцінку світогляду як вищої форми свідомості, а екологічної культури як частини світогляду. Вважаємо, що індивідуальна свідомість на підставі прийняття або неприйняття наукових знань, їх осмислення виробляє систему поглядів на будову світу, причинно-наслідкові відносини в ньому, формулює для себе систему певних цінностей, орієнтирів і переконань, що узгоджуються з виробленою системою поглядів. Екологічна культура також не може бути частиною світогляду, оскільки не є системою наукових поглядів, а швидше прийнятою системою цінностей.

Як зазначає Л. Полещук, можливе і таке визначення категорії «екологічний світогляд» – це сукупність загальнолюдського досвіду, наукових, ненаукових і позанаукових знань про ставлення суспільства до природи, які виражаються в специфічно суб'єктивованих особливостях екологічної свідомості, що відображає конкретне соціальне середовище і конкретно природні умови життя суб'єкта [177, с. 136].

Аналізуючи роботи, пов'язані з формуванням екологічного світогляду, Т. Анісімова з'ясувала характерну рису процесу формування світогляду. Вона зазначає, що при всій прогресивності світоглядної форми знання ця система витягується індивідуумом з системи знань про Природу, сформованої і заданої суспільством, значить - знімається зі старих культурних матриць, що припускають надприродне існування людини [5, с. 30]. Дотримуючись цивілізаційної генези екологічної культури, автор зазначає необхідність перебудови мислення кожної людини, що здійснюється господарською діяльністю, в сторону становлення нового екологічного аспекту його світогляду – екоцентричний [5, с. 125].

Екологічну культуру Т. Анісімова розглядає як чуттєво-

образний компонент, який є основою вибіркової спрямованості на екологічні цінності в процесі побудови власного образу Природи, а когнітивний складає його інформативну базу. На думку автора, чуттєво-образний компонент, будучи одним з основоположних, залишається неоціненим і незатребуваним. Увага вчених і практиків акцентується в основному лише на когнітивному компоненті [5, с. 14].

Екологічний світогляд окремі дослідники виділяють як продукт екологічної освіти, що є своєрідним виходом свідомості на рівень світоглядних проблем, пов'язаних із постановкою, усвідомленням та пошуком засобів подолання глобальних екологічних негараздів.

Як вважає Ю. Ковалевська, має панувати новий світогляд – екологічний, а екологічна освіта повинна стати одним із пріоритетів, що дасть змогу прийдешнім поколінням грамотно й ефективно розв'язувати життєво важливі проблеми довкілля [106, с. 182].

Згідно з «Концепцією екологічної освіти України», екологічна освіта – це сукупність таких компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура [113].

Автор Г. Ягодін неодноразово вказував на світоглядний характер екологічної освіти, оскільки вона має розвинути світогляд індивіда до рівня, на якому він здатний приймати на себе відповідальність за вирішення життєво важливих для своєї популяції і всього біорізноманіття в цілому питань [257]. Він підкреслював також, що екологічна освіта - це набагато більше, ніж знання, вміння та навички, це світогляд, це віра в пріоритет життя, в особливу роль людини - капітана команди космічного корабля «Земля», що має унікальні механізми саморегуляції [256].

Науковець Е. Турдікулов підкреслював, що формування екологічного світогляду й мислення не зводиться тільки до засвоєння наукових фактів і законів, воно пов'язане з виробленням в учнів власної внутрішньої позиції до реального світу [226, с. 9].

Отже, під екологічним світоглядом в рамках екологічної освіти науковці розуміють особистісне утворення, що формується під

впливом екологічних проблем сучасності й розкриває перед людиною можливі шляхи їх вирішення на основі гармонізації взаємодії людини і природи.

Науковці Л. Рибалко [194], О. Іващенко [92], П. Полещук [178], О. Фокін [236], Р. Шиндаулова [249] пропонують визначення екологічного світогляду як узагальненої системи принципів, поглядів, знань, цінностей, оцінок, переконань, практичних настанов, що в гранично узагальненій формі визначають цілісне розуміння єдності природного й соціального буття, їх коеволюцію та гармонізацію відносин, місця людини у світі з її життєвими позиціями, які регулюють ставлення людини до екологічних проблем і їх вирішення, формують активну екологічну позицію, спонукають до природоохоронної діяльності та збереження стабільності розвитку біосфери [194, с. 187].

Екологічний світогляд, на думку Н. Немченко, зберігає структуру й характерні ознаки світогляду (цілісність, системність, суб'єктивність) і є системою знань, уявлень, поглядів, переконань, ідеалів екологічного характеру, синтезованих і усвідомлених світоглядних ідей, моральних оцінок, досвіду і ставлення людини до природи, які інтегрують особистісно значущу систему екологічних цінностей, що визначають спрямованість усього життя і діяльності людини [152, с. 8].

Екологічний світогляд, як відзначає Л. Чернишова – це сукупність загальнолюдського досвіду, наукових, ненаукових і позанаукових знань про ставлення суспільства до природи, що виражаються у суб'єктивованій особливості екологічної свідомості, яка відображає соціальне середовище і природні умови життя суб'єкта [245, с. 42].

Як зазначає Н. Марфенін, екологічний світогляд - черговий крок розвитку гуманістичної етики. Тепер уже мова йде не тільки про взаємну повагу між сучасниками, але й про турботу про благополуччя майбутніх поколінь, про збереження ноосфери - «спільного дому», в якому ми живемо всі разом [139, с. 10].

Відтак у формуванні екологічного світогляду принципового

значення набуває збалансоване співвідношення раціонального знання й ціннісного сприйняття природи як основи взаємодії з нею.

Узагальнюючи наведені тези, зауважимо, що ключовими поняттями, які розкривають сутність світогляду особистості, є: «світ», «світ в цілому», «ставлення людини до світу», «знання», «погляди», «переконання», «принципи», «ідеали», «ціннісні орієнтації», «потреби», «уявлення», «мотиви» тощо.

Фундаментом екологічного світогляду служать екологічні знання. Вони складаються з систематизованих наукових знань про природу, знань про проблеми взаємодії суспільства і природи, спеціальних екологічних знань. Саме на базі зазначених екологічних знань особистість усвідомлює важливість екологічних проблем, необхідність раціонального природокористування [180, с. 24].

Не можна не погодитись з тими авторами, які розглядають світогляд як деякий синоптикум найрізноманітніших знань. Сучасний науковий світогляд не уявляється без узагальнюючих ідей не лише в квантовій фізиці й теорії відносності, але й кібернетиці, молекулярній біології, екології та інших науках, народжених у ХХ столітті. Він виявився б неповним і без збагачуючих ідей про світ техніки, яка впливає на життєдіяльність людини [143, с. 32]. Органічний зв'язок світогляду з теоретичними знаннями зумовлений тим, що через нього людина отримує можливість включити пізнаваний предмет у сферу своєї теоретичної і практичної діяльності, через вираження свого ставлення до нього. В іншому випадку, якщо навіть людина і отримала емпіричні знання з певного предмета, вона їх не використовує, оскільки він виходить за межі її інтересу [157, с. 72]. Зрозуміло, що знання необхідні для формування екологічного світогляду.

Отже, формування екологічного світогляду – це насамперед, процес формування особистісних переконань, життєвої позиції, сфери духовного і морального світу.

Проаналізувавши різні підходи до визначення поняття «світогляд», накопичені філософською та психолого-педагогічною наукою, ми вибудовуємо своє бачення цього феномена. На нашу

думку, екологічний світогляд - це стрижневе, інтегральне, глибоко особистісне утворення. У його структурі виділяємо такі складові: а) знання (це ще не світогляд особистості); б) погляди, переконання, принципи, ідеали, ціннісні орієнтації (це вже компоненти світогляду). Отже, світогляд - це отримані особистістю знання «переплавлені» в її погляди, переконання, ідеали, принципи, ціннісні орієнтації, які є основою діяльності, вчинків даної особистості.

Під екологічним світоглядом студентів економічних спеціальностей розуміємо узагальнений індикатор результативності екологічної освіти та виховання, що являє собою інтегральну якість особистості, характеризується комплексом екологічних цінностей, сформованих внутрішніх мотивацій, поглядів, переконань, реакцій природодоцільного характеру, заснованих на розумінні цінності природи, і проявляється як усвідомлена здатність використовувати екологічні знання, вміння, навички для розв'язання екологічних проблем.

Формування екологічного світогляду є одним із завдань Стратегії освіти для збалансованого розвитку, десятиріччя якої проголошено Організацією Об'єднаних Націй з 2005 по 2014 рік. Освіта для збалансованого розвитку – освіта, спрямована на набуття знань і навичок, що сприяють формуванню нового екологічно свідомого суспільства, формування нових світогляду, позицій, цінностей, розвитку, який є соціально бажаним, економічно життєздатним і екологічно збалансованим. Чітка світоглядна позиція може бути гарантією забезпечення гармонізації змін людини, її середовища і суспільства як частин єдиного цілого [168, с. 209].

Дослідники І. Солошич, О. Солошич [212], Н. Тверезовська, І. Сопівник [221] у своїх працях виокремлюють важливі передумови для формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів: вікові особливості як один з елементів соціального статусу; до студента ставляться більш серйозні вимоги у навчальній та виробничій діяльності, де корегування поведінки відбувається під впливом домінуючих ідей соціального мікросередовища; почуття приналежності й співучасті у створенні сьогодення та майбутнього

через розуміння ідеї інтеграції всього живого й довкілля; поетапна систематична еколого-професійна підготовка студентів ВНЗ, що забезпечує набуття екологічних знань та перетворення їх у переконання і вміння застосовувати їх у фаховій діяльності.

Формування екологічного світогляду є однією з важливих складових становлення і формування молоді людини як екологічно освіченої особистості. Саме від молоді залежить у майбутньому результативність вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища, виходу з екологічної кризи, збереження природних умов існування цивілізації.

Зупинимося детальніше на механізмах формування екологічного світогляду.

У формуванні світогляду велику роль відіграє діяльність особистості. Становлення особистості відбувається у процесі оволодіння знаннями про навколишнє середовище, досвідом минулих поколінь і пізнанням своєї власної сутності. Особистість, як підкреслює А. Леонтьєв, характеризується особливою організацією ставлення до навколишнього світу. Вона має ієрархічну структуру, яка визначає відносини діяльностей і їх мотивів. Процес відбору мотивів і побудови їх ієрархій є результатом активності самого суб'єкта. Такий відбір приводить до виникнення спрямованості на діяльність [128].

Світоглядно орієнтована діяльність містить сукупність особливих дій та операцій, за допомогою яких здійснюється оцінка, супідрядність дій орієнтування особистості в екологічних ситуаціях, усвідомлення і вибір поведінки. У процесі діяльності відбувається екологічне орієнтування особистості, під час якої реалізуються особистісні переконання і цінності у вирішенні екологічних проблем. Ціннісні орієнтації як елемент світогляду поєднують у собі функції знання, самосвідомості та цілепокладання особистості.

У формуванні ціннісних орієнтацій важливим є розвиток загальних інтелектуальних, а також екологічних умінь (уміння аналізувати екологічну ситуацію, оцінювати її, прогнозувати розвиток, уживати дієвих заходів для її поліпшення). Особистісна

сторона ціннісних орієнтацій включає ставлення до природи, мотивацію, інтереси, моральну спрямованість особистості, впевненість у необхідності охорони природи.

Компоненти екологічного світогляду взаємопов'язані, межі між ними рухомі. Наприклад, аналіз та оцінка екологічної ситуації допомагає виявляти їх ціннісне значення, а самоактуалізація створює умови для рефлексії власної системи цінностей, якими особистості керуються при внутрішньому виборі лінії поведінки у вирішенні екологічних проблем.

Як вказує О. Глушко, цілісний процес формування в майбутнього економіста наукового світогляду забезпечується насамперед системою виховання й навчання у вищій школі, взаємопроникаючими зв'язками між навчальними предметами. Здійснення міжпредметних зв'язків дозволяє побачити одне і те ж явище під різними кутами зору, отримати цілісне знання про нього [45, с. 6].

Під формуванням екологічного світогляду студентів фінансово-економічних спеціальностей С. Соболева розглядає процес усвідомленого перетворення екологічних знань у переконання, формування ціннісних орієнтацій, що сприяє розумному спілкуванню з навколишнім середовищем у процесі пізнавальної та перетворювальної економічної діяльності [209, с. 191].

Враховуючи філософські та психолого-педагогічні положення про екологічний світогляд особистості, визначено зміст поняття *формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів визначається як цілісний інтегративний процес поетапного включення студентів в освітньо-виховну діяльність, яка забезпечує розвиток їх поглядів, ціннісних орієнтацій, переконань на гармонізацію стосунків із природою з урахуванням необхідності розв'язання екологічних проблем сучасності в майбутній економічній діяльності.*

Отже, сформованість екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей є цілісним утворенням, їхньою інтегративною властивістю, системою якостей, які визначають

наявність у фахівця системи еколого-економічних знань і вмінь, способу еколого-економічних дій, операцій і постійної спрямованості світогляду на їх виконання; включає в себе установки на усвідомлення еколого-економічних цілей і завдань, способів їх виконання, визначення умов, засобів, технологій природоохоронної діяльності, оцінку своїх можливостей у їх співвідношенні з майбутніми труднощами і необхідністю досягнення певного результату в реалізації екологічних програм.

Критерії, показники та рівні сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей

Сьогодні загально визнано, що чим більше екологічно усвідомлені й обґрунтовані управлінські рішення на всіх рівнях (локальному, регіональному, національному, міжнародному), тим ближче до збалансованого розвитку цивілізації. Постала гостра необхідність переорієнтації світогляду людей і вибору нової стратегії життя, яка базувалася б на ідеї екологічного імперативу. Має панувати новий світогляд – екологічний, а екологічна освіта та виховання повинні стати одним із головних пріоритетів, які дадуть змогу прийдешнім поколінням грамотно й ефективно розв'язувати життєво важливі проблеми довкілля.

На думку І. Зверєва, формування екологічного світогляду має стати неодмінною частиною діяльності всієї системи освіти. Це можливо за умови, якщо у зміст освіти будуть входити такі елементи: система знань про взаємодію суспільства і природи (екологічні знання), формування ціннісних екологічних орієнтацій, система норм та правил ставлення до природи, вміння та навички з вивчення природи та її охорони [255].

Існує декілька підходів до визначення структури екологічного світогляду: поелементний і блоковий.

Відзначимо, що структура - це відносно стійкий спосіб організації елементів системи. Поняття «структура» виділяє насамперед один елемент - стійкість, стабільність цього об'єкта, завдяки чому він зберігає свою якість при зміні зовнішніх або

внутрішніх умов [117, с. 284].

Перший поелементний підхід до змісту структури світогляду неоднозначний. Його компонентами вчені (О. Глушко [45], О. Колонькова [111], Б. Ліхачов [131], Л. Реутова [193], А. Тонких [223],) називають знання, знання-висновки, світоглядні знання, погляди, цінності, переконання, норми, ідеали тощо.

Другий підхід до структурування екологічного світогляду пов'язаний із виокремленням його більших компонентів.

Виділені Н. Андрєєвою чотири види відносин «людина - світ», репрезентують такі підсистеми світогляду:

1) онтологічну, в якій розглядаються проблеми сутності та існування світу і людини;

2) гносеологічну, коли визначаються можливості пізнання людиною дійсності й самої себе, з'ясовується адекватність отримуваних знань об'єкта пізнання;

3) оціночно-орієнтаційну (аксіологічну, ціннісну), де сконцентровані і формуються нові знання про матеріальні та духовні цінності, про добро, благо, справедливість, про ідеали людини й суспільства, переконання, регулятиви;

4) духовно-практичну (праксиологічну), що включає в себе сукупність вимог, норм, спрямованих на цілепокладання і ціледосягнення, регулювання взаємовідносин між людьми та їх діяльністю (практичною і пізнавальною) [4, с. 47].

Для особистості з високим рівнем сформованості екологічного світогляду, на думку О. Іващенко, В. Панова, О. Гагаріна, характерна насамперед наявність:

– системи екологічних знань, що включає різноманіття відомостей про біосферу, екосферу, ноосферу, людину як їх частину, про єдність їх існування та розвитку, про правила й норми їх взаємодії, про екологічні проблеми, можливі шляхи і способи їх вирішення;

– екологічних умінь і навичок, що виявляються в розумній природоохоронній, побутовій, навчальній, дозвільній та інших видах діяльності, повсякденній еколого-моральній поведінці та екологічній

освіті;

– готовності та здатності до діяльності, спрямованої на поліпшення і збереження природних умов життя людей, подолання екологічних проблем у рамках досягнутої компетентності і вікових можливостей [92, с. 14].

Дослідження проблеми екологічної компетентності особистості дозволило Т. Морозовій виділити три критерії компетентності, зокрема: особистісний – спрямований на усвідомлення себе частиною природи через формування екопсихологічної свідомості, що забезпечує усвідомлення необхідності ведення здорового способу життя та його ролі для саморозвитку й самореалізації особистості; когнітивний – лежить в основі екологічного світогляду і виражається у світосприйнятті, світовідчутті й світорозумінні людини та діяльнісний – забезпечує опанування особистістю світоглядними знаннями в процесі формування природничо-наукової картини світу на основі наукових знань про природу [147, с. 191].

В структурі екологічного світогляду особистості Н. Немченко виокремлює такі критерії: пізнавальний, ціннісний, діяльнісний, мотиваційно-переконувальний, та визначає критерії їх сформованості, до яких належать: уявлення про цілісність світу, поняття про природні явища, екологічні проблеми; інформованість, уміння самостійно аналізувати екологічні ситуації (пізнавальний компонент); ціннісні міркування, духовні почуття, пов'язані з природою (ціннісний компонент); участь у мотивованій суспільно-корисній діяльності екологічного напрямку (діяльнісний компонент); співвіднесення потреб та екологічних норм (мотиваційно-переконувальний) [152, с. 9].

Науковцями О. Безпалько, О. Касяною обґрунтовано критерії формування світоглядної позиції особистості (когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий). Когнітивний: знання про світогляд людини та її світоглядну позицію, про сенс життя і своє місце у світі, якості людини, спосіб життя, що сприяють успішній соціалізації в суспільстві, наявність та рівень їхнього розвитку, інтеріоризація соціального досвіду особистості. Емоційно-ціннісний: наявність

життєвих орієнтацій і цілей, мотивація досягнень та успіху, адекватна самооцінка, емоційна стійкість, упевненість у собі, вольовий контроль, толерантність, прийняття для себе позитивно-відповідального спрямування в соціумі, задоволення міжособистісними стосунками. Поведінковий: уміння аналізувати ситуації взаємодії людей, передбачати наслідки поведінки й діяльності, як своєї, так й інших людей, дотримання конструктивної взаємодії та комунікативного контролю з оточуючими, інтенсивність участі в діяльності та пошук шляхів реалізації своїх можливостей, володіння навичками самоконтролю поведінки в різних ситуаціях [168, с. 171].

У структурі сформованості екологічного світогляду особистості О. Фокін виокремлює такі критерії та їх показники: когнітивний (обсяг, усвідомленість, міцність екологічних знань; володіння раціональними прийомами пошуку та обробки екологічної інформації, способами прийняття екологоорієнтованих рішень у професійній діяльності, а також у конкретних екологічних ситуаціях); мотиваційно-ціннісний (стійкість інтересу до екологічних проблем, наявність потреби в підвищенні рівня екологічних знань, мотивація екологоорієнтованої діяльності, переважаючий характер особистісно значущих екологоорієнтованих цінностей та ін.); діяльнісно-практичний (готовність до перетворення навколишнього природного світу на основі досвіду використання екологічних знань, уміння проектувати і втілювати ідеї екологічної доцільності в професійній та інших видах діяльності, творчо вирішувати реальні екологічні проблеми, досвід практичної екологоорієнтованої, зокрема природоохоронної діяльності та ін.); рефлексивний (рефлексивні прийоми особистості, самоаналіз ставлення до навколишнього природного середовища і самої себе як невід'ємної його частини, оцінка власної готовності до здійснення екологоорієнтованої професійної діяльності, її результатів, в рамках соціального і професійного досвіду; духовне прагнення до самоосвіти й саморозвитку) [236, с. 53].

Науковці З. Галькієва [39], В. Зуєв [89], О. Матеюк [140],

Є. Монозон [146], Л. Реутова [193], І. Фролов [29], В. Черноволенко [244] представляють світогляд як взаємозв'язок пізнавальної, ціннісної та поведінкової підсистем. Вони вважають, що в різних формах світоглядів по-різному представлені інтелектуальний та емоційний досвід людей.

Розглядаючи критерії сформованості екологічного світогляду особистості, запропоновані науковцями, ми спиралися на його розуміння як:

- стійкої особистісної системи поглядів і переконань на природу і світ у цілому, їх розвиток, способи пізнання, місце в ньому людини;

- світорозуміння, світосприйняття, емоційне ставлення до навколишнього природного світу, певний ступінь глибини і всебічності його осмислення;

- особистісне утворення, що визначає її життєві позиції, але при цьому істотно змінюється під впливом умов життя людини, відповідного періоду розвитку суспільства.

Спектр теоретичних підстав для розробки критеріїв сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей досить широкий і може бути представлений такими напрямками: мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інтелектуальним, практично-діяльним. Виокремлення критеріїв базується на тому, що без знань і вмінь неможливо сформувані адекватне ставлення до діяльності, моральні орієнтири, а далі, при позитивному ставленні, сформовані знання й уміння стають передумовою продуктивної діяльності. Водночас можна виявити і зворотні зв'язки, оскільки, наприклад, на процес засвоєння знань впливають мотиви пізнавальної діяльності, і тільки в реальній практичній діяльності формується система знань і вмінь, виявляється ставлення до неї.

Розглянемо детальніше критерії сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Першим у структурі екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей нами визнано *мотиваційно-ціннісний* критерій.

Мотиваційно-смісловим ядром екологічного світогляду, на думку О. Фокіна, є екологоорієнтовані цінності особистості, які відтворюють дійсне ставлення особистості до природних об'єктів, заради яких розгортається її екологоорієнтована діяльність, усвідомлювані як «значення-для-мене» засвоєваних знань, що включають поняття, вміння, дії і вчинки, соціальні норми, ролі, ідеали, цінності, практичний досвід такої діяльності [236, с. 52].

Проблему цінностей особистості вивчали дослідники Є. Зеленов [87], Л. Реутова [193], С. Рубінштейн [198], Л. Столович [216], В. Тугарінов [224], В. Ядов [258] та ін. Учені по-різному підходять до визначення поняття «цінності» та «ціннісні орієнтації».

Цінності В. Тугарінов розглядає як предмети, явища та їхні властивості, що потрібні (необхідні, корисні, приємні) членам певного суспільства як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів, а також ідеї й спонукання як норму, мету або ідеал [224, с. 26].

Автор В. Ядов розглядає цінності як вищі диспозиційні рівні свідомості особистості. Вважає ціннісні орієнтації вершиною ієрархії всіх диспозицій і вважає, що їх можна поділити на цінності-цілі як віддалені, так і відносно близькі і найближчі, а також цінності-засоби, які співвідносяться із нормами поведінки, які індивід розглядає як еталон [258, с. 47].

Отже, на думку багатьох учених, загальна філософська основа природи цінностей полягає у соціальній значимості, їх здатності детермінувати соціальні дії суб'єкта.

Дослідження цінностей, ціннісних орієнтацій, життєвих перспектив є досить актуальним завданням для теорії та практики виховання, оскільки від формування екологічного світогляду майбутніх економістів значною мірою залежить екологічний стан нашої країни.

Як доводять О. Скоромна, Т. Клибанівська, студенти є носіями цінностей-цілей або термінальних цінностей, які визначають підсумкові стани суспільної ціннісно-нормативної свідомості. Такі цінності можуть набувати різних форм: економічної

ефективності, соціального партнерства, верховенства права, індивідуальної свободи, соціального контролю, національної безпеки тощо, і вони діють як кінцеві пункти системи індивідуальних переконань [205, с. 278]. Ціннісні орієнтації є важливим компонентом структури особистості, в них ніби резюмується весь життєвий досвід, накопичений людиною в її індивідуальному розвитку [205, с. 281–282].

Науковець Є. Зеленов доводить, що ціннісні орієнтації зумовлюють стратегію життя людини або групи людей (якщо вони є груповою характеристикою). Тому найважливішою справою життя кожної людини є визначення, вибір, побудова і реалізація системи ціннісних орієнтацій. Саме допомога молодій людині в цьому нелегкому процесі, створення сприятливих умов для формування нею системи ціннісних орієнтацій, що схвалюються суспільством зараз і що мають перспективу для розвитку в майбутньому, і повинно, на нашу думку, стати головною метою планетарного виховання студентської молоді [87, с. 58]. Система ціннісних орієнтацій планетарного виховання, розглянута Є. Зеленовим як система індивідуальних цінностей, може включати такі групи: 1. Цінності-цілі, що є базою для самостійного набуття знань і саморозвитку особистості, оскільки в цілях відображений основний сенс її діяльності, усвідомлення особистістю свого місця в єдиному людському соціумі, що складається. 2. Цінності-знання, що є певним чином впорядкованою, організованою, особистісно-значущою системою знань (мови, особливостей різних культур, філософських учень тощо) і умінь (насамперед комунікативних). 3. Цінності-відносини, що забезпечують адекватну взаємодію особистості з оточенням. 4. Цінності-якості, що є значущими характеристиками як властивостей освоєваних об'єктів, так і якостей самого суб'єкта (індивідних, особистісних, діяльнісних та ін.) [87, с. 70].

Цінності в структурі екологічного світогляду займають домінантні позиції, а ціннісні орієнтації зумовлюють значення і сенс екологічних знань, умінь і навичок у навчальній і професійній діяльності.

Термін «екологічні цінності» визначають М. Боришевський [23], О. Варго [27], О. Вишневський [30], М. Колесник [110], А. Шевель [248]. Вони доводять, що цінності в екологічному світогляді виконують нормативно-регулюючі функції, визначають правила і принципи соціального життя людини, детермінують найважливіші імперативи й орієнтації її поведінки й діяльності.

На перший план виходять цінності життя, пошук шляхів та засобів виживання людства за умов прогресуючого погіршення екологічної та соціальної ситуації. «У зв'язку з цим активно здійснюють перегляд традиційного ставлення як до людини, так і до природи, пошук нових духовних засад подальшого цивілізаційного розвитку, формування нових ідеалів людської діяльності й нового розуміння перспективи людини» [102, с. 282].

У системі екологічних цінностей О. Сагай виокремлює ціннісне ставлення і вважає, що воно передбачає не просто формування розуміння певних етичних і моральних норм поведінки в довіллі та їх дотримання в діяльності, а й здатності аналізувати взаємодію людини і природи [201, с. 81].

Досить влучно зауважила О. Колонькова, що цінності набувають особистісного значення, коли трансформуються у відповідні потреби та інтереси особистості. Особистісні цінності стають системоутворюючим ядром діяльності та внутрішнього духовного життя людини. Вони залежать від потреб та інтересів людини й детермінують її ціннісне ставлення до природи [111, с. 9].

Найважливішим структурним елементом світогляду багато авторів (О. Глушко [45], Л. Реутова [193], Г. Штракс, М. Штракс [252]) вважають переконання. Однак для перетворення їх у світогляд особистості необхідно, щоб набуті знання були спроектовані на внутрішній світ людини, адже знання перетворюються у світогляд лише тоді, коли вони стають переконаннями.

Отже, предметним змістом світогляду особистості є не знання, а переконання. Переконання – один із найскладніших і найменш досліджених психологічних феноменів. Більшість досліджень

інтерпретують переконання відповідно до раціоналістичних традицій насамперед як деякий гносеологічний продукт, як знання, продумані і відчуті самим суб'єктом.

За визначенням В. Іванова, В. Шинкарука, переконання – це світоглядні знання, осягнені й глибоко пережиті людиною, відчуті нею і які стали в цій новій якості органічним змістом її свідомості [250, с. 29]. Подібне розуміння зберігає певне обґрунтування, але не усуває цілого ряду принципових труднощів.

Як доводить О. Глушко, що переконання - це чітко складена система елементів духовного світу суб'єкта, які міцно вкоренилися у свідомості, світогляді, психіці та соціальних якостях суб'єкта і внутрішньо детермінують його мислення, поведінку, спілкування та діяльність і є провідним імперативом його дій [45, с. 57].

Загальносоціальні і професійні переконання складають стрижень світогляду і духовне ядро особистості. Вони формують принциповість позицій, усвідомленість і обґрунтованість життєвої позиції, рішень і вчинків.

На думку Г. Штракса, М. Штракса [252], переконання - це певні знання, пережиті людиною, що стали визначником її волі, спрямованої на реалізацію переконань у практичній і теоретичній діяльності. Це визначення пов'язує один із головних структурних елементів світогляду з діяльністю особистості, з її активною життєвою позицією.

Системний підхід дозволяє розмежувати поняття переконання й дії. Переконання є компонентом світогляду і фактом свідомості, а дії є практичною, матеріальною стороною, тому доцільно говорити про «готовність до дії».

Теоретичний огляд літератури дозволив зробити висновок, що термін «переконання» трактується неоднозначно різними авторами. Однак у різних визначеннях переконання має спільний елемент - це знання, які є складовою частиною переконання або його основою. Необхідно відзначити, що знання не переходить автоматично в переконання, а стає ним тільки, коли переходять через почуття і переживання [193, с. 82].

Отже, світоглядні переконання можна охарактеризувати як уявлення про загальну сутність природних і соціальних явищ; як погляди, які висловлюють зацікавлене ставлення людей до певних явищ; як узагальнення, що виходять за межі наукового дослідження.

У структурі світогляду важливе місце займають приписи, або імперативи (бажані вимоги, рекомендації, суворі рекомендації), які органічно входять до системи цінностей і регулюють розумову діяльність і актуалізацію світогляду в зовнішній активності суб'єкта. За їх функціональною значущістю вони можуть бути окремим класом елементів світогляду.

Існує ціла низка світоглядних регуляторів, що програмують мету, стиль і способи діяльності. Це стандарти (строго певний зразок якості, форми і розміру, якому належить неухильно слідувати в роботі); правила (приписи, що визначають дії за відповідних обставин); канони (низка прийомів і правил, які вважаються обов'язковими в певній галузі; еталони (стандартизовані цінності).

Екологічні правила, норми, стандарти, імперативи оволодіння і використання екологічних знань, навички, уміння, цінності, погляди, переконання - провідні елементи і показники духовного аспекту екологічного світогляду особистості. Отже, вони є необхідними його елементами і показниками.

Мотиви визначають ціннісні орієнтації особистості. Існує і зворотний зв'язок. Ці ідеї висунуті Л. Виготським [34], О. Леонтьєвим [127], С. Рубінштейном [197]. Згідно з поглядами С. Рубінштейна [197], поведінковий акт мотивації тісно пов'язаний із позицією особистості, яка відображає визначеність взаємин між громадським і особистісно значущим для людини. Мотивація істотно впливає на характер екологоорієнтованої діяльності, багато в чому визначає сформованість інших компонентів екологічного світогляду та сприяє усвідомленню фахівцем екологоорієнтованої діяльності як свого професійного обов'язку й осмислення суттєвості екологічних проблем та необхідності їх вирішення.

Екологічний світогляд формується більш успішно, якщо в студента розвинена позитивна мотивація засвоєння екологічних знань

і вмінь. При цьому провідним, системоутворюючим стає мотив усвідомлення фахівцем екологоорієнтованої діяльності як свого професійного обов'язку, що є результатом осмислення екологічних проблем, необхідності та можливості їх вирішення [175, с. 122].

Дослідники визначають мотивацію як єдину систему мотивів і як особливу сферу, що включає в себе потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складній взаємодії [88, с. 287]. Мотивами можуть бути уявлення, почуття, ідеї, переживання, тобто все те, в чому знайшла втілення потреба [94, с. 41-42]. Поняття «мотивація» на думку В. Джидарьяна є тим складним механізмом співвіднесення особистістю зовнішніх і внутрішніх чинників поведінки, який визначає виникнення, напрям і способи здійснення конкретних форм діяльності [55, с. 49].

Мотиваційна сфера і мотивація в широкому розумінні - це стрижень особистості, навколо якого об'єднуються, стягуються такі її властивості, як спрямованість, ціннісні орієнтації, установки, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості та інші соціально-психологічні характеристики.

Мотивацію становлять спонукання, які спричиняють активність особистості та визначають її спрямованість, спонукають індивіда до певних дій та визначають їх напрям і мету [207]. До мотивації належить все, що спонукає активну діяльність, узагальнені й більш конкретні цілі, заради яких людина діє. Фактором, що визначає дієвість мотиву, є усвідомлення суб'єктом результатів своєї діяльності [202].

Мотиваційний складник у майбутніх фахівців з економіки відображає потребу в самостійній діяльності, в самостійному досягненні професійно значущих знань, у реалізації власного потенціалу.

Як вважають С. Дерябо, В. Ясвін, важливо враховувати екологічні мотиви – спонукальні сили особистості, виражені в особистісному сенсі екологічної поведінки [52]. Серед можливого різноманіття екологічних мотивів вони виділяють такі: суспільні, цивільні, колективістські, мотиви особистої гідності, естетичні, мотиви доцільності, мотиви безпеки. Найчастіше екологічну позицію

людини визначає не один, а кілька мотивів.

Враховуючи, що відповідальне ставлення до природи є складним видом екологічної активності, І. Зверев [85], Б. Юганзен [97], І. Суравегіна [219] виділяють такі екологічні мотиви: гуманістичні, культурно-естетичні, цивільно-патріотичні, санітарно-оздоровчі. До складу екологічних мотивів І. Суравегіна включає екологічний світогляд, екологічні переконання, екологічні ідеали, екологічні інтереси, екологічні схильності, екологічні прагнення [219].

У кінці 90-х років у розумінні екологічних мотивацій, ставленні до природи відбулася певна еволюція. На перший план виходять два типи екологічних мотивацій – антропоцентрична й екоцентрична. В основі екологічної мотивації С. Дерябо, В. Ясвін виділяють антропоцентричну і екоцентричну екологічну свідомість [52]. В. Борейко [19] велику увагу приділяє екоцентричним і антропоцентричним екологічним цінностям.

Ми зробили спробу узагальнити екоцентричні погляди. Вони зводяться до таких положень:

- сучасна екологічна криза – це криза цінностей;
- природа - це самостійна цінність, унікальність, неповторність;
- у системі моральних цінностей природа є метою, а не засобом;
- природа й суспільство єдині і без єдності існувати не можуть.

Отже, основою мотиваційно-ціннісного критерію є усвідомлення природи як самостійної цінності, глибока зацікавленість майбутнього економіста в оволодінні суб'єктивним екоцентричним ставленням до природи.

Когнітивно-інтелектуальний критерій передбачає сформованість системи екологічних знань, що є орієнтовною основою для екологоорієнтованої професійної діяльності майбутніх економістів. Система знань служить основою для усвідомлення проблем взаємодії суспільства й природи; розуміння цілісної екологічної картини світу, що сприяє поясненню зв'язків і залежностей в екосистемах, усвідомлення ролі та місця людини в

системі світобудови; оволодіння екологічно безпечними прийомами і способами життєдіяльності, що сприяють вирішенню екологічних проблем; формування ціннісних установок у ставленні до природи, до власної екологоорієнтованої діяльності.

Як вважає С. Горбулінська, усвідомлення й засвоєння особистістю екологічних знань означає розуміння нею важливості цих знань для вивчення й охорони навколишнього середовища, їхніх внутрішніх зв'язків, вміння аналізувати і порівнювати, доводити та узагальнювати, оцінювати та пояснювати [46, с. 88].

Виділяємо три групи екологічних знань: методологічні, теоретичні та емпіричні, а також уміння аналізувати статистичні показники, складати економіко-екологічну характеристику підприємства, пояснювати вплив екологічних чинників на результати економічної діяльності підприємства і, навпаки, вплив результатів економічної діяльності підприємств на навколишнє середовище. Структура екологічних знань міждисциплінарна. Міжпредметне узагальнення знань дозволяє опиратися на предмети природничо-математичного і гуманітарного циклів. Але провідна роль у формуванні економіко-екологічного мислення належить економічному циклу дисциплін.

Ми згодні з В. Глуховим, Т. Лисочкіною [43, с. 32], які вважають, що інтеграція екологічних знань необхідна для формування цілісного наукового світогляду, підвищення якості їх засвоєння із загальноосвітніх та спеціальних предметів, а також поліпшенню професійної підготовки та розвитку науково-технічного мислення студентів.

Досвід формування екологічних знань у майбутніх економістів дає підстави зробити висновок, що інтеграції тільки змісту екологічних і фахових дисциплін недостатньо. Екологічні знання використовуються економістами в професійній діяльності, тому постає необхідність інтегрування не тільки змісту екологічних та фахових дисциплін, а й двох видів діяльності – екологічної та економічної.

На думку В. Зуєва, сучасні фахівці економічних структур

повинні вміти правильно тактично і стратегічно користуватися природними ресурсами, вирішувати якісно нові завдання - прогнозувати зміни навколишнього природного середовища і керувати ним [89, с. 127].

Видається логічним і доречним вивчення майбутніми економістами екологічних аспектів формування регіональних бюджетів, міжнародних аспектів природокористування і захисту навколишнього середовища, екологічного маркетингу та менеджменту, економічного механізму та фінансування охорони навколишнього середовища.

Проблема формування знань у структурі світогляду особистості економіста, як і будь-якого іншого фахівця, багатопланова. Економічний аспект розкриває необхідність набуття екологічних знань як підґрунтя оціночних навичок і рішень фахівців з економічною освітою. Соціальний аспект розкриває участь виробничої сфери різних галузей економічної діяльності в розв'язанні соціальних проблем, покращення якості життя засобами впровадження екологічно чистих технологій, реалізації екологічно чистих товарів та екологічних послуг. Виховний аспект розкриває необхідність підвищення екологічної культури суспільства [243, с. 126].

Щоб знання сприяли формуванню і розвитку світогляду, вони повинні набути для людини суб'єктивного сенсу, перейти в її погляди, переконання, стати основою для напрацювання власних ідеалів та цінностей [168, с. 149].

Екологічні знання здобуваються в процесі екологічної освіти, проте вона не зводиться тільки до екологічних знань, бо повинна сприяти розвитку характеру особистості, її здібностей та вмінь, необхідних для адаптації в умовах ринкової економіки.

Практично-діяльнісний критерій характеризує поведінку і діяльність особистості в природі, базується на ціннісноорієнтованих знаннях, інтелектуальних уміннях і навичках і є сукупністю різних за складністю видів і способів діяльності студентів, що спрямовані на формування в них практичних умінь та навичок екологічного

характеру, стійкої мотивації й потреби активно діяти в процесі розв'язання екологічних проблем своєї місцевості.

Діяльність є специфічною формою активного ставлення людини до навколишнього світу. Вона неможлива без людської активності. Активність, з одного боку, - засіб стримування такого психологічного стану людини, як переживання, а з іншого, - енергія, яку використовують у специфічній реакції, що проявляється в бажанні та його реалізації людиною.

Отже, діяльність – це активна взаємодія людини з навколишнім середовищем, завдяки чому вона досягає свідомо поставленої мети, що виникла через певну потребу.

У кінці 70-х років ХХ століття у філософській літературі набув системно-структурний підхід до аналізу діяльності, розвинений М. Каганом. У системі суб'єктивно-об'єктивних стосунків він виділяє чотири види діяльності: перетворювальну, пізнавальну, ціннісно-орієнтувальну і комунікативну [99, с. 9].

Одним із потужних засобів формування екологічного світогляду є природоохоронна діяльність – системне утворення, що є діяльністю реалізацією екологічних знань, умінь, навичок, здобутих студентами під час навчально-виховного процесу ВНЗ і передбачає морально-етичну поведінку особистості в довкіллі, усвідомлену діяльність із сформованими мотиваційно-ціннісними установками раціонального природокористування, накопичення досвіду у сфері охорони навколишнього середовища.

Як доводять А. Іващенко, В. Панов, А. Гагарін, еколого-орієнтована діяльність - це:

– природоохоронна діяльність, активізація якої повинна сприяти поліпшенню навколишнього природного трансформованого (антропогенного) середовища, включаючи участь у пропаганді сучасних ідей охорони природи;

– діяльність пізнавально-практична (такими її видами, як ігрова, навчальна та трудова діяльність серед природи), спрямована на спілкування з природою і в результаті цього формування пізнавальних, практичних і творчих умінь екологічного характеру;

розвиток вольових якостей учнів і сприйняття ними позитивного впливу природи, прагнення до пізнання природного світу в єдності з морально-естетичними переживаннями, вироблення норм поведінки в природі, що виключає нанесення їй шкоди, її забруднення або руйнування;

– безпосередня взаємодія особистості з навколишнім природним світом, у результаті якої: а) набувається власний досвід, що виникає при колективному або індивідуальному рішенні різноманітних екологоорієнтованих теоретичних, практичних, наукових, творчих завдань; б) розвивається особистісне (суб'єктивне) ставлення до світу природи;

– комунікативна взаємодія індивіда зі світом природи, в результаті якого набувається особистий досвід безпосереднього переживання єдності (спільності та відмінності) з природним об'єктом на рівні емоційної й особистісної взаємодії з ним [92, с. 74].

Екологоорієнтована діяльність стає фактором (рушійною силою) формування екологічного світогляду.

Екологічний світогляд студентів не вичерпується формальними знаннями у сфері екології. Можна мати знання, але не вміти ними користуватися, тому необхідно враховувати ступінь практичного володіння цими знаннями. Відповідно, найважливішою складовою екологічного світогляду є екологічний досвід або екологічна поведінка. У широкому сенсі слова цей феномен являє собою сукупність умінь вести себе екологічно, стійких навичок постійного і повсюдного дотримання екологічних вимог, прагнення безперервно брати участь в екологічних заходах. Стосовно студентів економічних спеціальностей екологічний досвід вимагає певної конкретизації. Зокрема, випускник ВНЗ повинен уміти оцінювати виробництво з позицій його впливу на природні системи і біосферу в цілому, приймати технологічні рішення, спрямовані на попередження забруднення навколишнього середовища і дбайливе витрачання природних ресурсів (сировини, матеріалів, електроенергії та ін.).

Екологоорієнтована діяльність є пізнавальною і перетворювальною. У першому випадку в результаті неї відбувається

пізнання об'єктів, процесів, взаємозв'язків у навколишньому соціально-природному середовищі, в другому – перетворення природи, суспільства, самої людини.

Вважаємо, що в процесі формування екологічного світогляду студентів необхідно враховувати фінансово-економічний аспект. Він полягає в тому, що стан навколишнього середовища залежить насамперед від суми фінансів, що надходять на природоохоронні заходи. Важливим є розуміння студентами того, що стан довкілля залежить від матеріальних і фінансових ресурсів, що виділяються державою чи окремими суб'єктами господарської діяльності на його оздоровлення, відновлення та освоєння природних ресурсів.

Головним, на нашу думку, у процесі формування екологічного світогляду студентів є також орієнтація на розуміння економічного механізму природоохоронної діяльності, що забезпечує виконання вимог раціонального природокористування, реалізацію еколого-економічного принципу та охорону природи на всіх рівнях – від локального до національного. Відсутність економічного механізму регулювання відносин людини і природи унеможливорює отримання бажаних результатів від збільшення матеріальних та фінансових ресурсів, що виділяються на природоохоронні заходи, прискорення введення в експлуатацію ресурсо- та природозберігаючих технологій, діяльність правових механізмів, наскільки б досконалим не було екологічне законодавство. Тому при формуванні екологічного світогляду студентів необхідною є економічна орієнтація [209, с. 191].

Як вважає О. Завальнюк, головними економічними інструментами екологічної діяльності є:

- податкові інструменти (пільгові чи дискримінуючі): податки на продукцію, види діяльності, джерела забруднення, користування ресурсами;
- інструменти системи кредитування (пільгові чи дискримінуючі): за напрямками діяльності, об'єктами кредитування, строками кредитування;
- субсидії (прямі та непрямі): на державні екологічні проекти, компенсацію частини ризику підприємствам із пілотних екопроектів,

на екоцілі населення;

- екологічні платежі за викид шкідливих речовин в атмосферу; водні джерела; ґрунт; за захоронення у природних ландшафтах;
- цінні інструменти: екоцінове програмування, екоцінове регулювання, екоцінове стимулювання;
- виплати за збереження (досягнення) певних економічних результатів і збереження стану середовища;
- продаж екологічних прав на викиди, діяльність тощо;
- ринкові сертифікати: екологічні квоти; дозволи на виготовлення (продаж) певних обсягів продукції (послуг, робіт);
- екологічне страхування видів діяльності, підприємницького ризику, еколого-економічних наслідків [82, с. 115].

До найдієвіших стимулів природоохоронної діяльності, що мають значні перспективи, екологи відносять ринкову реалізацію права на забруднення. Ця ідея існує як частина плану заохочення промислових підприємств до використання високоефективних очисних споруд і ґрунтується на різниці між фактичним та екологічно допустимим рівнями забруднення. Коли цей рівень є нижчим від установленної межі, то підприємство дістає право на забруднення навколишнього середовища у вигляді сертифіката, який може бути проданий іншим підприємствам [126].

Отже, практично-діяльнісний критерій сформованості екологічного світогляду характеризує включення особистості в сферу взаємодії з природою, в екологоорієнтовану діяльність відповідно до рівня сформованих знань та наявних цінностей.

Узагальнюючи характеристику критеріїв сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей, вважаємо, що екологічні знання, засвоєні особистістю, екологічні уявлення, що формуються в рамках екологічної освіти, в повсякденному житті та в розв'язанні особистістю екологічних протиріч, сприяють усвідомленню важливості екологічних проблем, розумінню цінності природи як середовища проживання людини і людства в цілому. Знання і цінності трансформуються в практичній діяльності людини в переконання, які закладають основу

екологічного світогляду, а світогляд визначає ціннісні орієнтації та ідеали особистості, які проявляються в різних видах екологоорієнтованої діяльності.

Сформульовані критерії являють собою певний показник, за яким можемо визначити рівень сформованості екологічного світогляду майбутнього економіста, його готовність до виконання професійної діяльності і який служить вихідним моментом для виявлення рівнів сформованості екологічного світогляду.

Нами визначені показники сформованості кожного з критеріїв.

Мотиваційно-ціннісний критерій характеризується такими показниками (стійкість інтересу до екологічних проблем, наявність потреби в підвищенні рівня екологічних знань, мотивація екологоорієнтованої діяльності, в тому числі професійної, перевага особистозначимих екологічних цінностей та ін., вміння визначати для себе особисто і суспільства в цілому цінність природи чи окремих її об'єктів, вміння оцінювати з позиції екологічного світогляду й моральних норм суспільства екологічні проблеми та ефективність можливих шляхів і засобів їх вирішення в межах найближчому довкіллі, особистісно-ціннісні та соціальні установки щодо охорони, збереження і відтворення навколишнього середовища, досвід здійснення ціннісних відносин, на основі екологічних якостей особистості, формування екологічних цінностей та смислів, системи ціннісних орієнтацій).

Когнітивно-інтелектуальний (глибина і міцність засвоєння системи екологічних знань; сформованість узагальнених екологічних понять; ступінь обізнаності про сутність екологічного світогляду та його ролі в професійному становленні майбутніх економістів; вміння використовувати наявні знання для вирішення практичних і пізнавальних екологічних завдань, здатність до адекватної самооцінки власних дій у довкіллі, усвідомлення необхідності використання екологічних знань, усвідомлення особистої причетності до екологічних проблем і відповідальності за екологічні наслідки власної побутової діяльності).

Практично-діяльнісний критерій характеризується такими

показниками: практичний досвід природоохоронної діяльності, рівень сформованості вмінь, здатність свідомо приймати рішення і діяти так, щоб завдавати довкіллю якомога меншої шкоди, реалізація знань та мотивації у відтворенні природобезпечного стилю поведінки, здатність відповідально вирішувати життєві ситуації, підпорядковуючи задоволення своїх потреб принципам збалансованого розвитку, вміння застосовувати знання на практиці; здатність керуватись здобутими знаннями, сформованими цінностями і досвідом, приймати виважені екологічно доцільні рішення у власній зоні відповідальності).

В основу виділення рівнів сформованості екологічного світогляду майбутніх економістів нами покладено рівні навчання (за В. Безпальком), ступінь навченості (за В. Симоновим), рівень виконання дій (за В. Корольовим), рівні засвоєння навчального матеріалу (за І. Лернером, М. Скаткіним) та практику вищої школи України, яка передбачає виділення трьох рівнів досягнень студентів: високий (100–80 %), середній (79–50 %), низький (до 49 %), які оцінюються як «2 – незадовільно», «3 – задовільно», «4 – добре», «5 – відмінно».

Під рівнем розуміють діалектичний характер процесу розвитку, що дозволяє пізнати предмет у всьому його різноманітті властивостей, зв'язків, відносин [174, с. 69].

Високий рівень: майбутні фахівці мають глибокі, осмислені й систематизовані знання теоретичних та спеціальних основ екологічної освіти й виховання; поінформовані про основні екологічні проблеми сучасності, співпереживають у зв'язку з деструктивними змінами у довкіллі; володіють умінням самостійно аналізувати екологічні ситуації; засуджують порушення норм і правил поведінки в природі; займаються екологічною діяльністю; мають цілком визначені уявлення про участь у вирішенні екологічних проблем у майбутній професійній діяльності; намагаються завжди чинити відповідно до власних життєвих цінностей, здатні до обґрунтування і відстоювання власної світоглядної позиції.

Середній рівень: студенти виявляють зацікавленість проблемами

екологічної освіти, мають сформований необхідний мінімум екологічних знань, але недостатньо сформовані практичні вміння і навички проведення екологічної діяльності, вони відчують труднощі у використанні знань на практиці, що і гальмує їхню екологічну діяльність; сприймають світ як цілісність і уявлення про людину як його частину, роль людини у збереженні цивілізації; визнають необхідність співпереживання іншим людям і природі, однак недооцінюють особисту причетність і відповідальність за стан довкілля; володіють певними знаннями про світогляд та його важливість у житті людини і вважають це достатнім для життя в суспільстві. Студенти проявляють поверхневі знання особливостей впливу антропогенного екологічного фактора на природу. Можуть назвати лише декілька факторів деградації природи. Проявляють поверхневі знання наслідків екологічної кризи.

Низький рівень: студенти володіють необхідним мінімумом знань, умінь, але коли їх застосовують на практиці, то у них виникають труднощі, відсутня ініціатива до екологічної діяльності; фрагментарна інформованість про екологічні проблеми, неусвідомленість відповідних понять, відсутність інтересу до стану довкілля, майбутнього цивілізації; невміння аналізувати екологічні ситуації, здійснювати оцінно-рефлексивні дії; незнання і недотримання екологічних вимог у власній життєдіяльності; відсутність бажання природоохоронної діяльності, невизначеність власної ролі у вирішенні екологічних проблем, мають фрагментарні знання про світогляд та його важливість у житті людини. Їх вирізняє відсутність бажання до накопичення та застосування знань про природу, суспільство і себе самих, слабо сформована мотивація до розвитку цих знань.

Студенти, які володіють низьким рівнем знань не мають здатності застосовувати наявні екологічні знання, у них відсутня потреба взаємодії з довкіллям, не сформована мотивація до активної екологічної поведінки та дій на захист довкілля. Мотиви екологічної діяльності прагматичні або пов'язані з необхідністю виконання доручення дорослих, їх поведінка та вчинки шкодять природі,

самооцінка особистого ставлення до природи неадекватна, проявляється нездатність вирішувати протиріччя у взаємодії з природою.

Кожному рівню відповідає певний тип ставлення студентів до природи: високому рівню – екоцентричний, середньому рівню – суперечливий, низькому рівню – антропоцентричний. До екоцентричного типу віднесено студентів із стійкою моральною позицією стосовно природи, вони є ініціаторами екологічної діяльності, засуджують порушення норм і правил поведінки у природі, вимогливі до себе. Суперечливий тип характеризується наявністю в студентів недостатньо стійкої шкали цінностей, вони знають моральні норми і правила поведінки в природі, та не завжди дотримуються їх, якщо останні суперечать особистим інтересам чи усталеним поглядам. Студенти із суперечливим типом мають нестійку систему цінностей, регулятором їхньої поведінки переважно є не особиста думка чи ставлення, а характер поведінки більшості: вони розуміють необхідність вирішення екологічних проблем, але не вміють визначати особисту роль у цій справі. Для антропоцентричного типу характерний низький рівень самоконтролю у взаємодії з природою, відсутність емоційних проявів стосовно природи, намагання перекласти відповідальність за скоєння негативного вчинку стосовно природи на іншого.

РОЗДІЛ 2

ДІАГНОСТИКА СФОРМОВАНOSTІ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Аналіз стану формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти

Головною парадигмою економічної освіти є розуміння того, що економічний розвиток суспільства зумовлений характером життєдіяльності людини, світоглядом і поведінкою та передбачає розуміння закономірностей відтворювальних процесів на мікро- та макрорівнях. Вважаємо за необхідне акцентувати увагу на пріоритетних аспектах економічної освіти, визначених «Концепцією розвитку економічної освіти в Україні», до яких належать: ступенева підготовка фахівців економічного спрямування; оптимізація структури спеціальностей та спеціалізацій; оптимізація мережі вищих навчальних закладів; удосконалення економічної підготовки фахівців у неекономічних закладах вищої освіти; підвищення конкурентоспроможності випускників та розвиток системи їх працевлаштування; вдосконалення фінансово-економічного механізму функціонування ВНЗ; інтеграція вищої економічної освіти у світовий простір [182, с. 4–5].

Вищі навчальні заклади України здійснюють підготовку фахівців широкого спектру економічних спеціальностей: міжнародна економіка, економіка підприємств, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності, фінанси і кредит, статистика, облік і аудит, маркетинг, інформаційні системи в менеджменті, менеджмент виробничої сфери, адміністративний менеджмент тощо.

Як зазначено в «Освітньо-кваліфікаційних вимогах до бакалавра з економіки підприємництва», бакалавр-економіст – «...людина з фундаментальною гуманітарною та ґрунтовною економічною теоретичною підготовкою, високим загальним рівнем освіти та культури; людина, яка має належний науковий потенціал для широкого вибору конкретних напрямів практичної діяльності, володіє

умінням самостійно продовжувати навчання. Бакалавр з економіки підприємництва повинен мати розвинені аналітичні здібності, широкий кругозір, емоційну стійкість, уміння працювати в умовах дефіциту інформації, ресурсів та часу, бути ініціативним та наполегливим, безперервно поповнювати свої знання» [164, с. 6].

Бакалавра з економіки підприємництва готують до роботи на підприємствах та організаціях усіх видів господарської діяльності. Він може працювати на первинних посадах економіста, менеджера, бухгалтера й виконувати проектну, організаційну, методичну, технологічну виробничі функції. Відповідно, економіст повинен бути здатним виконувати організаційно-управлінські функції на рівні середньої ланки управління організацією: планування, організація, координація, аналіз і контроль.

Підготовка економіста, як дослідила О. Глушко повинна відповідати: а) вимогам, що висуваються до економічної діяльності сучасного фахівця; б) розумінню ним індивідуальної та соціальної значущості набутих знань; в) наявності навичок використання математичних методів і моделей при аналізі фактів економічної діяльності; г) здібностям студента-економіста самостійно добувати нові знання, обробляти наявні знання, зберігати і транслювати їх, використовувати на практиці [45, с. 72].

Для нормального функціонування економіки країни система освіти повинна представляти сучасні та перспективні потреби у фахівцях за сферами і профілями діяльності, окремі з яких показано в таблиці 2.1.

На першому етапі нами були вивчені та проаналізовані навчальні плани і програми підготовки майбутніх економістів галузі знань 0305 Економіка та підприємництво, напряму підготовки 6.030509 Облік і аудит, 6.030507 Маркетинг, 6.030504 Економіка підприємства, 6.030508 Фінанси і кредит, для виявлення їх потенціалу у формуванні екологічного світогляду.

Професійна сфера діяльності майбутніх економістів

Сфера діяльності	Основна мета діяльності
Економіст-консультант	Надає професійні послуги: інформаційні, маркетингові, економічні, фінансові.
Менеджер	Планує, організовує, управляє, контролює виконання основних функцій на підприємстві та організації.
Економіст	Вивчає сферу виробництва, аналізує взаємодію факторів попиту і пропозиції, формує плани ефективного використання сировини, матеріалів та інших ресурсів.
Аналітик-математик	Оцінює ризик інвестицій, розробляє методи контролю якості у виробничому процесі.
Дослідник маркетингу	Аналізує стан ринку, організовує обстеження, проводить опитування для визначення можливості просування нових товарів і послуг, їх рентабельності, стратегії реклами та дизайну.
Економіст-дослідник	Вивчає можливості поліпшення якості продукції та послуг індивідуального споживання.
Менеджер по рекламі	Управляє рекламними програмами агентства відповідно до замовлень своїх клієнтів.
Спеціаліст з позик	Визначає рівень кредитоспроможності майбутніх клієнтів, які звертаються за кредитами в комерційні банки.
Аналітик із цінних паперів	Визначає прибутковість акцій, майбутні прибутки і дивіденди окремих компаній.
Актуарій страхової компанії	Обробляє й аналізує статистичні дані для виявлення прибуткових і конкурентоспроможних рівнів страхових премій.
Диспашер (фахівець з оцінки збитків)	Розслідує все з виплати страховок і підтримує контакти з тими клієнтами, які звертаються за відшкодуванням збитків відповідно до зобов'язань страхової компанії по страховому полісу.

Проведений аналіз показав, що основні дисципліни, які вивчають студенти економічних спеціальностей, мають певний потенціал. Проблеми, що обговорюються під час вивчення цих дисциплін, можуть внести певний вклад у формування у студентів

наукових екологічних понять, необхідних для розуміння фізичних, біологічних, геологічних, соціальних та інших механізмів функціонування навколишнього середовища. Якісне вдосконалення формування в студентів відповідального ставлення до природи та екологічного світогляду в цілому можливо тільки шляхом широкого залучення досягнень сучасних наук про природу і людину до змісту дисциплін, здавалося б, далеких від питань збереження природи. Необхідне створення та впровадження в суспільну свідомість, вузівську практику нової екоцентричної парадигми екологічного світогляду.

Для здійснення принципу міждисциплінарності екологічної освіти маємо розставити основні екологічні акценти в змісті окремих дисциплін, що вивчаються студентами тієї чи іншої економічної спеціальності.

Потенціал окремих навчальних дисциплін у формуванні екологічного світогляду економічних спеціальностей представлено в таблиці 2.2.

У таблиці представлено не всі дисципліни, а, тільки ті, при вивченні яких було виявлено потенціал у формуванні екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Таблиця 2.2

Потенціал навчальних дисциплін у формуванні екологічного світогляду економічних спеціальностей

Філософія	Юридичні та політичні засоби охорони довкілля та сталого розвитку суспільства; поширення цінностей відповідальності, солідарності та рішучості, розвиток суспільної терпимості; взаємини людини і природи, проблеми споживання; найважливіші етичні проблеми: права людини, екологічні рухи, громадянські акції на підтримку охорони навколишнього середовища.
Історія України	Оцінка навколишнього середовища як функції сучасного суспільства, що дозволяє виховати в студентів повагу до соціального середовища минулих епох, взаємини людини і навколишнього природного середовища в епоху різних цивілізацій та історичних періодів.

Продовження таблиці 2.2

Культурологія	<p>Естетичні аспекти техногенного середовища: форми, ландшафти, поверхні, звуки; типи забруднення, приклади візуального, шумового та інших видів забруднення навколишнього середовища; якість і гармонія ландшафтів; творчі види діяльності, пов'язані з поліпшенням навколишнього середовища.</p>
Менеджмент	<p>Вивчення інтеграційних процесів у менеджменті; зовнішнє і внутрішнє середовище організації; системи менеджменту; механізми менеджменту; типологія і вибір альтернативного ефективного управління; система інформаційного забезпечення управління; інноваційний потенціал менеджменту, професіоналізація менеджменту.</p> <p>Можливості та суперечності інтеграції економічних та екологічних інтересів у навколишньому середовищі; стандарти стану природного середовища; виробництво; екологічний аудит; оцінка впливу різних видів господарської діяльності людини на стан навколишнього середовища; вигоди прийняття в розрахунок екологічних проблем при вирішенні господарських питань; проблеми, пов'язані зі споживанням товарів.</p>
Інформаційні системи і технології в економіці	<p>Вивчення автоматизації поточного планування, автоматизації стратегічних завдань управління, інформаційних систем на підприємстві, у тому числі природоохоронної діяльності підприємств.</p>
Іноземна мова	<p>Особливості довкілля в різних країнах та їх вплив на культуру населення; можливість обговорювати екологічні проблеми зарубіжних країн.</p>
Безпека життєдіяльності	<p>Вивчення теоретичних основ безпеки в системі «людина – середовище проживання – машини – надзвичайні ситуації»; тенденції зміни екологічної обстановки, що супроводжують науково-технічний прогрес; шляхів підвищення стійкості функціонування виробничих об'єктів із урахуванням імовірності виникнення надзвичайних ситуацій. Вплив технологічного прогресу на стан навколишнього природного середовища, управління природними ресурсами; екологічно прийнятні технології.</p>

Регіональна економіка	Ризик, пов'язаний із переексплуатацією ресурсного потенціалу Землі; проблема концентрації населення і виробничого потенціалу в центрах або регіонах, соціальні системи (місто, ферма, промисловий район), проблеми, пов'язані з погіршенням якості ландшафту або регіонального планування; класифікація порушень навколишнього природного середовища; економічні збитки; класифікація економічних збитків; методи прямого рахунку збитків; фактори забруднення атмосфери; збитки від забруднення атмосферного повітря; вартість заходів із охорони повітря; джерела забруднення водних об'єктів; водоохоронні зони; витрати на впровадження водоохоронних зон; економічні збитки від забруднення водних об'єктів; земельні ресурси; економічні аспекти родючості ґрунтів; економічний аспект використання корисних копалин.
Бухгалтерський облік	Вивчення концепцій управлінського обліку, організації управлінського обліку залежно від технології та організації виробництва; фінансування державної та громадської екологічної експертизи; нормативи витрат на проведення державної екологічної експертизи; вартість розробки інвестиційної документації як вихідні дані у розрахунку витрат на проведення державної екологічної експертизи; умови визначення існуючої або потенційної небезпеки об'єктів екологічної експертизи; природоохоронні показники, що оцінюються при державній екологічній експертизі; економічні підстави та показники при складанні розділу оцінки впливу на навколишнє середовище.
Економіка підприємства	Вивчення нормативно-правових актів, що регламентують діяльність підприємства; зовнішнього і внутрішнього середовища функціонування підприємства; продукції підприємства, її конкурентоспроможності; виробничих процесів і принципів їх організації; управління підприємством, організаційної структури і механізму управління; планування на підприємстві; фактори розвитку підприємства; інноваційної та інвестиційної діяльності; аналітичної діяльності на підприємстві.

Продовження таблиці 2.2

Маркетинг	Вивчення суті, інструментарію екологічного маркетингу; методів маркетингової діяльності; об'єктів маркетингу; стратегія маркетингу та критерії її вибору; планування в структурі маркетингу; комплекс маркетингу (дослідження кон'юнктури екологічного ринку, стимулювання збуту та отримання додаткового прибутку за рахунок екологізації виробництва, вивчення попиту та реклама екологічно безпечної продукції і т.д.); оцінки конкурентоспроможності товару.
Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків діяльності підприємства	Вивчення сутності діагностики діяльності підприємства, оцінка ризиків, у тому числі й екологічних.
Планування і контроль на підприємстві	Вивчення сутності та функції планування в управлінні; організація планування на підприємстві, використання програмних продуктів, зокрема управління природоохоронною діяльністю; природоохоронна діяльність; економічний результат природоохоронних заходів у різних галузях господарства при розрахунку чистого економічного ефекту; додатковий дохід від повторного використання відходів; капітальні вкладення; екологічна ефективність природоохоронних заходів; порівняльна економічна ефективність заходів; соціальні та економічні результати природоохоронних заходів; інтегрований соціально-економічний результат; вимоги до економічного обґрунтування природоохоронних заходів.

У загальному обсязі дисциплін, у межах нормативного змісту освіти, аналіз питань екологічного спрямування свідчить про їх високу питому вагу, але, варто зазначити, що ці питання другорядного характеру та виконують допоміжну роль. Саме такий підхід заважає надати екологічній складовій у навчальних дисциплінах підготовки економістів роль вектора, який визначає стратегічний напрям формування в них екологічного світогляду.

Економічні важелі регулювання охорони навколишнього

середовища, економічні аспекти використання природних ресурсів; методи розрахунку економічних збитків від антропогенного порушення довкілля; визначення ефективності природоохоронної діяльності; основні підходи до економічної оцінки природних ресурсів і принципів визначення плати за їх використання; способи розрахунку зборів за забруднення природного середовища, фінансово-економічні методи стимулювання природоохоронної діяльності – ці питання в тому чи іншому контексті обов'язково постають у більшості нормативних дисциплін підготовки майбутніх економістів.

У процесі формування екологічного світогляду неаддитивність визначається рівнем інтеграції цієї системи і може бути оцінена через рівні сформованості теоретичних знань студентів за різних умов інтеграції.

У нашому дослідженні приймаємо три рівні інтеграції економічних і екологічних знань - перший рівень характеризується його організацією під час вивчення студентами тільки дисциплін циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки, на другому рівні організація навчально-виховного процесу з посилення акцентів на екологічному матеріалі забезпечувалася в процесі вивчення дисциплін циклу професійної підготовки економістів, третій рівень передбачав поглиблення інтеграції за рахунок вивчення спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування».

За базову детермінанту емерджентності було прийнято кількість годин, що виділяються в програмах на вивчення економіко-екологічної інформації. Ми оцінювали емерджентність для різних рівнів інтеграції змісту кожного компонента:

1) рівень інтеграції змісту: наповнення екологічною інформацією дисципліни «Регіональна економіка» (семінарське заняття на тему: «Екологічні проблеми регіонального природокористування»);

2) рівень інтеграції змісту: економіко-екологічне навчання в системі дисциплін економічного циклу, через реалізацію міжпредметних зв'язків: «Менеджмент» (лекція: «Екологічний

менеджмент»), «Економіка підприємства» (лекція «Економічні основи екології»);

3) рівень інтеграції змісту: введення екологічного та економічного матеріалу в спецкурс «Основи екології та економіки природокористування».

Найбільш імовірним, з погляду викладачів і студентів, є третій варіант інтеграції, в якому запропоновано найвищий рівень інтеграції: введення інтегративного курсу «Основи екології та економіки природокористування».

При цьому варіанті організації економіко-екологічної освіти песимістичний прогноз дали 22,1 % студентів та 19,7 % викладачів із опитаних 78 студентів та 21 викладач, оптимістичний прогноз у 77,9 % студентів та 80,3 % викладачів.

За даними анкетування викладачів, стримуючими факторами для розвитку системи економіко-екологічної підготовки були названі: обмежений бюджет часу (20,9 % опитуваних); велика завантаженість студентів (14,2 %); брак екологічних знань у викладачів економічних дисциплін (33,9 %); відсутність методичного забезпечення (26,4 %); відсутність потреби й бажання в економіко-екологічній освіті (4,6 %).

Науковці та викладачі застерігають, що фактичне припинення викладання екології як дисципліни студентам-економістам лише сприятиме поглибленню цієї кризи, оскільки екологічна освіта та виховання майбутніх спеціалістів – один із аспектів гуманізації, що передбачає подолання споживацького ставлення до природи, екологічного невігластва і спрямований, зрештою, на відвернення загрози глобальної екологічної катастрофи [15; 22].

Через те, що наслідком економічної інтернаціоналізації стала глобальна екологічна криза, очевидною є необхідність поглибленого вивчення студентами-економістами тем з екології, природокористування, охорони природи. Фундаментальні й прикладні аспекти екології й економіки в наш час надзвичайно тісно пов'язані. Заміна національного кредиту (54 академічні години) на європейський кредит (36 академічних годин) в освітньо-професійних програмах (ОПП) підготовки майбутніх економістів призвела до

зникнення дисципліни «Екологія» з навчальних планів.

Розглядаючи питання змістового наповнення навчально-виховного процесу сформованості майбутніх економістів екологічним матеріалом констатуємо, задовільний стан до 2006 року, а з прийняттям нової освітньо-професійної програми він стає незадовільним.

Редакцією ОПП передбачалося вивчення студентами 14 тем з екології, а саме: предмет, метод і завдання дисципліни; наукові основи раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища; розвиток продуктивних сил та антропогенний вплив на навколишнє середовище; еколого-економічні проблеми використання природних ресурсів; управління природокористуванням та правовий захист навколишнього середовища; екологічний моніторинг; система екологічної інформації; госпрозрахунковий механізм раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища; економічна та соціальна ефективність здійснення природоохоронних заходів; планування раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища; науково-технічний прогрес та економіка природокористування; екологічна експертиза та проблеми її організації; регіональні екологічні проблеми України; міжнародний досвід співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування; екологічна освіта населення.

Нова редакція ОПП передбачає вивчення студентами екологічного матеріалу як модуля предмета «Регіональна економіка». До модуля «Екологія» входять лише п'ять тем: наукові основи раціонального природокористування і охорони навколишнього середовища; екологічний моніторинг; система екологічної інформації; госпрозрахунковий механізм раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища; економічна та соціальна ефективність здійснення природоохоронних заходів; міжнародний досвід співробітництва в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування.

З переліку цих тем видно, що всі вони, крім теми другої, мають

відношення виключно до економіки природокористування. Вивчення майбутніми економістами проблем економіки природокористування є цілком логічним і навіть необхідним. Більше того, на нашу думку, доцільним є запровадження курсу «Основи екології та економіки природокористування» як самостійного предмета або розділу інших предметів економічного циклу. Це дозволило б:

- дати студентам цілісне уявлення про довкілля, не про світ у цілому, а про ту його частину, яка пов'язана з обраною спеціальністю;

- сформулювати знання: про правові й організаційні умови раціонального природокористування; про науково-технічний потенціал переведення економіки на природозберігаючу основу; про необхідність орієнтації суспільного виробництва на збільшення частки продукції кінцевого споживання на основі створення замкнутих виробничих циклів, мінімізації виробничих відходів (особливо екологічно шкідливих); про систему обліку виробництва продукції з метою більш повного відображення в ній вартості природних ресурсів;

- виробити в студентів уміння й навички оцінки негативного впливу конкретного виробництва на навколишнє середовище [239, с. 284].

Включення окремих тем курсу екології до навчальних програм інших предметів, таких як «Обґрунтування господарських рішень і оцінювання ризиків», «Економіка та організація інноваційної діяльності» тощо, не вирішує проблему формування системи екологічних знань і екологічного світогляду у фахівця, оскільки ці дисципліни мають цілком відмінні від екології як науки об'єкти вивчення, мету, завдання, принципи й методологію.

Отже, результатом упровадження нових ОПП підготовки економістів стала деєкологізація української економічної освіти, в той час як світовою тенденцією є її поглиблена екологізація.

Підставою для формулювання мети і завдань економічної підсистеми виявилися «Державні вимоги до мінімуму змісту та рівня підготовки випускника за фахом 030300 – Економіка», а для

екологічної підсистеми – «Державні вимоги до мінімуму змісту та рівня підготовки випускника за фахом 013100 – Екологія».

Таблиця 2.3

Мета і завдання інтеграції економічних і екологічних знань у процесі підготовки студентів економічних спеціальностей

Мета	Завдання
Еколого-економічна підготовка	
1. Формування економіко-екологічних знань, умінь і навичок	Володіти системою знань про людину як істоту духовну, як особистість та індивідуальність.
	Володіти системою знань про закономірності і принципи освітнього процесу.
	Знати концептуальні засади та принципи економіко-екологічної освіти.
	Володіти системою знань про взаємозв'язок виробництва, техніки, технології та економіки, їх взаємозумовленості та розвитку.
	Вміти реалізовувати отримані знання у своїй професійній діяльності.
2. Розвиток інтелектуальних здібностей, творчого, економіко-екологічного мислення	Бути готовим провести аналіз економіко-екологічної ситуації в країні та за кордоном.
	Розуміти концептуальні засади економіко-екологічної освіти, її місце в загальній системі знань і цінностей у навчальному плані.
	Вміти аналітично оцінювати, вибирати і реалізовувати отримані знання в професійній діяльності.
Педагогічна підсистема	
1. Формування професійних педагогічних знань, умінь і навичок	Сформувати цілісне уявлення про освіту як особливу сферу соціокультурної практики, що забезпечує передачу культури від покоління до покоління, яка є контекстом становлення особистості.
	Знати понятійний апарат свого предмета, його принципи, основні закони і концепції.
	Вміти застосовувати знання на практиці.
	Вміти проектувати діяльність на основі системного підходу.

Продовження таблиці 2.3

	Володіти професійною мовою предметної сфери знань, уміти коректно виражати положення предметної сфери знань.
2. Розвиток інтелектуальних здібностей, творчих якостей особистості	Володіти сучасними методами пошуку, обробки й використання інформації, вміти інтерпретувати й адаптувати інформацію.
	Вміти в умовах розвитку науки і мінливої соціальної практики переглядати свої позиції, вибирати нові форми і методи роботи.
	Володіти діяльнісними вміннями, необхідними для самоаналізу, розвитку своїх творчих здібностей.
Економічна підсистема	
1. Формування економічних знань, умінь і навичок	Мати уявлення про основні концепції розвитку економічної освіти.
	Володіти системою знань про механізми та інфраструктуру ринкової економіки.
	Знати систему фінансів, кредиту, банківських операцій, біржових угод.
	Знати основи бухгалтерського обліку, теорії економічного аналізу.
	Вміти використовувати і застосовувати на практиці сучасні методи, прийоми, форми та засоби навчання економіці.
	Уміти розв'язувати цифрові економічні задачі як вручну, так і за допомогою комп'ютера.
	Володіти знаннями в галузі міжнародних економічних відносин, світового ринку, його інститутів; проблем включення України в світову економіку.
2. Розвиток інтелектуальних здібностей, економічного мислення	Вміти аналізувати економічну політику, особливості її розвитку на сучасному етапі.
	Вміти аналізувати господарську діяльність економічними одиницями.
	Вміти аналізувати новітню економічну інформацію, конкретні економічні ситуації.

Екологічна підсистема	
1. Формування екологічних знань, умінь і навичок	Знати сутність, поняття й особливості різних екосистем.
	Знати основні групи забруднювачів, шляхи їх міграції, трансформації та накопичення в екосистемах.
	Знати і вміти використовувати методи виявлення і кількісної оцінки основних забруднювачів у навколишньому середовищі.
	Знати особливості впливу забруднень різної природи на окремі організми та біоценози, на організм людини.
	Розуміти фізіологічні основи здоров'я людини, фактори екологічного ризику, можливості екологічної адаптації.
	Знати основні риси кризових екологічних ситуацій.
	Володіти методами оцінки впливу на навколишнє середовище.
	Знати і вміти застосовувати основні математичні методи моделювання та комп'ютерні методи аналізу стану екосистем.
2. Розвиток інтелектуальних здібностей, екологічного мислення, творчих якостей особистості	Вміти застосовувати для характеристики екологічних процесів природничі, соціальні, моральні, правові аргументи.
	Вміти обґрунтовувати приписи і заборони в поведінці людини в природокористуванні.
	Вміти перетворювати екологічну інформацію.
	Розуміти механізми взаємодії різних техногенних систем із природними екосистемами.
	Вміти оцінювати екологічну ситуацію з погляду повноти запропонованих даних, необхідних для її вирішення.

Дані таблиці 2.3 свідчать, що мета і завдання окремих підсистем не суперечать меті і завданням усієї системи інтеграції економічних та екологічних знань у процесі формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Для дослідження рівня сформованості екологічного світогляду було обрано методику анкетного опитування, що широко

застосовується в різноманітних соціологічних дослідженнях. Основною перевагою такого опитування є можливість завдяки анонімності анкетування респондентів отримати об'єктивні та відверті відповіді.

Анкета містила 7 запитань і була спрямована на те, щоб з'ясувати ставлення студентів до необхідності вивчення екології як дисципліни та впливу екологічних знань на вивчення економічних дисциплін.

Було опитано 68 респондентів різних економічних спеціальностей. Анкетування респондентів здійснювалось анонімно, тобто без вказівки ними особистих даних та підписів.

На перше запитання «Чи необхідні екологічні знання для формування світогляду економіста?» отримано такі результати: 1 курс - 88,6 % студентів впевнені, що екологічні знання необхідні для формування світогляду економіста, а, отже, необхідно вивчати екологію. 74,8 % респондентів відповіли, що екологічні методи дослідження використовуються при аналізі економічних процесів, 64,6 % зазначили, що екологія зачіпає сферу всіх економічних дисциплін; 2 курс – 72,5 % респондентів відповіли, що екологічні знання необхідні для формування світогляду економіста; 15,2 % - «ні» і 12,3 % - «важко відповісти», 69,3 % студентів відзначили, що екологія зачіпає сферу всіх економічних дисциплін; 3 курс - більшість студентів (74,8 %) згодні з тим, що екологічні знання дійсно необхідні для формування світогляду економіста; 11,0 % відповіли, що немає необхідності, і 14,2 % не змогли відповісти. При визначенні ступеня важливості отримання екологічних знань різкої диференціації не виникло: 51,8 % студентів 3 курсу оцінили її в 2 бали, а 28,7 % – в 1 бал (за шкалою від -3 до +3), що говорить про роль екології як про позитивний фактор при формуванні екологічного світогляду економіста, 76,8 % студентів вважають, що екологічні методи дослідження використовуються при аналізі економічних процесів; 70,6 % відповіли: «екологія зачіпає сферу всіх економічних дисциплін»; 4 курс – 87,5 % студентів вважають, що екологічні знання необхідні для формування світогляду економіста, 8,4 %

респондентів так не вважають, а 4,1 % не змогли відповісти. Екологія є важливим предметом для 45,1 % студентів, маловажливим - для 39,8 %, найважливішим - для 11,2 %, 3,9 % вважають, що, екологія за пріоритетністю для них нічим не виділяється серед інших предметів, 76,5 % респондентів вважають, що екологія зачіпає сферу всіх економічних дисциплін, 68,6 %, що екологічні методи дослідження використовуються при аналізі економічних процесів.

Отже, встановлено, що студенти розуміють значимість екології для економіста і формування його світогляду. Більшість студентів вважає важливим для себе вивчення екології, оскільки знання, отримані в процесі навчання, використовуються ними в усіх економічних дисциплінах, при аналізі економічних процесів.

Відповідь на друге запитання «Чи вивчення екології (екологічних проблем) стимулює прагнення до самоосвіти?» показали, що на 1 курсі 38,2 % опитаних дали позитивну відповідь. Вони вважають, що самоосвіта необхідна при отриманні освіти, оскільки 47,3 % студентів засвоюють під час самопідготовки 50–75 % отриманого матеріалу, 42,7 % першокурсників відповіли, що вивчення екології формує вміння і прагнення здобувати знання самостійно, 60,5 % – вважають, що успішне вивчення екології може більшою мірою стимулювати вивчення інших дисциплін; на 2 курсі – 50,7 % респондентів вважають, що вивчення екології впливає на формування потреби в самоосвіті, 47,3 % - відчувають потребу в самоосвіті під час вивчення екології, 55,9 % - впевнені в тому, що успішне вивчення екології стимулює вивчення інших дисциплін; на 3 курсі у 38,1 % опитаних зазначалося, що екологія формує вміння і прагнення здобувати знання самостійно, а в 61,9 % – не формує. При цьому показники потреб студентів такі: 49,8 % – потреба в самоосвіті; 50,2 % – потреба в самовдосконаленні, на 4 курсі думки студентів розподілилися порівно, тобто 33,3 % опитаних відповіли, що вивчення екології стимулює прагнення до самоосвіти, 33,4 % – дали негативну відповідь, і «важко відповісти» – 33,3 % респондентів. Проте на запитання «На формування яких з названих потреб впливає вивчення екології?» 53,5 % опитаних відзначили «потреби в

самовдосконаленні», 46,5 % - «потреби в самоосвіті», 70,3 % вважають, що успішне вивчення екології може стимулювати вивчення інших дисциплін, 14,8 % опитаних студентів дали негативну відповідь, 14,9 % – відповіді не змогли.

Отже, у більшості студентів першого та другого курсів екологія стимулює прагнення до самоосвіти. Цей висновок підтверджується тим, що більшість респондентів під час вивчення екології вбачають потребу в самоосвіті та успішне вивчення екології стимулює їх у вивченні інших дисциплін.

Третє запитання передбачало визначення ставлення студентів до екології як до науки, що дає можливість формувати вміння відстоювати свою точку зору. Відповіді розподілилися так: на 1 курсі 88,3 % респондентів відстоюють свою точку зору і 43,9 % вважають, що саме вивчення екології може сприяти вмінню відстоювати свою точку зору. Екологія, як підтвердили 80,6 % студентів першого курсу, допомагає розвивати в людини вміння доводити і логічно мислити; на 2 курсі – 82,0 % респондентів відповіли «так»; 9,6 % - «ні», 8,4 % респондентам важко відповісти. Для 32,8 % студентів важливе використання екології при відстоюванні своїх переконань у ставленні до навколишнього середовища; на 3 курсі - 82,8 % студентів відстоюють свою точку зору і 17,2 % - ні, в той же час для 65,8 % респондентів важливо при цьому використовувати екологічні знання. Варто відзначити, що жоден із студентів не ігнорує використання екологічних методів як одного із способів аргументації своєї думки у ставленні до навколишнього середовища; на 4 курсі - 92,5 % респондентів вважають за краще відстоювати свою точку зору на відміну від 7,5 % опитаних, які відповідали негативно; 66,7 % опитаних студентів вважають, що екологія допомагає розвивати вміння доводити і логічно мислити; протилежної точки зору дотримуються 7,4 %, «важко відповісти» – 25,9 % респондентів.

Отже, відстоювати свою думку воліє переважна більшість студентів (92,5 %), причому багато з них використовують при цьому екологічні методи й моделі в ставленні до навколишнього середовища. Також, переконання більшості, екологія допомагає

розвивати вміння доводити і логічно мислити, що часом необхідно застосовувати при відстоюванні своєї думки.

На четверте запитання «Чи є екологія інтегрованою наукою, знання з якої можна використовувати при вивченні інших дисциплін?» отримано такі відповіді: 1 курс - 74,7 % респондентів відповіли «так», 50,3 % студентів часто доводилося використовувати ті знання, які вони отримали при вивченні екології в інших дисциплінах. Екологічні знання й методи використовуються не тільки в усіх економічних дисциплінах, але і в буденному житті. Це підтвердили 78,8 % опитаних; 2 курс - 83,3 % студентів вже доводилося використовувати екологічні знання в інших дисциплінах, у повсякденному житті поки тільки 13,8 % другокурсників використовують екологічні знання часто, 60,7 % респондентів упевнені, що в студентів існує необхідність використовувати знання з екології; 3 курс – 78,9 % дали позитивну відповідь, «так»; 21,1 % – «ні», при цьому 78,1 % застосовують отримані знання в інших дисциплінах, а 21,9 % не застосовують. Частота використання екологічних знань варіюється між відповідями: «часто» – 33,7 % і «іноді» – 52,7 %, відсоток тих, хто відповів «ніколи» дорівнює 13,4 %. Визначаючи дисципліни, в яких застосування екології необхідне, ми виявили таку картину: 56,7 % відповіли – в «загальнопрофесійних»; 69,4 % – «фахових»; 4 курс – 59,2 % опитаних студентів вважають, що екологія є наскрізною наукою» 18,5 % – відповіли негативно, 22,3 % не змогли відповісти. 77,7 % респондентів використовували екологічні знання в інших дисциплінах, 22,3 % не потребували їх застосування. 44,4 % студентів доводилося часто використовувати свої екологічні знання, для 42,3 % така можливість надавалася лише іноді і 13,3 % респондентів ніколи не застосовували свої знання з екології. Найбільш часто студентам доводилося застосовувати свої знання з екології у фахових дисциплінах, цю відповідь відзначило 60,9 % опитаних; на відповідь «загальнопрофесійних» - 23,1 % відповідей, 11,0 % відповідей було віддано природничим дисциплінам і 5,0 % – гуманітарним.

Вивчивши отримані дані, зробимо висновок про те, що екологія

є інтегрованою і наскрізною наукою. Підтвердженням цьому може служити те, що багатьом респондентам доводилося застосовувати екологічні знання під час вивчення інших дисциплін, причому більшість студентів найчастіше при вивченні загальнопрофесійних і фахових дисциплін.

На п'яте запитання «Чи вважають студенти за необхідне використовувати екологічні методи дослідження в майбутній професійній діяльності?» відповіді розподілилися так: 1 курс - у 53,7% респондентів відповіли, що необхідність використання екологічних методів у майбутній професійній діяльності виникатиме досить часто. 26,5% опитаних уже використовують екологічні методи при вивченні інших дисциплін. Особливо екологічні методи використовуються при вирішенні економічних завдань в управлінні природоохоронною діяльністю. Це підтвердило 73,7% першокурсників, а при аналізі даних 26,3% студентів; 2 курс - необхідність використання екологічних методів майбутньої професійної діяльності у 53,9% студентів буде виникати часто; в 16,3% – постійно; у 20,6% – рідко; у 0,2% – ніколи. Екологічні знання і прийоми при вивченні економічних дисциплін застосовують 67,6%, 60,1% студентів екологічні методи допомагають при аналізі даних, 39,9% – при вирішенні економічних та інших завдань; 3 курс - 67,3% вважають, що екологія необхідна для вивчення і 32,7%, – ні. Основний діапазон використання екологічних методів у діяльності студентів-економістів 3 курсу полягає у вирішенні економічних та інших завдань (78,5%), аналізі економічних даних (21,5%); 4 курс – 70,7% респондентів підтвердили необхідність використовувати знання з екології, 11,1% студентів мають протилежну думку, питання викликало труднощі у 18,2% опитаних. 60,5% вважають, що існує необхідність використання екологічних методів у майбутній професійній діяльності, 39,5% це заперечують. 70,5% опитаних студентів використовують екологічні знання і прийоми при вивченні економічних дисциплін, не застосовують – 18,1%. Питання викликало труднощі у 11,4% респондентів. Для 62,9% студентів екологічні методи допомагають при аналізі даних, для 37,1% математичні

методи допомагають у вирішенні економічних та інших завдань.

Отже, більша частина студентів визнає, що екологічні знання будуть необхідні в їхній майбутній професійній діяльності. Багато студентів використовують свої екологічні знання не тільки в навчанні, а й у повсякденному житті. Основні види діяльності, в яких необхідне використання екологічних методів, на думку більшості респондентів, - це аналіз даних, вирішення економічних та інших завдань.

На запитання «Чи формує екологія загальнолюдські якості?» отримано такі результати: 1 курс – 60,9 % студентів стверджують, що екологічні знання однаково впливають і на вміння абстрактно мислити, і на вміння систематизувати інформацію, 86,9 % першокурсникам ці якості допомагають при вивченні інших дисциплін; 2 курс – 62,7 % респондентів відповіли, що екологія формує в людині логічне мислення і бачення взаємозалежності в природі, 27,4 % відзначили вміння систематизувати інформацію, 8,9 % - вміння абстрактно мислити. 77,1 % респондентам ці якості допомагають при вивченні інших дисциплін; 3 курс – вплив екології на особистість людини мало ймовірно, що має значення – 39,7 %, має незначний вплив – 29,1 %, іноді впливає – 14,8 %, відіграє значну роль – 11,9 %, не впливає – 4,5 %. При виборі якостей, які в людині формує екологія, опитувані виділили: вміння систематизувати інформацію – 61,0 %, логічно мислити – 23,6 %, вміння абстрактно мислити – 15,4 %; 4 курс - 40,2 % респондентів вважають, що екологія має незначний вплив при формування особистості, 29,1 % дотримуються думки, що екологія допомагає при формуванні особистості лише іноді, 12,1 % вважають, що вона відіграє значну роль, 10,2 % – що цей вплив мало ймовірний і 8,4 % вважають, що взагалі не впливає. На питання «Які якості (навички, вміння) в людині формує вивчення екології?» відповіді розподілились так: «вміння систематизувати інформацію» - 65,8 %, «вміння абстрактно мислити» – 44,2 %. На запитання «Чи допомагають Вам ці якості (навички, вміння) при вивченні інших дисциплін?» 80,4 % респондентів відповіли «так», негативно відповіли 7,3 %, питання

викликало труднощі в 12,3 % студентів.

Отже, основна частина опитаних студентів вважають, що екологія формує в студентів уміння систематизувати інформацію, розвиває абстрактне мислення, а ці якості є досить важливими для формування особистості економіста.

На сьоме запитання «Чи впливають знання екології на успішність з економічних дисциплін?» отримано такі відповіді: 1 курс - 52,5 % опитаних вважають, що екологічні знання впливають на успішність з інших дисциплін. Використання екологічних знань під час вивчення інших дисциплін допомагає 56,2 % опитаних. 44,7 % студентів це допомагає як в природничих, так і в загальнопрофесійних дисциплінах; 2 курс – у респондентів цього курсу перелік загальнопрофесійних та економічних дисциплін не такий великий, як у старшокурсників, але 50,1 % упевнені, що екологічні знання впливають на успішність з інших дисциплін; 3 курс – 50,7 % респондентів вирішили, що екологічні знання впливають на успішність з інших дисциплін; 33,8 – «ні»; 15,5 % - не змогли відповісти. Ступінь впливу студенти визначили, як: «сильно впливає» – 32,2 %; «слабо впливає» – 54,7 %, і тільки 13,1 % студентів не виявили ніякого впливу; 4 курс - позитивно на питання про вплив екологічних знань на успішність з інших дисциплін відповіли 41,9 % студентів, заперечують цю залежність 29,1 %, питання викликало труднощі в 29,0 %. Абсолютна більшість, а це 90,9 % студентів, відповіла на питання про застосування екологічних знань при вивченні інших дисциплін позитивно.

Отже, знання з екології знаходять застосування і в дисциплінах циклу економічної підготовки, і в дисциплінах циклу професійної підготовки.

Згідно з проведеним опитуванням, більшість студентів вважають важливим для себе вивчення екології, вони погоджуються з тим, що знання з екології використовуються в усіх економічних дисциплінах, впевнені, що екологія необхідна для формування світогляду економіста. Більшість опитаних студентів вважають, що екологія допомагає розвивати вміння доводити і логічно мислити,

цим вивчення екології може сприяти вмінню формувати і відстоювати свою думку.

Подальше дослідження було проведено з метою виявлення в студентів 1 курсу знань щодо екологічних проблем сучасності, екологічного стану міста, рівня екологічної освіти в навчальному закладі, бажання зробити свій практичний внесок в оптимізацію стосунків людства з природою.

На запитання «Чи знаєте Ви стан навколишнього середовища в місці Вашого проживання?» 51,2 % опитаних відповіли, що не мають достатньої інформації про стан найближчого природного оточення, 21,7 % - мають, 27,1 % - не впевнені в цьому. Це означає, що в студентів спостережено недостатню інформованість про найближче навколишнє середовище. Біля 68,2 % респондентів вважають, що найбільше забруднює навколишнє середовище автотранспорт; не помічають цього забруднення 31,8 % студентів. 19,5 % студентів відзначають вплив сільськогосподарського виробництва на забруднення й руйнування навколишнього середовища, 64,8 % – промисловість, 15,7 % – побут. 92,7 % опитаних не задовольняє стан питної води. 76,5 % респондентів цікавиться екологічними проблемами, які висвітлюються засобами масової інформації, але вони вважають, що їх висвітлюють недостатньо, а 23,5 % опитаних зовсім не хвилює це питання.

На пропозицію «Оцініть стан довкілля» отримано такі результати: 4,3 % респондентів убачають такий стан ідеальним, 16,5 % - задовільним, 67,3 % незадовільним та 11,9 % - небезпечним. 82,6 % опитаних указали на неможливість власного впливу на прийняття рішень в екологічній сфері, 76,5 % вважають, що найменше можливостей у працівників виробничої сфери та сфери торгівлі. Приблизно однакова кількість опитаних вважає, що найкраще здійснювати екологічну освіту через природоохоронні акції, пропагандистську роботу, через телебачення і пресу – відповідно 32,7 %, 34,3 %, 33,0 %.

Аналіз дослідження доводить, що значна частина респондентів не готові брати участь у природоохоронній роботі, а саме: 72,8 %

студентів напряму підготовки «облік і аудит», 54,3 % – «маркетинг», 70,6 % – «економіка підприємства», 63,8 % – «фінанси і кредит», 58,5 % – «управління персоналом і економіка праці». Водночас переважна частина задумувалась про свою особисту участь у збереженні чистоти на планеті. Зокрема, про це свідчать такі показники: позитивні відповіді 68,4 % студентів напряму підготовки «облік і аудит», 67,2 % – «маркетинг», 58,4 % – «економіка підприємства», 69,6 % – «фінанси і кредит», 66,4 % – «управління персоналом і економіка праці».

Сформованою в себе внутрішню мотивацію до збереження навколишнього середовища вважають 22,8 % студентів в напряму підготовки «облік і аудит», 30,6 % – «маркетинг», 31,7 % – «економіка підприємства», 23,7 % – «фінанси і кредит», 19,9 % – «управління персоналом і економіка праці». Студенти також усвідомлюють негативний вплив відсутності екологічних знань у майбутній професійній діяльності будь-яких фахівців (62,75 % опитаних від загальної кількості відповіли, що відсутність екологічної свідомості негативно впливає на фахову діяльність).

На запитання «Чи необхідна екологічна освіта для студентів економічних спеціальностей?» отримано такі відповіді: 39,1 % студентів дали ствердну відповідь, 31,3 % – негативну, не визначились 29,6 % опитаних.

Аналіз проведеного анкетування показав, що студенти усвідомлюють значущість екологічних знань, розуміють важливість вирішення екологічних проблем і необхідність особистої участі в збереженні природи. Хоча деякі з них нічого не роблять для збереження природи, неактивні в природоохоронних заходах і не виявляють інтересу до поглиблення знань екології. Не може не турбувати ставлення молоді до вирішення екологічних проблем на місцевому рівні, тому необхідно впроваджувати більш ефективні методи екологічного виховання.

Щоб внести корективи в навчальний та виховний процес

навчального закладу, необхідно спочатку оцінити рівень сформованості екологічного світогляду. Результати опитування дадуть можливість викладачам дисциплін природничо-наукового циклу скорегувати навчальну програму для висвітлення екологічних аспектів освітнього процесу, адміністрації - спланувати позааудиторні заходи відповідної спрямованості.

Дані пілотажного дослідження свідчать про недостатній базовий рівень екологічного світогляду, тому що поставлена мета екологічної освіти та виховання не завжди досягаються.

Хоча було виявлено і той факт, що студентів економічних спеціальностей зовсім не хвилювали питання, пов'язані з даними щодо економічної оцінки природних ресурсів, економічних збитків від забруднення оточуючого середовища, економічних утрат від погіршення стану здоров'я населення, які повинні бути пов'язані з їхньою майбутньою професійною діяльністю.

У процесі опитування з'ясувалось, що більшість студентів надто вузько розуміє сутність екологічного світогляду, зводячи його до екологічної освіченості, знання наукових засад природокористування або до екологічної освіти й екологічної свідомості.

Загалом виявилось, що рівень свідомого, відповідального ставлення до природи є недостатнім. У більшості студентів не сформована система екологічних цінностей, стійких екологічних переконань, відповідна установка на екологоорієнтовану поведінку в навколишньому середовищі, готовність до конкретних дій. Існує значна розбіжність між широтою знань і глибиною їх засвоєння, оскільки вони не перейшли в переконання – основу екологічного світогляду.

Аналіз відповідей студентів на запитання, що стосуються усвідомлення взаємозалежності між розвитком економіки і станом навколишнього середовища та з'ясування потреби в знаннях щодо управління охороною природи та створення механізмів раціонального використання природних ресурсів для майбутньої професійної діяльності переконує в тому, що студенти економічних спеціальностей мають певні екологічні знання, проявляють інтерес до

екологічних проблем, проте в них досить низький рівень усвідомленості взаємозв'язку їхньої майбутньої професійної діяльності із знаннями про економічні методи управління природокористуванням, відповідно, відсутнє усвідомлення того, що вони в змозі своєю професійною діяльністю реально поліпшити екологічну ситуацію в певному регіоні.

Повний аналіз матеріалів анкетування, бесід, програмної документації дав підстави зробити певні висновки: студенти економічного профілю, переважно напрямів підготовки «Маркетинг» та «Економіка підприємництва», усвідомлюють необхідність теоретичної екологічної підготовки під час навчання. Одержані теоретичні знання студентів напрямів підготовки «Облік і аудит», «Фінанси і кредит» здебільшого не пов'язуються з конкретними питаннями охорони навколишнього середовища й раціонального природокористування.

Серед чинників, які негативно впливають на формування екологічного світогляду та результати навчально-виховного процесу щодо екологічної освіти, варто назвати такі:

- недостатність самих знань про механізми функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки потужних засобів впливу на природу;

- відсутність дисципліни «Екологія» в навчальних планах підготовки економістів;

- теми з екології не послідовно, а відособлено відображені в освітньо-професійній програмі підготовки економістів, матеріали підручників природничого та гуманітарного спрямування для підготовки економістів мають узагальнюючий характер.

Існує нагальна потреба в створенні спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування» для студентів економічних спеціальностей закладів вищої освіти, який сприятиме поглибленню знань студентів про механізми раціонального природокористування, оцінки природних ресурсів і, відповідно, формуванню екологічного світогляду.

Організація дослідження та методика проведення констатувального експерименту

Для дослідження проблеми формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей використовувався комплекс науково-дослідних методів. Провідним методом була експериментальна робота, яка проводилася в умовах навчального процесу студентів економічного факультету.

Мета експериментальної роботи полягала в перевірці ефективності впливу педагогічних умов на формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у процесі їх професійної підготовки у закладах вищої освіти.

У процесі експериментальної роботи необхідно вирішити такі завдання:

- визначити вихідний рівень і простежити динаміку сформованості екологічного світогляду студентів під час експерименту;
- експериментально перевірити педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів;
- провести якісний і кількісний аналіз отриманих результатів.

Організація дослідно-експериментальної роботи включала такі етапи: констатувальний, формувальний, контрольний.

На констатувальному етапі експерименту було вивчено вихідний рівень сформованості екологічного світогляду студентів.

Завданням якого було: виявлення стану досліджуваної проблеми; вивчення стану організації сформованості екологічного світогляду економістів; відбір студентів для участі в експерименті; визначення вихідного рівня сформованості екологічного світогляду студентів.

На цьому етапі експериментальної роботи були відібрані експериментальні й контрольні групи студентів із генеральної сукупності всіх студентів. Для кожної групи учасників констатувального експерименту відповідно до програмних і кваліфікаційних вимог були розроблені серії питань і завдань. Частина з них увійшла до анкет і тестів, а частина визначила теми

бесід або інтерв'ю.

Серії питань і завдань для студентів були спрямовані на виявлення наявного в них запасу знань з екології, глобальних і регіональних екологічних проблем. Крім того, до анкет були включені питання і завдання, спрямовані на виявлення мотивів екологоорієнтованої діяльності, її форм і методів.

Всього на різних етапах дослідження було охоплено 498 студентів.

Обсяг випадкової вибірки вважається репрезентативним [125], якщо він становить 220 осіб при обсязі генеральної сукупності 500 осіб. При меншому обсязі генеральної сукупності вибірка вважається репрезентативною, якщо становить 5 % від неї. Відтак, у КГ відібрано 108, ЕГ – 112 осіб.

При цьому відбір студентів для участі в експерименті проводився так, щоб студенти контрольної та експериментальної груп мали приблизно однакову успішність та рівень сформованості екологічного світогляду. Необхідно відзначити, що студенти експериментальної і контрольної груп перебували в однакових умовах матеріально-технічної забезпеченості.

На констатувальному етапі було проведено тестування студентів першого курсу напряму підготовки 6.030507 Маркетинг та 6.030504 Економіка підприємства для визначення у них початкового рівня сформованості екологічного світогляду. Для цього були розроблені завдання з різних розділів екології шкільного курсу та завдання, що вимагають проведення елементарного дослідження.

Результати тестових завдань оцінювалися за кількістю і якістю виконаних завдань.

Для досягнення сформульованої мети і вирішення поставлених завдань експериментальної роботи використовувався комплекс взаємопов'язаних методів дослідження: анкетування, опитування, тестування, спостереження, бесіда, діагностика тощо.

Метод спостереження використовується у вигляді спостереження та бесіди зі студентами, які поєднують навчання економіки з екологічною освітою і діяльністю.

Для експериментальної ситуації створено умови, які передбачають вибір можливості для реалізації екологічного світогляду.

Психологічні тести дозволяють отримати індивідуальні показники розвитку екологічного світогляду, проте вони вимагають великих тимчасових витрат і спеціального оснащення.

Ці методи дозволяють на першому етапі експериментальної роботи визначити початковий рівень сформованості екологічного світогляду, а на останньому етапі зробити висновок про достовірність висунутої гіпотези.

Бесіда проводиться за підсумками психологічної діагностики. Питання для співбесіди згруповані в блоки, що відображають зміст структурних критеріїв світогляду. Питання можуть використовуватися комплексно або вибірково. Основні напрями співбесіди представлені блоком питань: виявлення світоглядної позиції студента, визначення рівня екологічних знань, перевірка загальної ерудиції, кругозору, мотивація студента до екологоорієнтованої діяльності.

Дослідницьким завданням експериментальної ситуації є встановлення співвідношення необхідного й реального рівнів сформованості екологічного світогляду майбутніх економістів. Аналізувалися реєстраційні картки та тести.

Окремим методом у дослідженні є ранжування тверджень. Група студентів вибирала і ранжувала твердження «Я отримую задоволення від спілкування з природою; від можливості екологоорієнтованої діяльності; від можливості керувати іншими в екологоорієнтованій діяльності; від можливості бачити результати своєї діяльності; від можливості експериментувати; від можливості створювати нове, працювати творчо, нестандартно».

Під час визначення рівнів сформованості екологічного світогляду за визначеними критеріями використовували сукупність взаємодоповнюючих методик дослідження, зокрема:

– для вивчення пізнавальної активності особистості та особливостей суб'єктивного ставлення студентів до природи

використовували методики «Натурафіл» (В. Ясвін, С. Дерябо), суб'єктифікації природних об'єктів «СПО» (С. Дерябо, В. Ясвін), а також як допоміжні - авторські опитувальники «Екологічні уявлення» та «Самооцінка ставлення до природи»;

– для визначення типу домінуючої особистісної установки у ставленні до природи використовували опитувальник Дж. Холланда; опитувальник антропоцентричної та екоцентричної заклопотаності (ОАЕЗ) (S. Thompson, M. Barton); шкалу НЕП (нова екологічна парадигма) (R. Dunlap, K. Van Lie);

– для вивчення динаміки освоєння студентами екологічних цінностей використовували методику вивчення ціннісних орієнтацій К. Рокича; опитувальник ставлення до проблеми глобальних екологічних змін «Еко 30» І. Кряж, а також як допоміжну анкету - знання з екологічних проблем сучасності;

– для вивчення особливостей стратегій особистості в практичній екологоорієнтованій діяльності, особистого досвіду такої діяльності використовували методику «Натурафіл», «Опитувальник-самозвіт про екологічної поведінки» (P. Casey, K. Scott) та анкету «Стратегії взаємодії з природою».

Для з'ясування рівня сформованості екологічного світогляду за *мотиваційно-ціннісним критерієм*, зокрема значущості цінностей екологоорієнтованої діяльності, студенти працювали за методикою незакінчених пропозицій:

1. Я вибрав (а) професію економіста, тому що ...
2. Бути екологом – це означає ...
3. В екологоорієнтованій діяльності цінується ...
4. Мені подобається екологоорієнтована діяльність, тому що ...
5. Після закінчення ВНЗ буду впроваджувати екологічні принципи в економічній діяльності, тому що ...

Нами використано методику О. Павлютенкової, спрямовану на вивчення ієрархії екологічних цінностей, що становить анкету, яка має вигляд квадрата екологічних цінностей і алгоритм їх обробки [171]. Цей квадрат складається з 5 горизонтальних і 5 вертикальних рядів. У кожному ряді представлені 5 груп екологічних цінностей.

Анкета заповнюється за такою схемою: в кожному горизонтальному ряду респондент вибирає найбільш значущу для нього цінність з 5 запропонованих і їй присвоює 5 балів. Потім вибирає найбільш значущу цінність з решти і їй присвоює 4 бали тощо. Бали, які набирають цінності в горизонтальному ряду, заносяться в правий верхній кут кожної цінності.

Аналогічним способом обробляються вертикальні ряди екологічних цінностей. Бали, які набирають цінності у вертикальному ряду, заносяться в лівий нижній кут кожної цінності. Отже, кожна екологічна цінність отримує по 2 оцінки.

Цінності, пов'язані із задоволенням прагматичних потреб, відображаються в «прагненні отримувати гарантований заробіток», в можливості поєднання роботи в кількох установах, в тому числі й тих, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів. Ці цінності в студентів КГ і ЕГ займають 1 місце.

Очевидно, що першокурсників умови професійної діяльності, зокрема й такі, які включають екологічну діяльність, поки мало хвилюють. У них перші місця за значимістю займають цінності, пов'язані з самовдосконаленням особистості та задоволенням потреби в спілкуванні.

Необхідно відзначити, що цінності, пов'язані з утвердженням особистістю своєї ролі в професійному середовищі, в першокурсника займає 2 місце. Ця ціннісна орієнтація проявляється в «суспільній значимості праці економіста», в «престижності професійної діяльності», в «статусі робочого місця», у «визнанні обраної професії найближчим оточенням» тощо.

Професійний престиж безпосередньо пов'язаний із бажанням людини утвердитися в суспільстві, набути поваги у своєму середовищі. Як показав аналіз відповідей студентів КГ і ЕГ, на третьому місці за значимістю стоять цінності, що орієнтують їх на саморозвиток. Це «постійне поглиблення екологічних знань», «можливість розвитку творчих здібностей», тощо.

Четверте місце в структурі ціннісних орієнтації у студентів КГ і ЕГ займають цінності, що задовольняють потребу в спілкуванні з

природою і розширюють екологічний кругозір. Вони відображені в бажанні відчувати красу природи і сприяють її збереженню, в можливості охороняти природу, в прагненні до обміну духовними цінностями тощо.

Ми припускаємо, що на формування і розвиток екологічного світогляду студентів дуже впливає мотиваційна сфера, оскільки усвідомлена вмотивованість на екологоорієнтовану діяльність сприяє виникненню в студентів прагнення до самовдосконалення. Крім того, мотив екологоорієнтованої діяльності пов'язаний з ідеалами студентів, їх ціннісними орієнтаціями в майбутній професійній діяльності, соціальними установками, почуттями, емоціями.

Для визначення мотивів екологоорієнтованої діяльності студентам було запропоновано відповісти на питання: «Чому Ви вважаєте екологоорієнтовану діяльність важливою для Вашої професії?» Відзначимо, що студенти могли вибрати не один, а кілька варіантів відповідей. Розподіл відповідей відображено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Мотиви екологоорієнтованої діяльності студентів економічних спеціальностей

№ п/п	Мотиви	Розподіл відповідей у % до загального числа висловлювань			
		Напрямок підготовки «Маркетинг»		Напрямок підготовки «Економіка підприємства»	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1	Упевненість у наявності здібностей до екологоорієнтованої діяльності та можливість реалізувати їх.	23,4	25,3	22,8	21,4
2	Бажання обрати професію, пов'язану з управлінням природоохоронною діяльністю.	9,6	10,8	8,6	9,4
3	Можливість здійснювати екологічну діяльність у майбутньому.	16,2	15,3	18,2	16,9

4	Бажання мати еколого-економічну освіту.	19,4	20,4	14,3	16,8
5	Вплив друзів на вибір професії.	42,9	50,3	44,6	45,9
6	Легкість у спілкуванні з природою.	50,1	49,7	51,2	47,7
7	Вплив засобів масової інформації на мотивацію до екологоорієнтованої діяльності.	28,6	26,2	29,3	27,1
8	Уявлення про суспільну важливість екологоорієнтованої діяльності.	20,4	19,8	18,6	21,4
9	Інші варіанти.	6,2	9,2	7,4	7,9

Результат опитування показав, що на першому місці у студентів КГ і ЕГ головними мотивами є: переконання та вплив друзів (Напрямок підготовки «Маркетинг»: КГ – 42,9 %, ЕГ – 50,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 44,6 %, ЕГ – 45,9 %); впевненість у наявності здібностей до екологоорієнтованої діяльності (Напрямок підготовки «Маркетинг»: КГ – 23,4 %, ЕГ – 25,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 22,8 %, ЕГ – 21,4 %).

Проте варто зазначити, що серед відповідей студентів були і такі, як «дуже подобається професія економіста і, сподіваюся, що це саме та робота, де я зможу знайти себе і проявити, у тому числі використовуючи екологічні методи оздоровлення довкілля», «люблю природу» тощо. Але відсоток таких відповідей від загальної кількості опитаних незначний.

На основі отриманих результатів зроблено висновок, що переважають мотиви екологоорієнтованої діяльності в майбутній професії, які не пов'язані безпосередньо з використанням природних ресурсів (Напрямок підготовки «Маркетинг»: КГ – 9,6 %, ЕГ – 10,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,6 %, ЕГ – 9,4 %).

Для дослідження екологічних установок були використані: шкала НЕП (нова екологічна парадигма) R. Dunlap, K. Van Lier [264] (в адаптації І. Кряж [263]), опитувальник ставлення до проблеми глобальних екологічних змін «Еко 30» І. Кряж [263], опитувальник антропоцентричної й екоцентричної заклопотаності ОАЕЗ S. Thompson, M. Barton [266], «Опитувальник-самозвіт

проекологічної поведінки» Р. Casey, К. Scott [261] (дві останні методики в адаптації І. Кряж і К. Андронікової [263]).

Шкала НЕП, опитувальники «Еко 30» і ОАЕЗ використані як інструменти для вивчення екологічної занепокоєності особистості (всього 9 показників, див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Результати опитування за дослідницькими методиками, %

Методика	Шкала	Напрямок підготовки «Маркетинг»		Напрямок підготовки «Економіка підприємства»	
		КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Шкала НЕП	Загальний показник НЕП	0,9	0,8	0,9	0,7
Еко 30	Інтегральний показник екологічної занепокоєності	5,6	6,4	7,2	6,1
	Екологічна інтернальність	10,4	10,8	11,4	10,2
	Екоцентризм	9,8	10,8	12,4	10,9
	Заперечення екологічних проблем	14,9	12,4	13,2	15,1
	«Гроші» (пріоритет фінансово-економічних проблем)	59,3	59,6	55,6	57,7
Опитувальник антропоцентричного і екоцентричного занепокоєння	Антропоцентричне занепокоєння	52,1	52,3	52,2	54,6
	Екоцентричне занепокоєння	16,4	17,5	17,4	16,9
	Екологічна апатія	31,5	30,2	30,4	28,5
Опитувальник-самозвіт про екологічну поведінку		12,4	10,4	11,2	9,6

Аналіз даних показав у цілому виражену мотивацію до еколого-орієнтованої діяльності та поведінки і більш високий рівень

екологічної занепокоєності в студентів КГ.

Значущі відмінності в рівнях екологічної занепокоєності виявлені між КГ і ЕГ групами студентів різних спеціальностей відразу за трьома методиками: «Еко 30» - за шкалами «екоцентризм» (Напрямок підготовки «Маркетинг»: КГ – 9,8 %, ЕГ – 10,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 12,4 %, ЕГ – 10,9 %); «заперечення екологічних проблем» («Маркетинг»: КГ – 14,9 %, ЕГ – 12,4 %, «Економіка підприємства»: КГ – 13,2 %, ЕГ – 15,1 %); «гроші» («Маркетинг»: КГ – 59,3 %, ЕГ – 59,6 %, «Економіка підприємства»: КГ – 55,6 %, ЕГ – 57,7 %) та «інтегральним показником заклопотаності проблемою глобальних екологічних змін» («Маркетинг»: КГ – 5,6 %, ЕГ – 6,4 %, «Економіка підприємства»: КГ – 7,2 %, ЕГ – 6,1 %). Опитувальник антропоцентричної і екоцентричної заклопотаності ОАЕЗ - за шкалою екологічної апатії («Маркетинг»: КГ – 31,5 %, ЕГ – 30,2 %, «Економіка підприємства»: КГ – 30,4 %, ЕГ – 28,5 %). НЕП («Маркетинг»: КГ – 0,9 %, ЕГ – 0,8 %, «Економіка підприємства»: КГ – 0,9 %, ЕГ – 0,7 %). Однак ці відмінності найбільш виражені в ЕГ, тоді, як у КГ вони простежуються на рівні тенденції.

Для ЕГ більше значення мають фінансово-економічні проблеми, вони більш схильні применшувати екологічні загрози, та менше готові брати на себе відповідальність за прояв цих загроз. У цілому рівень екологічної занепокоєності однаковий у КГ і ЕГ за всіма показниками. Тобто у КГ і ЕГ однаковою мірою виражена установка на сприйняття навколишнього природного світу як самоцінного і важливою для них.

Екологічні установки світоглядного рівня вимірюють за інтегральною шкалою НЕП. Порівняльний аналіз показав, що між КГ і ЕГ немає значних відмінностей за НЕП. Додатковий аналіз показав, що за шкалою НЕП студенти КГ не поступаються ЕГ і демонструють тенденцію до однакової вираженої екологічної занепокоєності.

Отже, загальна екологічна занепокоєність, установки на сприйняття проблеми глобальних екологічних змін і характер екологічного занепокоєння є базовими світоглядними установками

особистості майбутнього економіста, в якого є вихідне бажання в збереженні довкілля.

Виявлено відмінності в екологічних установках КГ та ЕГ. Для КГ більшою мірою характерні визнання прав усіх живих істот, прийняття реальності існуючих екологічних загроз, а також визнання відповідальності людини за ці загрози. У КГ і ЕГ виражені фінансово-економічні пріоритети, заперечення екологічних проблем, екологічна апатія. В цілому студенти КГ і ЕГ схильні до освітніх впливів у сфері екології.

Проведене дослідження з використанням названих методик визначення рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей дало можливість узагальнити його показники, які подані в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Узагальнені показники рівня сформованості
екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей
за мотиваційно-ціннісним критерієм
(констатувальний експеримент)**

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–	–	–
Бал 4	6	5,5	5	4,5
Бал 3	38	35,2	41	36,6
Бал 2	64	59,3	66	58,9
Всього	108	100	112	100

Отже, узагальнений рівень сформованості екологічного світогляду за мотиваційно-ціннісним критерієм студентів економічних спеціальностей у КГ дорівнює: $N_k^0 = 2,46$ (49,2 %); ЕГ - $N_e^0 = 2,45$ (49,0 %).

У цілому перед початком дослідження в контрольній групі він виявився дещо вищим, ніж в експериментальній, на 0,2 %. Можна вважати, що в першому наближенні ця різниця не суттєва.

Для проведення дослідження сформованості екологічного світогляду *за когнітивно-інтелектуальним критерієм* використано метод тестування. Спочатку ми визначали розуміння студентами понять «світогляд», «екологічний світогляд».

Перше питання мало на меті з'ясувати, що студенти розуміють під терміном «світогляд». Виявилось, що це поняття їм знайоме в загальних рисах: студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 15,3 %, ЕГ – 16,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 14,9 %, ЕГ – 15,5 % визначили світогляд як «погляд або систему поглядів на світ»; респонденти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 16,2 %, ЕГ – 17,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 17,8 %, ЕГ – 16,6 % розуміють «світогляд як погляд або систему поглядів на світ у цілому».

Те, що світогляд, крім поглядів на світ, входить ставлення людини до світу, відзначили студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 20,7 %, ЕГ – 21,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 19,6 %, ЕГ – 20,1 %.

На пізнавальний компонент (знання) в структурі світогляду вказали студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 1,3 %, ЕГ – 1,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 1,5 %, ЕГ – 1,7 %.

Друге питання стосувалося поняття «екологічний світогляд». Аналіз даних показав, що студенти слабо уявляють собі сутність цього терміна: студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 9,6 %, ЕГ – 8,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,3 %, ЕГ – 8,8 % визначили екологічний світогляд «як погляд або систему поглядів на світ з екологічної точки зору»; вагалися як-небудь охарактеризувати це поняття студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 24,7 %, ЕГ – 24,1 %, «Економіка підприємства» КГ – 23,6 %, ЕГ – 25,2 %; у студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 65,7 %, ЕГ – 67,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 68,1 %, ЕГ – 66,0 % відповіді були досить розмиті й неконкретні.

Проведене опитування виявило, що в студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 62,3 %, ЕГ – 61,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 62,4 %, ЕГ – 60,1 % немає чіткої межі між поняттями «екологічні знання» і «екологічний світогляд».

На наступному етапі роботи учасники експерименту

заповнювали спеціальну матрицю, за якою вивчався розвиток їх екологічних поглядів, як однієї із складових показників критеріїв екологічного світогляду.

При аналізі отриманих даних насамперед зверталася увага на такі питання:

- особливості (переважна спрямованість) екологічного світогляду студентів;
- змістова сторона екологічного світогляду (наявність найважливіших категорій, правильне визначення дотичних понять, світоглядне значення економічної діяльності) [47].

Результати перевірки дозволили нам констатувати, що студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 74,3 %, ЕГ – 75,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 73,6 %, ЕГ – 74,1 % погано орієнтуються у світоглядних питаннях, світоглядному значенні економічної діяльності, цілісність і гармонію вони майже не усвідомлюють.

Разом з тим, був відзначений інтерес і прагнення студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 25,7 %, ЕГ – 24,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 26,4 %, ЕГ – 25,9 % до глибшого пізнання навколишнього світу.

З отриманих даних не важко зробити висновок, що формуванню та розвитку екологічного світогляду як стрижневого елемента особистості не приділяється належної уваги у навчально-виховному процесі підготовки студентів. Майбутні економісти не мають уявлення про поняття «екологічний світогляд» і його змістових сторонах, не виявляють у себе цієї якості.

Для визначення початкового рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за когнітивно-інтелектуальним критерієм нами проведене письмове опитування студентів для виявлення наявних екологічних знань (понять).

При розробці методики навчального експерименту було враховано, що початкові екологічні знання студенти отримують у загальноосвітніх школах у курсі екології. Рівень цих знань був фоновим показником.

Для отримання цифрового вираження ступеня складності

екологічних понять у знаннях студентів нами розроблено систему балів: 2 бали – студенти називають менше половини істотних ознак явища, деякі з них обґрунтовують, наводять окремі приклади, 3 бали - називають половину істотних ознак явища, відповіді обґрунтовують, наводять приклади і вказують можливість використання екологічних знань, 4 бали - називають більше половини істотних ознак явища, відповіді розкривають на прикладах, обґрунтовують можливість використання екологічних знань, 5 балів - називають усі істотні ознаки явища, які розкривають на прикладах, відповіді обґрунтовують і показують усі можливості використання екологічних знань.

Результати виконання завдань узагальнено у відсотковому відношенні та відображено в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Початковий рівень засвоєння екологічних понять, %

Основні поняття	Коефіцієнт засвоєння понять (фоновий показник)			
	Напрямок підготовки «Маркетинг»		Напрямок підготовки «Економіка підприємства»	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
Екологія	31,2	29,3	30,2	31,1
Середовище проживання (навколишнє середовище)	7,4	9,2	8,6	9,9
Екологічні фактори	20,3	19,8	16,4	17,1
Абіотичні фактори	11,3	8,2	9,1	10,6
Біотичні фактори	6,2	7,3	5,4	8,8
Антропогенні фактори	31,6	26,1	30,4	29,3
Закономірності дії екологічних факторів	19,8	20,1	21,1	18,6
Популяція	10,8	9,3	8,4	9,6
Біоценоз	16,4	11,2	10,6	12,8
Екосистема	8,6	9,3	8,8	9,0
Біосфера	9,6	8,4	10,3	7,1
Природокористування	32,8	33,6	30,2	31,8

Дані таблиці вказують на низький рівень володіння основними екологічними поняттями. Найкращі результати показали студенти, відповідаючи на питання про екологію, антропогенні фактори та про природокористування.

Правильне визначення поняттю «екологія» змогли дати студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 31,2 %, ЕГ – 29,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 30,2 %, ЕГ – 31,1 %, студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 36,6 %, ЕГ – 35,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 38,7 %, ЕГ – 36,2 % мали на увазі «забруднення навколишнього середовища», напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 38,6 %, ЕГ – 36,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 39,2 %, ЕГ – 35,1 % - «охорону природи», просто середовище життєдіяльності – студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 12,5 %, ЕГ – 12,0 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,0 %, ЕГ – 14,9 %, важко відповісти студентам напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 12,3 %, ЕГ – 16,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 14,1 %, ЕГ – 13,8 %.

Правильно визначили поняття «середовище проживання» респонденти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 7,4 %, ЕГ – 9,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,6 %, ЕГ – 9,9 %, «екологічні чинники» відповідно – 20,3 %, 19,8 %, 16,4 %, 17,1 %. Пояснити, які фактори належать до абіотичних змогли відповідно студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 11,3 %, ЕГ – 8,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 9,1 %, ЕГ – 10,6 %, біотичних відповідно - 6,2 %, 7,3 %, 5,4 %, 8,8 % і антропогенних - 31,6 %, 26,1 %, 30,4 %, 29,3 %. Із закономірностей екології були названі лише закон оптимальності студентами напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 6,1 %, ЕГ – 5,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 6,0 %, ЕГ – 6,2 %, і правило лімітуючого фактора відповідно - 5,2 %, 4,9 %, 5,8 %, 4,7 %, згадали поняття «популяція» студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 10,8 %, ЕГ – 9,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,4 %, ЕГ – 9,6 %, «біоценоз» – 16,4 %, 11,2 %, 10,6 %, 12,8 %, «біосфера» – 31,2 %, 29,3 %, 30,2 %, 31,1 %.

Особливі труднощі викликало поняття «екосистема»: тільки

опитаних студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 8,6 %, ЕГ – 9,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,8 %, ЕГ – 9,0 % дали правильну відповідь, оскільки в шкільному курсі екології розглядалося поняття «біогеоценоз», яке в у студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 90,3 %, ЕГ – 84,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 88,2 %, ЕГ – 90,1 % асоціювалося з поняттям «біоценоз». Однак зміст поняття «природокористування» було безпомилково подано студентами напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 32,8%, ЕГ – 33,6%, «Економіка підприємства» КГ – 30,2%, ЕГ – 31,8%.

Наступним етапом у визначенні вихідного рівня сформованості екологічного світогляду за когнітивно-інтелектуальним критерієм у студентів економічних спеціальностей було дослідження засвоєння ними екологічних проблем. Результати анкетування відображені у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Результати анкетування на визначення рівня засвоєння екологічних проблем, %

Екологічні проблеми	Респонденти			
	Напрямок підготовки «Маркетинг»		Напрямок підготовки «Економіка підприємства»	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
1. Знання екологічних проблем.	57,2	60,4	59,4	58,2
2. Знання міжнародного екологічного законодавства.	12,3	11,8	11,6	12,1
3. Складові елементи екологічного імперативу.	10,6	11,3	10,8	11,1
4. Екологічно безвідходні технології виробництва.	11,1	10,8	10,2	11,0
5. Використання Інтернету для отримання необхідної екологічної інформації	42,2	40,1	40,4	41,8

Встановлено, що найбільшу кількість екологічних проблем назвали студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 57,2 %, ЕГ – 60,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 59,4 %, ЕГ – 58,2 %, рівень знань студентами міжнародного екологічного законодавства відповідно - 12,3 %, 11,8 %, 11,6 %, 12,1 %, використання Інтернету для отримання необхідної екологічної інформації – 42,2 %, 40,1 %, 40,4 %, 41,8 % студентів.

Аналіз результатів, отриманих на основі проведеного опитування виявив низький рівень екологічних знань.

Для характеристики повноти виділених ознак нами розроблено систему балів: 2 бали – студенти мають труднощі у встановленні ознак явища, 3 бали - односторонньо порівнюють явища та устанавлюють окремі ознаки схожості або відмінності (неповне, одностороннє порівняння), 4 бали - вказують на окремі ознаки подібності та відмінності явищ (неповне, різнобічне порівняння), 5 балів - вказують на сукупність суттєвих ознак, подібності та відмінності явищ.

За результатами виконання студентами методики «Натурафіл» отримано такі результати. Ступінь пізнавальної активності, пов'язаної з об'єктами природи у студентів КГ і ЕГ є досить низьким. Це дозволяє констатувати наявність у них прагнення шукати, одержувати, і переробляти інформацію про об'єкти природи та природокористування, екологічний стан довкілля.

Під час дослідження зустрічалися й такі ситуації, коли студенти мали певні екологічні знання, але не могли аналізувати й зіставляти їх. Такі студенти виконували завдання, але тільки після того, як отримали докладну інструкцію.

У процесі дослідження ми звернулися до аналізу якості екологічних знань студентів за критеріями, які й були використані як критерії кінцевого результату навчання: обсяг знань, системність, глибина, усвідомленість знань тощо. Для визначення обсягу знань студентів було виділено всі елементи знань з тієї чи іншої теми вивченого розділу і складено еталони відповідей. Кількісне значення засвоєного обсягу знань відповідно кількості елементів знань, відтвореним кожним респондентом.

Оскільки елементи знань, що стали еталоном, не виявлялися

(для їх засвоєння і відтворення потрібно різна розумова діяльність), то всі вони були поділені на групи відповідно до рекомендацій В. Беспальком. Отже, аналізували і порівнювали обсяг знань окремо по кожній групі елементів.

Критерієм, що характеризує цей параметр, було відношення кількості засвоєних елементів знань до кількості елементів знань, включених до еталону.

Наявність системності знань у студентів з'ясовувалася при виведенні ними різних залежностей. Враховувалося розуміння студентами зв'язків між елементами знань і логікою послідовного виконання операцій, уміння проводити узагальнення. Цей параметр характеризувався відношенням кількості виявлених зв'язків, відносин і узагальнень до їх кількості в ідеалі.

Усвідомленість знань студентів встановлювалася шляхом аналізу їх відповідей на завдання, що вимагали використання засвоєних знань у нестандартних ситуаціях. Для характеристики цього параметра використовувався критерій, що відображає відношення кількості правильно виконаних завдань до кількості завдань в ідеалі.

Оцінка глибини знань студентів проводилася на основі аналізу пояснень, даних ними у відповідях. Вільне використання екологічної термінології й уміння проникнути в сутність явищ свідчать про високу якість знань студентів. Параметром був критерій глибини знань. Середні показники підсумків цього етапу констатувального експерименту відображено в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Результати аналізу якості екологічних знань студентів

Напрями підготовки	Критерії							
	об'єму		системності		усвідомленості		глибини	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
«Маркетинг»	0,11	0,12	0,2	0,22	0,12	0,09	0,05	0,04
«Економіка підприємства»	0,16	0,17	0,26	0,21	0,09	0,08	0,02	0,01

Оцінка якості знань студентів різна залежно від методики, за якою йде підготовка фахівця, і від критерію, покладеного в основу аналізу.

У результаті анкетування в контрольній і експериментальній групах були отримані узагальнюючі результати, які показано в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

**Узагальнені показники рівня сформованості
екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей
за когнітивно-інтелектуальним критерієм
(констатувальний експеримент)**

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–	–	–
Бал 4	10	9,3	8	7,1
Бал 3	39	36,1	42	37,5
Бал 2	59	54,6	62	55,4
Всього	108	100	112	100

Отже, узагальнений рівень сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за когнітивно-інтелектуальним критерієм у КГ дорівнює: $N_k^0 = 2,55$ (51,0 %); ЕГ – $N_e^0 = 2,52$ (50,4 %).

У цілому перед початком дослідження в контрольній групі він був дещо вищим, ніж в експериментальній, на 0,6 %. Можна вважати, що в першому наближенні ця різниця не суттєва.

Для визначення рівня сформованості екологічного світогляду майбутніх економістів за *практично-діяльним критерієм* було розроблено методики оцінювання екологічних умінь для здійснення екологоорієнтованої діяльності.

Під час констатувального експерименту вивчалися рівні усвідомлення студентами ролі та функцій екологоорієнтованої діяльності. Відповіді респондентів, отримані на основі співбесід та

інтерв'ювання, були умовно згруповані так:

– визначено практичну значущість екологоорієнтованої діяльності, але функції її названо в найзагальнішому вигляді (студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 9,8 %, ЕГ – 6,0 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,7 %, ЕГ – 8,5 %);

– визначено можливості вдосконалення екологоорієнтованої діяльності, але не показано належною мірою її роль і функції («Маркетинг» КГ – 11,7 %, ЕГ – 10,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 18,5 %, ЕГ – 16,3 %);

– визначено актуальність вивчення екологічних проблем (проблемність, зв'язок із практикою), але функції пов'язувалися тільки з економічною або природоохоронною діяльністю («Маркетинг» КГ – 21,3 %, ЕГ – 19,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 17,9 %, ЕГ – 18,4 %).

Констатувальний експеримент дозволив також виявити ступінь зацікавленості студентів у екологоорієнтованій діяльності.

У процесі експериментальної роботи було проведено анкетування студентів щодо організації їх екологоорієнтованої діяльності, яка сприяє ефективному формуванню екологічних умінь.

На підставі аналізу результатів анкетування студентів зроблено такі висновки. Більшість студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 55,3 %, ЕГ – 59,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 54,1 %, ЕГ – 56,2 % відзначають, що формування у них екологічних умінь є одним із основних завдань їхньої сформованості екологічного світогляду у ВНЗ. Однак частина студентів вважає, що основним завданням викладача є надання студентам необхідних знань.

Студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 5,6 %, ЕГ – 4,9 %, «Економіка підприємства» КГ – 5,0 %, ЕГ – 5,2 % відзначають, що вивчення економічних дисциплін сприяє формуванню екологічних умінь.

Частина студентів (направів підготовки «Маркетинг» КГ – 23,4 %, ЕГ – 26,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 21,8 %, ЕГ – 22,4 %) зазначає, що ефективність формування екологічного світогляду фахівця неможлива без вирішення завдань прикладного

характеру, в тому числі екологічного змісту.

Серед названих студентами екологічних умінь, уміння бачити досліджувану проблему назвали студенти напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 13,4 %, ЕГ – 16,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 15,1 %, ЕГ – 14,9 %, вміння будувати економіко-екологічні моделі екологоорієнтованої діяльності («Маркетинг» КГ – 10,4 %, ЕГ – 9,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 11,2 %, ЕГ – 8,1 %), вміння організувати пошук оптимального рішення («Маркетинг» КГ – 19,8 %, ЕГ – 21,1 %, «Економіка підприємства» КГ – 20,3 %, ЕГ – 19,9 %), вміння аналізувати отриманий результат («Маркетинг» КГ – 20,3 %, ЕГ – 21,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 20,9 %, ЕГ – 22,4 %). Найбільші труднощі в студентів викликає вміння бачити екологічну проблему і аналізувати її («Маркетинг» КГ – 36,1 %, ЕГ – 31,1 %, «Економіка підприємства» КГ – 32,5 %, ЕГ – 34,7 %).

Більшість студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 64,3 %, ЕГ – 63,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 64,4 %, ЕГ – 65,3 % відзначає, що самостійна робота має велике значення для формування екологічних умінь.

Студенти вважають, що для ефективного формування екологічних умінь необхідні: усвідомлена мотивація екологоорієнтованої діяльності; наявність екологічних знань; використання завдань прикладного та дослідницького характеру; організація самостійної екологоорієнтованої діяльності.

Відповіді студентів на питання показали, що навчально-виховний процес у ВНЗ будується традиційно, не використовуються методи, форми та засоби, найбільш ефективні для формування екологічних умінь у процесі навчання студентів економічних спеціальностей. Окремі студенти не завжди достатньо професійно орієнтуються в теоретичних питаннях і методах, спрямованих на формування екологічних умінь. Самостійна робота містить мало завдань творчого характеру.

Отже, результати, отримані шляхом тестування студентів на констатувальному етапі експерименту, дозволяють говорити про недостатній рівень сформованості екологічних умінь у студентів економічних спеціальностей.

За результатами проведеного «нульового» тестування студентів першого курсу, з урахуванням виділених критеріїв і показників, отримано розподіл студентів за рівнями сформованості екологічного світогляду, що відображено в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

**Узагальнені показники рівня сформованості
екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей
за практично-діяльнісним критерієм
(констатувальний експеримент)**

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	–	–	–	–
Бал 4	4	3,7	3	2,7
Бал 3	36	33,3	39	34,8
Бал 2	68	63,0	70	62,5
Всього	108	100	112	100

Отже, узагальнений рівень сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за практично-діяльнісним критерієм у КГ дорівнює: $N_k^0 = 2,41$ (48,2 %); ЕГ – $N_e^0 = 2,40$ (48,0 %).

У цілому перед початком дослідження в контрольній групі він був дещо вищим, ніж в експериментальній, на 0,2 %. Можна вважати, що в першому наближенні ця різниця не суттєва.

Визначення рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей дозволило узагальнити отримані дані, які відображено у таблиці 2.12.

Узагальнені показники вихідного рівня екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей

Факультет	Групи	Критерії					
		МЦ		КІ		ПД	
		бали	%	бали	%	бали	%
Економічний	КГ	2,46	49,2	2,55	51,0	2,41	48,2
	ЕГ	2,45	49,0	2,52	50,4	2,4	48,0

Дані таблиці засвідчують, що на економічному факультеті середня арифметична величина МЦ_е сформованості екологічного світогляду студентів в експериментальній групі складає 2,45 бала, що становить 49,0 %, КІ_е – 2,52 (50,4 %), ПД_е – 2,4 (48,0 %), у контрольній групі: МЦ_к – 2,46 (49,2 %), КІ_к – 2,55 (51,0 %), ПД_к – 2,41 (48,2 %).

Для того, щоб з достатнім ступенем вірогідності твердити про якісне зростання рівня сформованості екологічного світогляду студентів під час експериментального дослідження, використовуємо непараметричний критерій «хі-квадрат». Використання цього критерію дозволяє відповісти на питання про невинновість відмінностей у рівні сформованості екологічного світогляду студентів експериментальної та контрольної груп.

В контрольних та експериментальних групах відмінності показників в рівнях сформованості екологічного світогляду студентів майже не спостерігаються. Для цього запропоновано нульову гіпотезу про те, що імовірність потрапляння студентів до кожного рівня сформованості екологічного світогляду становить як для студентів експериментальної, так і для студентів контрольної груп при 5 %-му рівні значущості показника $T = 5,99$.

Якщо в результаті розрахунків виявиться, що $T_{\text{табл}} > T_{\text{крит}}$, то згідно з критерієм «хі-квадрат» нульова гіпотеза відкидається, тобто відмінності в рівнях сформованості екологічного світогляду експериментальної та контрольної груп не можуть бути пояснені

випадковими чинниками.

Порівняльний аналіз вихідних рівнів екологічного світогляду студентів за критеріями доводить, що між ними немає відмінності. Хоча ця відмінність неістотна, вона потребує перевірки на достовірність. Для цього використаємо критерій К. Пірсона («хі-квадрат») та вирахуємо за формулою.

$$\chi_0^2 = \sum \frac{(n'_e - n'_k)^2}{n'_k}, \quad (2.2)$$

де n'_e – цифрові показники ЕГ,

n'_k – цифрові показники КГ.

Розрахунок критерію К. Пірсона показав, що за мотиваційно-ціннісним критерієм він складає 2,34, когнітивно-інтелектуальним – 8,32, практично-діяльнісним – 5,61. Отримані дані доводять, що на результати сформованості рівнів екологічного світогляду студентів у процесі констатувального етапу експерименту впливали випадкові чинники.

За результатами проведеного констатувального експерименту узагальнено показники вихідного рівня сформованості екологічного світогляду студентів та проведено їх розподіл за рівнями, що відображено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Вихідний рівень сформованості екологічного світогляду студентів

Рівні	Контрольна група	Експериментальна група	Різниця, %
Низький	52 (48,1 %)	65 (58,0 %)	9,9
Середній	48 (44,5 %)	42 (37,5 %)	7,0
Високий	8 (7,4 %)	5 (4,5 %)	2,9

Констатувальний етап експерименту показав низький та середній рівень сформованості екологічного світогляду студентів в експериментальній та контрольній групах.

Отже, отримані під час констатувального експерименту

матеріали та їх аналіз дозволили виявити і встановити пряму залежність між якістю знань студентів, станом викладання тем екологічного спрямування у закладах вищої освіти і практикою екологоорієнтованої діяльності студентів у процесі формування в них екологічного світогляду:

- 1) при вирішенні запропонованих завдань не вистачає екологічних знань, виконуються не всі дії;
- 2) безсистемність використання знань та виконання дій (тобто зазначені дії виконуються не послідовно, і без розуміння всієї системи дій цілком);
- 3) недостатня усвідомленість екологічних знань, виконання дій і неможливість їх логічного обґрунтування;
- 4) відсутність узагальненості екологічних знань та дій, тобто невміння використати знання в конкретних діях та в інших типах завдань.

Отримані результати дали можливість обґрунтувати педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти.

РОЗДІЛ 3

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА

Обґрунтування педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти

Які б методи навчання - активні, інтенсивні або проблемні не використовувалися для підвищення ефективності навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти, важливо створити такі психолого-педагогічні умови, в яких студент може зайняти активну особистісну позицію і повністю проявити себе як суб'єкт навчальної діяльності.

У довідковій літературі подаються різні, але досить схожі тлумачення поняття «умова». У філософському енциклопедичному словнику зазначено, що умова – філософська категорія, в якій відображаються універсальні відношення речей до тих факторів, задля яких вони виникають та існують. Завдяки наявності відповідних умов властивості речей переходять з можливості в дійсність [6, с. 178].

Новий тлумачний словник пояснює лексему «умова» як необхідну обставину, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь [153].

Автор С. Панькіна вважає категорію «умова» філософською, яка є однією з провідних поряд з такими, як діяльність і особистість, і виражає відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких він не може функціонувати і розвиватися [173, с. 67].

Системний аналіз психолого-педагогічної, філософської, методичної та соціологічної літератури дає можливість розглядати категорію «умова» як складову будь-якого процесу, зокрема і як комплекс поетапно організованих дій для формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Науковці (А. Алексюк [163], В. Андрєєв [3], О. Бражнич [24],

Н. Іпполітова [98], В. Мижерікова [188]) тлумачать термін «педагогічні умови», як певні обставини, які впливають (прискорюють чи гальмують) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості. Дослідники поділяють їх на: а) зовнішні: позитивні стосунки викладача і студента; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат тощо; б) внутрішні (індивідуальні): індивідуальні властивості студентів (стан здоров'я, риси характеру, досвід, вміння, навички, мотивація тощо).

Отже, педагогічні умови визначимо як сукупність факторів, що забезпечують організацію, регулювання, взаємодію об'єктів та явищ педагогічного процесу для досягнення мети й розв'язання поставлених завдань.

При обґрунтуванні педагогічних умов було враховано:

- соціальне замовлення суспільства на підготовку висококваліфікованого фахівця в галузі економіки;
- сутність та особливості формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей;
- необхідність реалізації основних положень дослідження.

Сукупність цих вимог являє собою динамічний комплекс заходів, які охоплюють усі сторони досліджуваного процесу, враховують характер сформованості економістів та сприяють ефективному формуванню в них екологічного світогляду.

Як вважає А. Іващенко, формування екологічного світогляду особистості забезпечують такі умови: освоєння екологоорієнтованих цінностей; включення в екологоорієнтовану діяльність; створення екологоорієнтованого розвивального освітнього середовища [92, с. 32].

Три групи педагогічних умов формування екологічної компетентності студентів засобами природоохоронної діяльності виокремлює С. Ключка. Перша група – формування в студентів готовності до природоохоронної діяльності (на основі формування екологічного мислення, знань, умінь). Друга група умов забезпечує екологізацію змісту навчальних дисциплін, що викладаються у

зкладах вищої освіти. Третя група умов – використання під час навчально-виховного процесу різноманітних дидактичних методів і прийомів [104, с. 92].

Автор О. Матеюк обґрунтовує такі педагогічні умови формування екологічної культури майбутніх економістів: реалізація діяльнісного підходу до формування екологічної культури; використання проблемних, частково пошукових та дослідницьких методів навчання; забезпечення дієвості наявних природоохоронних мотивів, посилення інтеграції теоретичних знань [140].

До умов екологічного виховання особистості О. Прокопенко, Т. Демидова відносять сформованість трьох взаємопов'язаних складових: екологічних знань, екологічних переконань, екологічної діяльності [185, с. 73].

Аналіз наукових джерел та практики формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти дав можливість виокремити такі педагогічні умови:

– *насичення змісту економічних дисциплін екологічним матеріалом з метою формування складників екологічного світогляду (екологічних знань, почуттів, ставлень, поглядів, переконань, спрямованості);*

– *системна мотивація студентів економічних спеціальностей на оволодіння екологічними цінностями для практичного застосування екологічних знань, умінь і навичок з охорони, збереження та відтворення природних ресурсів;*

– *активізація позааудиторної виховної роботи екологоорієнтованого спрямування з метою набуття досвіду взаємодії з природним середовищем.*

Розглянуті нами педагогічні умови необхідно вважати ланками одного ланцюга, однієї загальної структури. У нашому дослідженні – це комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на ефективне формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Виокремлені педагогічні умови та особливості їх реалізації показано в таблиці 3.1.

Педагогічні умови та їх реалізація в дослідженні

Педагогічні умови	Реалізація в дослідженні
Насичення змісту економічних дисциплін екологічним матеріалом з метою формування складників екологічного світогляду (екологічних знань, поглядів, переконань).	1) Здійснення взаємозв'язку екологічного матеріалу з економічними дисциплінами і розробленим спецкурсом; 2) розробка методичних особливостей вивчення екологічного матеріалу в економічних дисциплінах із позиції формування екологічного світогляду.
Системна мотивації студентів-економістів на оволодіння екологічними цінностями для практичного застосування екологічних знань, умінь і навичок з охорони, збереження та відтворення природних ресурсів.	1) Побудова та використання в процесі навчання та виховання студентів економічних спеціальностей блоків завдань, спрямованих на формування екологічного світогляду; 2) використання нових технологій у процесі вивчення екологічного матеріалу в економічних дисциплінах.
Активізація позааудиторної виховної роботи екологоорієнтованого спрямування з метою набуття досвіду взаємодії з природним середовищем.	1) Спільна наукова розробка екологоорієнтованих проектів викладача та студентів; 2) використання інноваційних методів у навчально-виховному процесі (ділові ігри, кейс-метод, метод проектів тощо).

Першою педагогічною умовою формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей визначаємо насичення змісту економічних дисциплін екологічним матеріалом з метою формування складників екологічного світогляду (екологічних знань, почуттів, ставлень, поглядів, переконань, спрямованості).

Реалізація цієї педагогічної умови була орієнтована на добір і систематизацію навчальних елементів (економічних і екологічних), що забезпечують формування в студентів екологічного світогляду.

Ключові проблеми проектування змісту знаходяться в площині «диференціація - інтеграція навчального змісту»: 1) проблема диференціації змісту навчальних дисциплін з урахуванням їх можливостей і особливостей для формування екологічного світогляду; 2) проблема інтеграції різнопредметного змісту з урахуванням особливостей завдань поетапного розгортання цілісного процесу формування екологічного світогляду майбутніх економістів.

Дійсно, формування екологічного світогляду студентів забезпечується під час вивчення конкретних навчальних дисциплін, що передбачає диференціацію їх змісту. Хоча процес формування екологічного світогляду повинен спиратися на добре спроектовану інтеграцію всіх навчальних курсів, а не обмежуватися їх випадковими перетинами. Процес формування екологічного світогляду повинен будуватися в загальних рамках парадигмальних відносин «людина - світогляд». Саме з цих позицій має йти оновлення змісту еколого-економічної освіти.

Під час формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей ми дотримувалися думки, що в процесі вивчення екологічного матеріалу необхідно вивчати різні елементи екологічних знань (поняття про природні об'єкти і явища; поняття, що відображають різні властивості, аспекти навколишнього світу; екологічні закономірності, екологічні закони, екологічні фактори).

Однак формування у студентів екологічного світогляду не є стихійним процесом, що співпадає автоматично з повідомленням їм екологічних знань у світлі вивчення екологічного матеріалу. Про розвиток екологічного світогляду можна говорити лише в тому випадку, якщо світоглядний аспект розкривається викладачем на заняттях цілеспрямовано і свідомо відповідно до характеристики навколишнього середовища та наявних екологічних проблем.

У нашому дослідженні процес формування екологічного світогляду студентів заснований на основі інтеграції екологічних і економічних знань. У науковій і педагогічній літературі виділяють три рівні інтеграції навчальних дисциплін: міждисциплінарні зв'язки, дидактичний синтез (наявність загальних ідей) і цілісність (створення

нової дисципліни на стику існуючих). Для вирішення проблеми формування екологічного світогляду майбутніх економістів найбільш прийнятною є інтеграція на рівні міждисциплінарних зв'язків.

Ефективне формування екологічного світогляду студентів пов'язуємо з розробкою спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування», який інтегрує екологічний і економічний матеріал, внутрішньопредметні і міжпредметні зв'язки та може стати базою для підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі економіки. У дослідженні внутрішньопредметні зв'язки дозволять відобразити всю логіку понятійного апарату окремої дисципліни в процесі формування екологічного світогляду, а міжпредметні зв'язки вказують на зв'язок понятійного апарату екологічних та економічних дисциплін із розробленим спецкурсом.

Програма курсу відповідала напрямам екології та економіки, які безперервно розвиваються. Взявши за основу чинні навчальні програми ми інтегрували поняття, методи і прийоми як в рамках однієї дисципліни (при вирішенні завдань використовується інтеграція економічних і екологічних методів), так і використавши методи однієї дисципліни при вивченні іншої.

Отже, формування екологічного світогляду студентів здійснювалося на взаємній узгодженості навчальних програм і зумовлено дидактичними цілями вивчення економічних дисциплін. Такий взаємозв'язок і взаємопроникнення знань і методів у різні навчальні дисципліни створили сприятливі умови для формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Навчальні програми курсів із економіко-екологічним змістом і спецкурс «Основи екології та економіки природокористування» кооригувалися через розгляд стійких зв'язків і закономірностей в екології та економіці, з обов'язковим погодженням розділів, внутрішньопредметних і міжпредметних зв'язків.

Друга педагогічна умова - системна мотивація студентів економічних спеціальностей на оволодіння екологічними цінностями для практичного застосування екологічних знань, умінь і навичок з охорони, збереження та відтворення природних ресурсів.

Екологічний світогляд є системною характеристикою особистості майбутнього фахівця, яка може бути сформована в процесі спеціально організованої екологічної освіти при реалізації таких аксіологічних умов його оптимізації:

– організація різних видів екологоорієнтованої діяльності студентів, що мають моральний, гуманістичний, естетичний, соціопродуктивний контекст, і спрямовані на освоєння особистістю різного виду екологічних цінностей;

– організація цілеспрямованого, комплексного аксіологічного процесу поетапного формування екологічного світогляду майбутніх економістів;

– організація аксіологічної підтримки формування екологічного світогляду.

Аксіологічне забезпечення формування екологічного світогляду майбутнього економіста має бути пов'язане насамперед із перспективним напрямом діяльності, орієнтованої на максимальне сприяння особистісного і професійного розвитку. Досвід створення системи аксіологічного забезпечення формування екологічного світогляду студентів показує, що ця складова може бути актуалізована тільки тоді, коли досягається узгодження між початковою і кінцевою метою діяльності майбутнього фахівця відносно його особистісного розвитку у формуванні екологічного світогляду. Початкова мета взаємодії – визначення і формування екологічного світогляду студентів за допомогою інтелектуальних, емоційних, мотиваційних, поведінкових впливів, виявлення їх індивідуальних особливостей. Кінцева мета взаємодії – формування екологічного світогляду екоцентричного типу в студентів-економістів.

В основі формування екологічного світогляду студентів лежить запровадження в освітньо-виховний процес інноваційних технологій.

Ключовими проблемами залишаються: 1) розробка та узгодження педагогічних технологій у процесі формування екологічного світогляду студентів; 2) створення комплексу педагогічних засобів, адекватних структурі й особливостям

багатоетапного процесу формування та стимулювання індивідуального досвіду до вирішення екологічних проблем; 3) проектування педагогічних засобів та умов створення світоглядного середовища для майбутніх економістів.

У зв'язку з цим потрібне ґрунтовне дослідження можливостей педагогічних технологій, створення комплексу педагогічних засобів, а також їх адаптації до нових цілей і завдань формування екологічного світогляду майбутніх економістів. Логіка проектування технологічних процесів, незалежно від їх характеру, добре відпрацьована і має такі етапи: вибирається вихідний матеріал, встановлюється рівень його властивостей і визначаються вимоги до якості готової продукції; вибираються методи і засоби впливу на вихідний матеріал, розробляється розподілена в просторі та часі структура взаємопов'язаних технологічних операцій; визначаються методи контролю за ходом процесу, за якістю готового результату; здійснюється корекція.

Необхідна певна змістова інтерпретація названих етапів для того, щоб поєднати логіку проектування технології виробничих процесів з логікою проектування технології навчання. Оскільки немає фактів, які дискредитують ці етапи, то є сенс не ігнорувати раціональний порядок проектування виробничих технологій у розробці навчального процесу.

Інтеграція психолого-педагогічної науки з раціональними методами проектування економічної діяльності, з теорією прийняття рішень, вибору операцій та управління може сприяти перебудові системи навчання завдяки підвищенню його якості.

Якісна підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності в нових економічних умовах неможлива без освоєння студентами сучасних інформаційних технологій. Застосування в процесі формування екологічного світогляду економістів сучасних комп'ютерних технологій дозволяє сформувати певний набір знань, умінь і навичок, пов'язаних з організацією інформаційних процесів, допомагає становленню та розвитку професійно активної особистості, що володіє соціальними та професійними якостями.

Основна увага при вивченні екологічних та економічних дисциплін приділяється проблемам осмисленню отриманих результатів і проведенню економічного аналізу, що є частиною процесу розв'язування задачі і має великий внутрішній потенціал. Екологоорієнтована діяльність при проведенні економічного аналізу включає перевірку отриманих результатів на їх адекватність і дає можливість проаналізувати, як вплинуть зміни, внесені у вихідну задачу. За допомогою комп'ютера студенти можуть організувати повне дослідження об'єкта і отримати необхідну інформацію. Завдання, що полягає в спостереженні за зміною умов (вимог) задачі, дозволяє отримати повну картину про досліджувані об'єкти. Отже, комп'ютер дає можливість подання всіх параметрів та їх взаємозв'язків, що, в свою чергу, полегшує роботу з дослідження побудованої моделі еколого-економічної ситуації.

Застосування комп'ютерних програм якісно змінює сутність контролю за діяльністю студентів і дає додаткові можливості для формування в студентів рефлексії своєї діяльності. Отже, створюються сприятливі умови для екологоорієнтованої діяльності, формування екологічних умінь економістів.

Особливе значення для формування екологічного світогляду студентів має спеціально організоване екологоорієнтоване освітнє середовище як частина соціокультурного середовища, що впливає на розвиток їхньої пізнавальної, ціннісної і діяльної сфер. В такому середовищі організація екологоорієнтованої діяльності студентів є максимально різноманітною за формами організації та цільовою спрямованістю, за умовами та рівнями організації; здійснюється в процесі безпосередньої взаємодії з природою; є умовою формування їх екологічного світогляду.

У зв'язку з цим постає потреба моделювати і відповідно організовувати різні види екологоорієнтованої діяльності, аналізуючи при цьому цілі, об'єктивно необхідний зміст і виконувані функції, передумови продуктивного вирішення поставлених викладачем завдань еколого-освітнього процесу тощо. Все це передбачає впровадження відповідних інтерактивних технологій, спрямованих на

екологічне розширення, формування і розвиток самосвідомості, свідомості, світогляду особистості (комунікативних, тренінгових, рефлексивних тощо).

Третя педагогічна умова – активізація позааудиторної виховної роботи екологоорієнтованого спрямування з метою набуття досвіду взаємодії з природним середовищем.

Обґрунтування третьої педагогічної умови передбачало залучення студентів до екологоорієнтованої діяльності, що має екологопрактичні, природоохоронні, екологічні та інші цілі і є діяльністю (навчальною, трудовою, професійною), що здійснюється з позицій екологічної доцільності.

Екологоорієнтована діяльність є основним (системоутворюючим) фактором екологічної освіти, яка дозволяє повною мірою використовувати екологічні, педагогічні, психологічні, інтегративні принципи й закономірності формування екологічного світогляду.

Особливості екологоорієнтованої діяльності у формуванні екологічного світогляду студентів полягають у тому, що вона спрямована на формування пізнавальних, практичних і творчих умінь екологічного характеру; на розвиток волевих якостей студентів; розвиток прагнення до її пізнання в єдності з морально-естетичними переживаннями; на вироблення екологічних норм поведінки в природі, які виключають нанесення їй шкоди, її забруднення або руйнування; на безпосередню взаємодію студентів із навколишнім природним світом.

Для формування стійких моральних якостей безпосереднє значення мають не тільки види діяльності, а й головним чином, як студент до неї долучився.

Залучення студентів до гуманістичної екологоорієнтованої діяльності передбачає органічну гуманістичну взаємодію студентів із природою через максимально можливу кількість видів самотворчості, через продуктивну самореалізацію, яка служить джерелом позитивного розвитку, самоформування і самовдосконалення, що мають особистісні мотиви.

Залучення студентів до естетично спрямованої діяльності передбачає виховання в них еколого-естетичної культури, уявлень про самого себе як частину універсальної природної цілісності, а також здатності сприймати, оцінювати й охороняти красу природи (краса природи як цінність, як необхідна умова життя людини).

Під час такої діяльності відбувається ціннісна переорієнтація ставлення особистості до навколишнього природного світу через його етико-естетичну гармонізацію, що веде від агресивно-споживчого до ціннісно-творчого рівня, а також залучення студентів до освоєння естетичних властивостей, об'єктів, форм, взаємозв'язків навколишнього середовища шляхом розвитку в студентів сенсibilізації, креативності, відповідальності з урахуванням принципу історизму у взаємозв'язках екології та культури. Крім того, екологоорієнтована естетично спрямована діяльність спонукає студента на розширене сприйняття природного світу, невід'ємною частиною якого є і світ людини.

Екологоорієнтовану діяльність організовуємо через вирішення блоку економічних завдань екологічного характеру.

Розробляючи методикку формування екологічних умінь студентів у процесі вирішення таких завдань, необхідно пам'ятати, що однією з основних проблем є підбір за кожною темою відповідних блоків завдань, найбільш доцільних з точки зору формування екологічних умінь і з урахуванням зони творчого розвитку студентів. Відзначимо основні вимоги такого підбору завдань:

- завдання повинні відповідати меті дослідження і становити систему;
- вирішувані завдання повинні бути посилені студентам, тобто відповідати рівню їх підготовки і бути спрямованими на зону їх творчого розвитку;
- завдання у блоці повинні бути зростаючої складності, тобто враховувати рівень сформованості екологічних умінь студентів;
- підбираючи завдання необхідно враховувати професійну спрямованість економістів;
- завдання повинні сприяти диференціації та індивідуалізації

навчання;

– вибрані завдання повинні давати можливість студентам здійснювати зворотний зв'язок через оцінку і самооцінку.

Творча діяльність студентів, на нашу думку, - це діяльність, спрямована на створення і характеризується усвідомленим, самостійним і активним підходом до вирішення існуючих екологічних проблем.

Обґрунтування третьої педагогічної умови передбачало оптимальне поєднання позааудиторних форм і методів навчання та виховання у вищій школі та врахування особливостей їх застосовування.

Формування знань є одним з основних завдань навчання студентів економічних спеціальностей. Тому найважливішу роль у цьому процесі відіграє вибір методів навчання відповідно до поставлених цілей.

Встановлена така закономірність: «чим більше аспектів враховано при обґрунтуванні вибору методів навчання (перцептивного, гностичного, логічного, мотиваційного, контрольооціночного та ін.), тим вищі і міцніші навчально-виховні результати будуть досягнуті в процесі навчання» [174, с. 408].

Використання різних методів усесторонньо розвивають студентів, їх мислення, сприяють формуванню більш глибоких і міцних екологічних знань. Для формування екологічних умінь економістів було виділено провідні методи, серед яких ділова гра і кейс-метод.

Крім названих методів, при формуванні екологічних умінь студентів економічних спеціальностей було використано такі активні методи, як: метод дослідження екологічних проблем; метод інтерактивного моделювання економічних ситуацій; метод творчого вирішення задач; ігрові методи; метод дискусії; метод прийняття рішення; метод презентації, метод проектів тощо. Ці методи взаємозв'язують теорію з практикою на всіх етапах формування екологічного світогляду студентів і стимулюють самостійну й творчу активність студентів.

Третя умова передбачає реалізацію діяльнісного підходу під час формування екологічного світогляду майбутніх економістів через безпосередню педагогічну взаємодію викладача і студентів у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу: під час природоохоронної діяльності та самостійної роботи студентів. Результативність діяльнісного підходу залежить від різноманітних підходів у навчально-виховному процесі: педагогічної майстерності викладача, особливостей когнітивно-інтелектуальної сфери студента, сформованості його мотиваційно-ціннісної сфери до активної участі в екологоорієнтованій діяльності.

Поетапна реалізація педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у закладах вищої освіти

Педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у вищих навчальних закладах було реалізовано в три етапи: теоретичний (орієнтаційний), практичний (освоєння), самостійна робота (перетворення).

Перший етап – теоретичний (орієнтаційний). Його метою стало створення умов для формування в студентів економічних спеціальностей екологічного світогляду, формування в них позитивної спрямованості на екологоорієнтовану діяльність.

На першому етапі формуються екологічні знання під час вивчення дисциплін «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Регіональна економіка», відбувається осмислення гуманістичної сутності екологічних проблем з індивідуально-особистісних позицій. Навчання на цьому етапі спрямоване на оволодіння студентами екологічною інформацією, яка забезпечує вихід на рівень сутнісного, ціннісного розуміння екологічних проблем і посилення позитивної мотивації до оволодіння екологічними знаннями.

Для того, щоб процес накопичення різних відомостей з екології не був механічним, ми розробили низку завдань, які вимагають сформованості умінь логічно мислити, встановлювати зв'язки між об'єктами дослідження. Тематика завдань відображає ідею

особистісного підходу у вирішенні нестандартних екологічних проблем. Наприклад, студентам було запропоновано скласти мікросхему, яка відобразить зв'язок екології з іншими науками, насамперед з економічною; побудувати термінологічний апарат базових і дотичних понять з екології та економіки тощо.

Велика увага приділялася і самостійній роботі майбутніх економістів. Студентам було запропоновано розробити особисту програму розв'язання екологічних проблем у майбутній професійній діяльності; перевірити, чи достатньо задіяні відповідні способи (активність, творчість) і засоби (пізнання, оцінка, програмування, виявлення) тощо.

Для формування екологічного світогляду конкретного студента, установок та готовності до екологоорієнтованої діяльності, пропонувалися ситуації спілкування з природою, із організаціями, які здійснюють управління природоохоронною діяльністю тощо. Зверталася увага на вміння студента виділяти з глобального істотне, вибирати оптимальні варіанти поведінки, визначати їх стратегію і тактику.

Контрольне заняття проходило у формі ділової гри або проблемного семінару, де студенти могли активно використати екологічні знання, виявити власний рівень володіння ними.

На цьому етапі активно використовувалася рейтингова система оцінок знань студентів, яка забезпечує додаткову мотивацію їх діяльності, спонукаючи до пошуку нових форм роботи.

Зазначимо, що перший етап є підготовчим у формуванні екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Другий етап, практичний (освоєння) має на меті засвоєння студентами екологічних цінностей, ідеалів, позицій, апробацію наявних знань і вмінь в умовах, що моделюють майбутню професійну діяльність.

Для досягнення цієї мети використовувалися такі методи: вирішення проблемних ситуацій, діалог між студентами і викладачем, ділові, імітаційні ігри, мікрОВикладання та інші активні методи навчання та виховання.

На першому та другому етапах ми використовували можливості окремих економічних дисциплін, посиливши екологічну світоглядну спрямованість їх змісту.

Формування екологічного світогляду студентів під час другого етапу відбувалося на основі взаємодії екологічних знань і досвіду. У студентських групах створювався мікроклімат творчості: семінар як групове обговорення і осмислення екологічного матеріалу, тренінг, самостійне проведення фрагмента або всього семінарського заняття забезпечували позитивну основу процесу становлення екологічного світогляду майбутніх економістів.

Виконання проблемного завдання передбачає кілька етапів. Перший етап присвячений самостійному узагальненню студентами матеріалів проблемно викладеного лекційного курсу, а також результатів, отриманих студентами під час досліджень на семінарських і практичних заняттях.

Проблемне завдання студенти виконують у групах по 3–4 особи. Вони отримують певну роль: керівник, економіст, менеджер тощо. При цьому визначаються спрямованість і зміст навчального матеріалу, обсяг та інтенсивність навчального навантаження.

Обов'язковими атрибутами використання методів проблемного навчання є, як відомо, фактор розвитку ситуації і необхідність послідовного прийняття низки рішень. Для цього до пропонованого завдання додають інші проблемні задачі після попереднього звіту групи студентів. Для корекції їх знань на основі нової інформації про розглянуті сторони екологічного явища чи процесу.

На другому етапі було впроваджено спецкурс «Основи екології та економіки природокористування», метою якого є розвиток екологічного світогляду студентів. Спецкурс розрахований на 54 години: 20 – лекцій, 12 – семінарсько-практичних занять, 22 – самостійної роботи.

Третій етап – самостійна робота (перетворення) – ставить за мету саморозвиток особистістю екологічного світогляду. Для активного впливу на становлення екологічного світогляду в процесі експериментальної роботи ми використовували такі види діяльності,

які дозволяють студентам не тільки отримувати готову інформацію, а й підштовхують їх до самостійного поповнення своїх знань та пошуку оригінальних рішень поставлених завдань. Отримані знання і сформовані вміння розвиваються при подальшому вивченні економічних дисциплін.

У таблиці 3.2 описані етапи формування екологічного світогляду, а також основні організаційні форми та провідні методи, що відповідають кожному етапу.

Таблиця 3.2

Основні етапи реалізації педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей

Перший етап: теоретичний (орієнтаційний)	
<i>Діяльність викладача</i>	<i>Діяльність студента</i>
1) Забезпечення оволодіння студентами економічних спеціальностей екологічними знаннями та вміннями; 2) формування в студентів установки на значущість екологоорієнтованої діяльності; 3) формування в студентів уявлення про структуру екологорієнтованої діяльності; 4) вироблення орієнтовної основи дій для вирішення екологічних завдань.	1) Засвоєння і відтворення екологічних знань та способів екологоорієнтованої діяльності; 2) вивчення та використання наукової літератури, аналіз першоджерел; 3) виокремлення із загальної інформації основних фрагментів із заданої теми; 4) формулювання завдань, визначення шляхів і способів їх розв'язання.
<i>Основні організаційні форми:</i> лекції, семінари, індивідуальні завдання, творчі завдання.	
<i>Провідні методи:</i> ігрові методи, метод дослідження екологічних проблем, метод дискусії, кейс-метод.	
Другий етап: практичний (освоєння)	
<i>Діяльність викладача</i>	<i>Діяльність студента</i>

Продовження таблиці 3.2

<p>1) Систематизація, розширення і поглиблення теоретичних екологічних знань, отриманих на першому етапі; 2) удосконалення екологічних вмінь; 3) здійснення добору методів, форм і засобів навчання, для формування екологічних умінь; 4) проведення інтеграції теорії з практикою.</p>	<p>1) Набуття вмінь і навичок практичної екологоорієнтованої діяльності; 2) застосування різних методів для визначення оптимального розв'язання поставленої задачі та вибір найбільш раціонального рішення; 3) поділ поставленої проблеми на ряд запитань і завдань.</p>
<p><i>Основні організаційні форми:</i> практичні заняття, типовий розрахунок, творчі звіти.</p>	
<p><i>Провідні методи:</i> метод дослідження екологічних проблем, кейс-метод, метод творчого вирішення завдань, ігрові технології</p>	
<p>Третій етап: самостійна робота (перетворення)</p>	
<p><i>Діяльність викладача</i></p>	<p><i>Діяльність студента</i></p>
<p>1) Поглиблення теоретичних і практичних екологічних знань з урахуванням професійної спрямованості навчання; 2) удосконалення формування екологічних вмінь; 3) включати поєднання екологоорієнтованої діяльності студентів і теоретико-експериментальної; 4) здійснення контролю за ходом проведення дослідження; 5) обговорення та надання об'єктивної оцінки результатам проведеного дослідження.</p>	<p>1) Застосування екологічних умінь у процесі виробничо-професійної практики; 2) самостійне проведення дослідження поставленої проблеми; 3) правильне оформлення результатів дослідження; 4) проведення якісного і кількісного аналізу отриманих результатів; 5) побудова доказів правильності вирішення поставленої проблеми; 6) участь в проведенні досліджень.</p>
<p><i>Основні організаційні форми:</i> розробка проектів, участь у природоохоронній роботі</p>	
<p><i>Провідні методи:</i> метод прийняття рішення, метод презентації, кейс-метод, метод дискусії, метод проектів.</p>	

Перша педагогічна умова реалізовувалась на основі взаємозв'язків екологічного та економічного складників освіти, що простежуються через неперервність і наступність у викладанні матеріалу на прикладі фахових економічних дисциплін, що вивчаються у вищому навчальному закладі, та спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування».

Досліджуючи тенденції розвитку теорії екологічної й економічної освіти ми визначаємо, що основні їх стратегічні напрями співпадають. Інтеграція екологічної та економічної освіти відбувається на основі постановки мети, завдань, змісту, принципів, які визначають умови їхнього конструювання.

Інтеграція економічних та екологічних знань полягає у взаємопроникненні і взаємозв'язку економічних категорій в екології і вирішенні економічних завдань з використанням екологічних методів. У результаті інтеграції процес навчання та виховання перетворюється на цілісну, завершену, диференційовану, повною мірою сформовану систему.

Отже, в процесі вивчення названих економічних дисциплін, особлива роль у формуванні екологічного світогляду належить міжпредметним зв'язкам, які дозволяють використовувати елементи однієї дисципліни при вивченні іншої і проявляються у застосуванні знань з однієї предметної галузі в іншій, у використанні загальних методів і форм навчання в різних економічних дисциплінах.

Вивчивши навчальні програми ми виокремили основні екологічні поняття, методи, категорії, що розглядають економічні дисципліни. Цей аналіз дозволив здійснити коригування змісту дисциплін «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Регіональна економіка» з метою внесення до них екологічного компонента.

Результати практичного дослідження реалізації такого взаємозв'язку відображено в таблиці 3.3.

Взаємозв'язок економічних і екологічних знань

Екологічний матеріал, що використовується в економіці	Економічні поняття і категорії, що розглядаються в екології
<p>Раціональне природокористування, його соціально-економічна суть і складові частини.</p> <p>Екологізація виробництва.</p> <p>Моніторинг ефективності природоохоронної політики.</p> <p>Екологічна оцінка виробничих технологій.</p> <p>Еколого-економічні проблеми відходів та їх використання.</p> <p>Шляхи поліпшення екологічної ситуації.</p>	<p>Економічна оцінка впливу людини на природу.</p> <p>Методика визначення збитків, викликаних погіршенням навколишнього середовища.</p> <p>Економічне стимулювання раціонального природокористування.</p> <p>Аналіз економічної ефективності природоохоронних заходів.</p> <p>Структура державного апарату управління раціональним природокористуванням.</p> <p>Ринкова економіка і раціональне природокористування.</p> <p>Вплив економічної структури на навколишнє середовище: підхід «витрати-випуск».</p>

При визначенні вимог і способів вимірювання економічних та екологічних знань враховувалися уявлення про сучасну картину світу. Економіко-екологічна освіта має розкривати її у всій повноті, включаючи не тільки природничі компоненти, а й економічні, соціальні та екологічні. Такими є екосистема; економіко-екологічна взаємодія; економіко-екологічне протиріччя; економіко-екологічний розвиток; економіко-екологічна стійкість (таблиця 3.4).

Для засвоєння економічних та екологічних знань студентам було запропоновано різні за ступенем складності завдання, що сприяло розвитку творчого підходу до організації самостійної роботи, більш активного дослідження екологічних проблем.

Під час вивчення дисципліни «Менеджмент» запропоновано викладати екологію на компетентнісній основі, завдяки якій кінцеву мету підготовки економістів можна подати у вигляді проєктованих компетенцій фахівця, що включають професійні знання та вміння, соціально-психологічні та творчі якості особистості

фахівця, що визначають його здатність трудитися в умовах ринкової економіки. Такий підхід дозволив відійти від описового характеру викладу основ екології та формувати екоцентричний світогляд на основі вивчення глобальних та регіональних проблем, процесів формування умов життєдіяльності людини як одного з учасників життя біосфери.

Таблиця 3.4

Поняття, що забезпечують функціональну повноту інтеграції економічних та екологічних знань

Основне поняття	Зміст поняття
Екосистема	Компоненти, структура, рівень організації.
Економіко-екологічна взаємодія	Типи і види взаємодії.
Економіко-екологічне протиріччя	Обґрунтування фундаментальних екологічних протиріч і економічних суперечностей на основі законів збереження матерії; наявність позитивних і негативних екстерналій внаслідок економічної діяльності: глобальні, регіональні, локальні, тимчасові.
Економіко-екологічний розвиток	Екстенсивний та інтенсивний типи економічного розвитку, їх вплив на стан навколишнього середовища.
Економіко-екологічна стійкість	Динаміка соціоекосистеми, динамічна рівновага. Основні напрямки переходу до сталого розвитку.

У зв'язку з цим запропоновано тему «Екологічний менеджмент», що дає студентам уявлення про конкурентоспроможність продукції підприємства, що здійснює екологічні заходи в організаційно-управлінській, планово-економічній, проектно-економічній, фінансово-економічній, аналітичній, зовнішньоекономічній, підприємницькій, науково-дослідній, галузях та освітній діяльності (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

**Завдання професійної діяльності економістів-менеджерів
у галузі екологічного менеджменту**

Завдання	Зміст професійної діяльності у сфері екологічного менеджменту
Організаційно-управлінські	1) Ефективно організовувати виробничі процеси на підприємстві галузі з урахуванням екологічних складових; 2) розробляти положення про екологічні підрозділи, посадові інструкції; 3) складати оперативно-виробничий план, організувати оперативний контроль за ходом виробництва.
Планово-економічні	1) Розробляти перспективні та поточні плани підприємства з урахуванням екологічних аспектів; 2) розробляти бізнес-плани екологічних проектів; 3) визначати доходи і витрати (у тому числі від природоохоронних заходів) підприємства; 4) здійснювати оцінку якості довкілля та результатів діяльності підприємства.
Проектно-економічні, фінансово-економічні	Здійснювати вибір об'єктів фінансових інвестицій.
Аналітичні	Визначати тенденції розвитку підприємства
Зовнішньоекономічні	Визначати ризики і ефективність зовнішньої еколого-економічної діяльності
Підприємницькі	1) Розробляти програми розвитку підприємства з урахуванням екологічної складової; 2) розробляти маркетингову політику підприємства; 3) визначати конкурентоспроможність політики підприємства; 4) розраховувати найбільш важливі для політики підприємства податки.
Науково-дослідні	Проводити дослідження зовнішнього і внутрішнього середовища підприємства; основних чинників, що формують динаміку споживчого попиту на продукцію підприємства; наукових основ екологічно безпечної організації виробництва і праці.

Навчання новим аспектам управління з урахуванням екологічної складової на основі визнання верховенства екологічних законів зараз є необхідною умовою формування в студентів екологічного світогляду. Такий підхід до підготовки економістів гарантує випуск фахівців, здатних вирішувати сучасні екологічні проблеми на найвищому рівні і гідно представляти інтереси їхніх організацій і фірм.

Екологізація дисципліни «Економіка підприємства» передбачає інтеграцію цільового і змістовного компонентів. У зміст цього курсу ми включили тему «Економічні основи екології», на вивчення якої відводиться 2 лекційних години, протягом яких студенти отримують знання про основні економіко-екологічні поняття, закони взаємодії суспільства і природи в результаті економічної діяльності, про методи управління природокористуванням.

У дисципліні «Регіональна економіка» нами запропоновано семінарське заняття на тему: «Екологічні проблеми регіонального природокористування».

Наступним етапом було встановлення міжпредметних зв'язків шляхом поєднання екологічних та економічних знань у процесі реалізації спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування», головним завданням якого є формування екологічного світогляду, усвідомлення об'єктивно існуючої залежності суспільства і господарства від природного середовища, необхідність гармонійної взаємодії суспільства і природи, можливості вирішувати проблеми природокористування з урахуванням законів і принципів екології.

Курс складається з 8 тем, що забезпечують не тільки формування базових екологічних понять, але й охоплюють професійну сферу майбутнього фахівця. Пропонований спецкурс інтегрує у своєму змісті інформацію про екологію та економіку природокористування, природозбереження, охорону природи. Під час його вивчення розглядаються форми виробничих відносин у процесі раціонального використання, відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього середовища. На цій основі формується

вихідна інформація про необхідність використання природних ресурсів при вирішенні завдань ефективності розвитку виробництва.

Упроваджувався спецкурс на 3 курсі в II семестрі. Це дозволило студентам економічних спеціальностей не тільки оволодіти базовими економічними та екологічними знаннями, а й познайомитися із основними методологічними положеннями наукового дослідження, відбувалося вдосконалити уміння, необхідні для подальшої професійної діяльності.

Проблемність та інтегративний характер курсу визначає різноманітність форм, методів і засобів його вивчення. Основними є лекції, семінарські та практичні заняття, самостійна робота, участь у природоохоронній діяльності. Провідна роль відводилася моделюванню проблемних ситуацій. Вивчення цього курсу передбачало виконання студентами практичних завдань відповідно до програми курсу; підготовку доповідей для виступу на студентських науково-практичних конференціях та семінарах; написання рефератів за темами «Відносини власності на природні ресурси та їх екологічні наслідки», «Проблеми методології визначення економічної ефективності природокористування» тощо.

Під час вивчення економічних дисциплін з екологічним змістом та спецкурсу особливе місце займав метод вирішення пізнавальних завдань з екологічним змістом за оцінкою антропогенного впливу на навколишнє середовище, продуктивності природних і штучних угруповань, організації природоохоронних заходів за оцінкою демографічних показників, та специфікою екологічної ситуації в регіоні проживання.

Першу педагогічну умову було реалізовано за допомогою різних форм проведення практичних занять. Практичне заняття у формі «блок-опитування» з метою закріплення, повторення та перевірки знань, отриманих на лекції, було проведено за темою «Економічні аспекти екології». Перед заняттям студенти самостійно підготували питання, які були обговорені і згруповані для проведення «блок-опитування». На початку заняття студентська група була розділена на чотири підгрупи: інформаційну, творчу, корекційну, експертну.

Студенти першої підгрупи повідомляли теоретичну інформацію; другої підгрупи – наводили практичні приклади; третьої – уточнювали, доповнювали і підводили підсумок висловленої інформації; четвертої – оцінювали відповіді інших підгруп. Усі студенти по черзі брали участь у кожній підгрупі, тому кожен студент отримав об'єктивну оцінку своїх знань.

Семінар у формі прес-конференції проводився на заключному практичному занятті з теми «Альтернативне виробництво як умова екологічного регулювання раціонального природокористування». На обговорення було винесено питання переважно практичного використання в майбутній діяльності економіста. Для проведення прес-конференції студенти розподілялися на підгрупи. Одна підгрупа виступала в ролі журналістів, інша підгрупа – наукових діячів. «Журналісти» ставили питання, «наукові діячі» відповідали на нього. Викладач виконував роль стороннього спостерігача, відзначаючи для себе активність студентів. У процесі підготовки «прес-конференції» студенти самі шукали питання і відповіді на них (наприклад, використання екологічних методів дослідження в економіці, або застосування граничних показників в економіці підприємства тощо).

Практичне заняття на тему «Екологічний моніторинг та сценарії майбутнього існування людства» проводилося з використанням активізації колективної розумової діяльності. Метою практичного заняття були: закріплення та актуалізація знань, отриманих раніше; формування навичок аналізу, синтезу, узагальнення; використання вміння аргументувати і доводити свою точку зору, формулювати висновки. Для повторення пройденого матеріалу з цієї теми студентам було роздано картки і словами в хаотичному порядку, з яких потрібно було скласти визначення.

На виконання завдання давалося не більше 3 хвилин. Після цього студентам пропонувалися нові картки з заданими проблемами. Завдання студентів полягало в схематичному зображенні графіків на дошці. На занятті, коли обговорювалися основні екологічні проблеми,

студентам було запропоновано гру «футбол»: написані на окремих аркушах паперу поняття (забруднення атмосферного повітря, виснаження природних ресурсів, зникнення малих річок, деградація ґрунтів тощо) були зім'яті в один «м'яч», який кидається одному зі студентів. Той розгортає перший лист, зачитує написане на ньому поняття і дає йому визначення, після цього «м'яч» перекидається іншому студенту і так усім по черзі.

Основною формою позааудиторної роботи була самостійна робота студента. З метою розвитку навичок самостійної роботи, активізації пізнавального інтересу до екологічної освіти, до вивчення стану навколишнього середовища регіону проживання, демографічної ситуації, організації роботи по спостереженню, оцінці й прогнозуванню, з охорони навколишнього середовища ми залучали студентів до збору інформації з названих проблем. При цьому вони знайомилися з регіональними постановами, що стосуються екологічних проблем, роботою Державного комітету з охорони навколишнього середовища та природних ресурсів відповідної області та інших організацій. Дані про стан природного середовища, інформацію про природоохоронні території аналізувалися на семінарському занятті «Екологічні проблеми регіонального природокористування» з дисципліни «Регіональна економіка».

Робимо акцент на інтеграції лекційного матеріалу, на загальних поняттях або методах, що використовуються під час формування екологічних та економічних знань.

Було використано метод проблемного читання лекцій: перед студентами ставиться ряд проблемних питань, відповіді на які необхідно отримати під час викладу матеріалу, на практичних заняттях або в результаті самостійної діяльності.

Запропоновано ряд способів подачі лекційного матеріалу. Лекція-конференція використана нами при читанні теми «Глобальні екологічні кризи: міф чи реальність?». Питання під час лекції формувалися так, щоб привернути увагу студентів до найбільш важливих світоглядних аспектів теми та активізувати раніше отримані знання.

У рамках дослідження було розроблено і проведено дві бінарні лекції. Лекцію на тему «Біосфера – глобальна екосистема» прочитали викладачі екології та економіки. Викладач екології систематизував знання про біосферу та її межі і переконував студентів у важливості цієї теми для розвитку інтелекту й практичної діяльності. Викладач дисципліни «Економіка підприємства» розкривав конкретні приклади, де використовуються знання цієї теми (наприклад, при знаходженні еластичності попиту й споживання).

Друга бінарна лекція проведена з «Економіки підприємства» за темою «Сутність і види планування на підприємстві». Викладач екології нагадав раніше вивчену тему «Ігри з природою» і розглянув зі студентами екологічні приклади визначення виробничої програми підприємства в умовах ризику й невизначеності, використавши ділові ігри. У такий спосіб аудиторія була підготовлена до подальшого сприйняття матеріалу. Викладач-економіст розглядав економічні завдання, при вирішенні яких використовувалися вивчені раніше і закріплені на цій лекції екологічні методи та критерії відбору варіантів вирішення.

При проведенні практичних занять з економічних дисциплін реалізовували важливі цілі вдосконалення духовного світу студентів поглиблювали і закріплювали теоретичні знання, набували навичок аналізу отриманих результатів, прогнозували економічні процеси з використанням екологічного моделювання формування навичок організації, планування та управління природоохоронною діяльністю.

Під час вивчення екологічного матеріалу і розвитку екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей використовували різні форми контролю: перевірку письмових робіт, екологічні диктанти, доповіді й реферати.

Практичні заняття та контролюючі форми дозволяють своєчасно коригувати процес становлення екологічного світогляду. Особливості різних форм практичних занять, самостійної роботи і контролю подано в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Показники реалізації завдань формування екологічного світогляду студентів різними формами практичних занять, самостійної роботи

№ п/п	Етапи	Завдання	Показники реального результату
1	Організація початку заняття	Підготовка студентів до роботи на занятті.	Повна готовність студентів та обладнання, швидке включення студентів в діловий ритм.
2	Підготовка до основного етапу заняття	Забезпечення мотивації і прийняття студентами мети навчально-пізнавальної діяльності, актуалізація опорних знань і вмінь.	Готовність студентів до активної пізнавальної діяльності на основі опорних знань.
3	Засвоєння нових знань і вмінь	Забезпечення сприйняття, осмислення й первинного запам'ятовування знань і вмінь, міжпредметних зв'язків та зв'язків з практичною діяльністю.	Активні дії студентів з об'ємом матеріалу для вивчення; максимальне використання самостійності і творчості в отриманні знань та оволодінні алгоритмом рішення проблем.
4	Первинна перевірка розуміння	Встановлення правильності та усвідомленості засвоєння нового навчального матеріалу; виявлення прогалин і неправильних уявлень та їх корекція.	Засвоєння суті засвоєваних знань і умінь на репродуктивному рівні. Ліквідація типових помилок.
5	Закріплення знань і способів дій	Забезпечення засвоєння нових знань і способів дій на рівні застосування в змінній ситуації.	Самостійне виконання завдань, що вимагають застосування знань в знайомій і змінній ситуації.

Продовження таблиці 3.6

6	Узагальнення та систематизація знань	Формування цілісної системи провідних знань із теми курсу; виокремлення світоглядних ідей, розуміння соціальної значущості екологічних та економічних знань, умінь і навичок для своєї діяльності, для розвитку економічної науки і практики.	Активна і продуктивна діяльності студентів з включень частини в ціле, класифікації та систематизації, виявлення внутрішньопредметних і міждисциплінарних зв'язків.
7	Підведення підсумків заняття	Аналіз та оцінка успішності досягнення мети, формулювання перспективи подальшої роботи.	Адекватність самооцінки студента, його оцінка викладачем, усвідомлення її значущості формованих навичок і вмінь.
8	Рефлексія	Мобілізація студентів на рефлексію своєї поведінки (мотивації, способів діяльності, спілкування). Засвоєння принципів саморегуляції та співробітництва.	Відкритість студентів в осмисленні своїх навчальних дій і самооцінці. Прогнозування способів саморегуляції та співробітництва.
9	Інформація про самостійну роботу	Забезпечення розуміння мети, змісту і способів виконання самостійного завдання. Перевірка відповідних записів.	Реалізація необхідних і достатніх умов для успішного виконання самостійного завдання студентами відповідно до вимог до характеру економічної діяльності сучасного фахівця.

Під час лекцій і семінарів ми пропонували студентам знайти відповіді на такі питання: Що, на Ваш погляд, є екологічним світоглядом? Що Ви вважаєте потрібно зробити для того, щоб сприяти формуванню власного екологічного світогляду? Які три найбільш значущі завдання Ви б поставили перед собою для найбільш успішного розвитку екологічного світогляду?

Друга педагогічна умова реалізовувалась на основі вимог до рівня сформованості студентів-економістів, що відображено в Державному освітньому стандарті вищої професійної освіти.

Ця умова реалізувалася на основі використання інноваційних технологій у навчанні (ділові ігри, метод кейсів та ін.).

Технологія активного навчання передбачає застосування методів, форм і засобів навчання, які активізують самостійну пізнавальну діяльність студентів. Ми пропонуємо проводити лекції з використанням засобів мультимедіа та елементами проблемного викладу; міждисциплінарні конференції; інтегровані семінари-диспути, рольові та ділові ігри, евристичні бесіди, «мозковий штурм», метод проєктів, кейс-метод, та ін., які сприяють інтелектуальному розвитку студентів, розвитку інтересу до проблем взаємодії людини з навколишнім середовищем, формування готовності й бажання застосовувати здобуті знання, вміння і навички як у реальних життєвих ситуаціях, так і в майбутній професійній діяльності.

Для організації самостійної пізнавальної діяльності студентів, спрямованої на формування їх екологічного світогляду, нами була випробувана технологія «портфоліо».

Структура портфоліо включає такі розділи: портрет, колектор, робочі матеріали, мої досягнення. В розділі, який має назву «Портрет», автор мав можливість представити себе будь-яким доступним для цього способом (есе, синквейн, фотографія тощо). «Колектор» являє собою розділ, що містить будь-яку інформацію, яку студент збирає відповідно до свого портфоліо. «Робочі матеріали» – розділ, що включає інформацію, яка використовується автором портфоліо в процесі підготовки текстів повідомлень та доповідей. Розділ «Мої досягнення» є заключним і містить роботи, які демонструють прогрес у навчанні. Обов'язковою вимогою є наявність рефлексивного коментаря до кожного матеріалу цього розділу, в якому студент пояснює, чому він вважає цю роботу своїм досягненням.

Для активізації діяльності студентів при вивченні екологічного матеріалу використовувалися інтелектуальні завдання, в основі яких

лежить проблема, що виникає у зв'язку з оціночними вибором способу дії; при наявності факторів, що містять справжні чи удавані протиріччя; у зв'язку з різними оцінками одного і того ж явища; передбачає обґрунтування або спростування будь-якої оцінки явища тощо. Мета таких завдань – не стільки перевірити екологічні та економічні знання, скільки забезпечити їх взаємозв'язок.

Наведемо приклади інтелектуальних завдань, які ми розробили, використовуючи класифікацію В. Сластьоніна.

1. Розглядаючи структуру світогляду, пропонуємо студентам висловити свою думку про роль екологічних знань. «Одна група дослідників вводить до поняття «світогляд», «сукупність екологічних знань», друга - «систему всіх особистих знань», третя підкреслює значимість «знань-висновків». Думка, яких дослідників найбільш точно відображає Вашу позицію?

2. Враховуючи сучасні реалії, ми пропонували студентам розібратися в такій проблемі: «Чи потрібно досвідченому економісту, котрий володіє високим рівнем сформованості екологічного світогляду, брати участь у роботі громадських організацій?».

3. Освітній процес як явище можна охарактеризувати як «процес формування світогляду» і як «цілеспрямовану взаємодію викладача і студента, у вирішенні освітніх завдань». Виявіть та обґрунтуйте наявність (або відсутність) протиріч у цих поняттях.

Для формування ціннісного ставлення до навколишнього середовища студентів ми використовували ціннісні проблемні ситуації, на які опирається студент при обґрунтуванні свого підходу до її вирішення.

Новими технологіями формування екологічного світогляду економістів протягом навчального року є підготовка інноваційних, наукових розробок, бізнес-проектів, та участь у конкурсах проектів розвитку підприємництва в Україні, співпраця з консалтинговими фірмами та розробка студентами наукового та інтелектуального паспорта з метою представлення свого резюме та розробок у різні інноваційні центри й асоціації.

Під час формування екологічного світогляду майбутніх

економістів ми приділяли велику увагу самостійній роботі студентів, яка значно поліпшує результати екологоорієнтованої діяльності і є однією з умов її оптимізації. У зв'язку з цим використовувалися такі види самостійної роботи: 1) заповнення картки «Я бажаю це змінити...». Студенти аналізують свої можливості. Знання про себе входять в мотиваційно-ціннісний критерій екологічного світогляду і є необхідною умовою для його успішного розвитку; 2) написання творів на різні теми («Образ економіста-еколога», «Моє бачення управлінської діяльності у сфері природоохоронного законодавства»); 3) підготовка рефератів за темами практичних занять; 4) складання структури власного екологічного світогляду; 5) вивчення та конспектування додаткової рекомендованої літератури.

Самостійна робота, що є важливим джерелом стимуляції пізнавального інтересу студента до освоєння екології, дозволяє ефективно використовувати об'єктивні й суб'єктивні цінності освіти, сприяє формуванню екологічного світогляду.

Реалізація третьої педагогічної умови передбачала розгляд активних методів навчально-виховного процесу у ВНЗ та позааудиторних виховних форм на основі природоохоронної роботи для формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Навчальний процес, під час якого здійснювалося формування екологічного світогляду студентів, був максимально насичений творчими ситуаціями, завданнями. При структуруванні завдань економічного характеру ми спиралися на три етапи.

На першому етапі було сформульовано завдання, визначено його основні компоненти. Складаючи завдання екологічного характеру, важливо вибирати тільки ті параметри, які є найбільш істотними для кінцевої мети формування екологічного світогляду. Цей етап сприяє формуванню вміння бачити досліджувану проблему.

На другому етапі студенти аналізували відомі (можливі) методи вирішення вихідної задачі; розробляли найбільш раціональний метод рішення; за допомогою обраного (або розробленого) методу

знаходили оптимальне рішення і оформляли отримані результати. На цьому етапі студенти знайомилися з основними прийомами пошуку вирішення завдань. Цей етап роботи сприяв формуванню вміння організувати пошук оптимального рішення.

Третій етап полягав в економіко-екологічному аналізові знайденого рішення, дозволило виявити вплив змін умови або вимоги, або як умови так і вимоги завдання на результат. Отже, діяльність студентів на третьому етапі сприяла формуванню вміння аналізувати отримані результати.

Робота над завданням за трьома виділеними етапами роботи дозволяє студентам творити. Класифікацію завдань, що забезпечують взаємозв'язок отриманих знань і вмінь, необхідних для формування екологічного світогляду майбутнього економіста, у вигляді блоку завдань, чітко орієнтованих на формування окремих умінь і всього комплексу в цілому, відображено в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Класифікація завдань для формування екологічних умінь

Групи умінь	Завдання
Уміння бачити екологічну проблему	<ul style="list-style-type: none"> – вибір об'єкта екологічного дослідження; – збір і встановлення необхідної інформації; – складання схеми і послідовності дій; – підбір необхідних і достатніх компонентів екологічного завдання; аналіз, систематизація отриманих даних; – проведення аналізу умов завдання.
Уміння організувати пошук оптимального рішення	<ul style="list-style-type: none"> – вибір найбільш раціонального методу рішення; – знаходження оптимального рішення за допомогою обраного методу; – можливе прогнозування результатів дослідження; – оформлення отриманих результатів дослідження.
Уміння аналізувати отриманий результат	<ul style="list-style-type: none"> – побудова якісного та кількісного аналізу отриманих результатів дослідження; – визначення ряду взаємопов'язаних завдань; – визначення сфери застосування отриманих результатів.

Дієвим орієнтиром вибору засобів формування екологічного світогляду студентів можуть служити завдання з виробничо-екологічним змістом. Виробничо-екологічні ситуації можна створювати, використовуючи різний матеріал: проблема боротьби з шумом на промисловому підприємстві; оцінка вартості утилізації відходів хімічного виробництва і вартості втрат природного комплексу при його забрудненні цими відходами; оцінка природних ресурсів і завдання раціонального природокористування; проблема відповідності розміру податків за видобуток і використання природних ресурсів розміру збитку, що завдається екосистемі та ін.

Для реалізації третьої педагогічної умови використовувались активні методи: тренінгові заняття, кейс-метод, ігрові методи, дискусії тощо.

Було запропоновано *тренінгові заняття* «Я і середовище. Взаємозв'язок та взаємовплив», «Розробка екологічних проектів», «Екологічні проблеми сучасності» та ін. На тренінгових заняттях було поєднано аналіз життєвих ситуацій, вирішення комунікативних проблем, відпрацьовано різні моделі поведінки в конфліктних ситуаціях та вироблено правила спілкування.

Методика проведення *дискусії* полягала в тому, щоб обговорення проблеми було творчим. При проведенні дискусії широко використовують метод рольових тріад. Він корисний тим, що залучає до творчого обговорення навіть тих, хто ніколи не бере участі в дискусії.

Нами запропоновані такі проблемні питання для проведення дискусії: Як у демократичному суспільстві захистити право громадян на безпечне навколишнє середовище? Які форми протидії забрудненню навколишнього середовища, захисту власних прав на збереження природи є найбільш дієвими в Україні й сучасному світі? Чи повинна, на Ваш погляд, держава використовувати методи примусу для збереження середовища існування людства?

Круглий стіл - одна з форм навчальної дискусії, в якій групи студентів і обмінюються думками між собою та «аудиторією» (іншою частиною навчальної групи). Найбільш зручна ця форма проведення

занять у закладах вищої освіти для першого знайомства слухачів із новою дисципліною, новим викладачем, для вироблення форм взаємодії (як правило, в цьому випадку проводиться круглий стіл на першому занятті), та корекції і мотивації навчально-виховної діяльності учасників.

Метод ділової гри важливий тим, що за допомогою нього можна активізувати навчально-виховний процес та здійснювати актуалізацію знань. Темою проведення ділової гри може бути будь-яке явище екології та економіки, практики планування та управління, якщо є об'єктивна можливість неоднозначних підходів до нього. У діловій грі можна упродовж декількох годин у концентрованому вигляді змодельовати господарські процеси, які в реальному житті тривають значно довше.

Під час дослідно-експериментальної роботи ми вважали за необхідне провести ділову гру «Модельовання особистісно-професійних якостей економіста-еколога». Студенти отримали завдання максимально об'єктивно й самокритично проаналізувати власну діяльність (оцінити себе як професіонала, як майбутнього економіста-еколога, як людину і члена колективу) і врахувати висновки у майбутніх діях.

Активною формою розвитку екологічного світогляду є *інтелектуальна гра*. Для інтелектуальних ігор характерна поліваріантність рішень, з яких необхідно вибрати найбільш раціональні. Наведемо приклад інтелектуальної гри під час вивчення теми «Можливості раціонального природокористування для вирішення екологічних проблем». Студентам пропонують таку ситуацію: підприємець має в розпорядженні три види товарів: з ГМО, без ГМО, екологічно безпечні, які він прагне реалізувати на ринку. Його конкурент має в розпорядженні аналогічні товари. Підприємцю не відомо, який вид товарів конкурент буде продавати на ринку, і конкуренту також не відомо, які товари підприємця з'являться на тому ж ринку.

Підприємець має дані про те, яка ймовірність продати той чи інший товар за наявності на ринку товару конкурента. Необхідно

дати підприємцю рекомендації для раціонального вибору виду товарів для просування на ринок в умовах конкуренції, коли забезпечується отримання найкращого можливого результату незалежно від конкурента. Під час гри студенти діляться на пари. Один виконує роль підприємця, а інший - конкурента. Кожній парі студентів пропонують окремий варіант платіжної матриці. Студенти розробляють власну стратегію вирішення завдання залежно від ролі, яка їм визначена викладачем. При цьому студенти можуть мінятися ролями, що дозволяє програвати ситуацію кілька разів і з різних позицій.

Навчальна гра «Понятійно-термінологічний апарат екологічної економіки». Пропонуємо назвати всім знайомий термін, наприклад, «екобезпека». Необхідно дати йому найбільш точне визначення, яке обов'язково містило б усі суттєві ознаки цього найменування і не торкалось несуттєвих. Той, чиє визначення найбільш чітко та однозначно характеризує даний термін перемагає.

Навчальна гра «Передавання думки іншими словами». Береться тематична фраза, наприклад: «Зовнішня торгівля зародилася в глибоку давнину і спочатку не впливала на виснаження природних ресурсів». Треба запропонувати декілька варіантів передачі цієї ж думки іншими словами. При цьому повторюватися в інших реченнях можуть тільки стрижневі слова. Важливо слідкувати за тим, щоб не перекручувався зміст вислову. Перемагає той, у кого більше таких варіантів. Ця гра спрямована на розвиток здатності легко оперувати словами, точно виражати свої і передавати думки інших.

Запропоновані навчальні ігри складають досить прості і штучно створені ситуації, але саме в них розвиваються і тренуються деякі універсальні, загальні механізми та властивості мислення, котрі як окремі елементи або ознаки наявні в кожному випадку його прояву, є його необхідними передумовами.

Методика проведення *«мозкового штурму»* включає 2 етапи, в кожному з яких по 2 кроки.

Перший етап: 1 крок - вступ, формулювання проблеми, постановка завдань (через певний проміжок часу 5–10 хвилин); 2

крок - висловлення суджень, ідей, реєстрація ідей.

Другий етап: 3 крок – обґрунтування своєї ідеї тими, хто висловив пропозиції щодо вирішення проблеми, загальна дискусія навколо поставлених цілей (правильність, реальність тощо); 4 крок – вибір найкращої ідеї, обґрунтування остаточного вибору, підведення підсумків заняття, підкреслення моментів, що мають важливе дидактичне значення. Представлена структура може бути змінена залежно від ситуації.

Метод *конкретних ситуацій (кейс-метод)* має свої особливості їх використання при вивченні економічних дисциплін. Проведення занять із застосуванням методу аналізу конкретних ситуацій відрізняється від звичайних навчальних занять тим, що в основі такої ситуації лежить реальна проблема, яка не може мати однозначного вирішення. У традиційному навчальному завданні навпаки – усе чітко вказано: що дано і що потрібно визначити.

Останнім часом активно використовується форма позааудиторної роботи, яка сприяє формуванню екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей, така як:

– *проектна діяльність*, яка створює умови для прищеплення навичок вирішення проблем. Під час формування в студентів екологічного світогляду застосовувались різні типи проектів (інформаційні, практико-орієнтовані, дослідницькі, ігрові, творчі тощо). Так, наприклад, працюючи над проектами «Зелений паросток майбутнього», «Збережемо рідну землю!», «Оптимізація озеленення території навчальних закладів» тощо, студенти мали змогу спільно планувати діяльність, проводити дослідження, обговорювати найбільш суперечливі питання, розробляти перспективний план екологічних акцій з метою об'єднання зусиль студентської молоді, спрямованих на поліпшення екологічної ситуації, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури школярів;

– *природоохоронне промо* – соціальні реклами екологічної тематики, які створені щоб привернути увагу українців до екологічних проблем та сприяти позитивним змінам у їх відношенні

до навколишнього середовища та використання природних ресурсів;

– *природоохоронні акції* (наприклад «Посади своє дерево», «Ліси для нащадків», «Джерело», «Малим річкам велику воду», «Першоцвіти», «Не рубай ялинку», «Чисте місто – чиста совість») метою яких є поліпшення санітарного стану довкілля; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття; покращення зовнішнього озеленення навчальних закладів; поширювання екологічних знань серед населення; надання реальної допомоги природі рідного краю;

– *конкурс плакатів*, який є формою масової природоохоронної роботи в екологічній освіті на еколого-природоохоронну тематику;

– *виставки* – (наприклад «Новорічний подарунок», «Альтернативна ялинка» тощо) метою яких є публічна демонстрація досягнень в галузі економіки, науки, техніки, культури, мистецтва та інших галузях суспільного життя.

Для реалізації третьої педагогічної умови узгоджено використовували активні методи та форми позааудиторної роботи, що сприяли формуванню екологічного світогляду та поетапному підвищенню самостійності та активності студентів економічних спеціальностей.

Інтерпретація результатів дослідно-експериментальної роботи

На формувальному етапі ми відпрацьовували методик проведення лекційних та практичних занять в експериментальних групах. При цьому навчання в контрольній і експериментальній групах відбувалося за різними системами навчання. Навчання в контрольній групі проводилося традиційними методами. Лекції, практичні заняття, самостійна робота проводилися за розробленими навчальними планами відповідно до освітніх державних стандартів. Однак при організації занять не ставилася мета формування в студентів екологічного світогляду.

В експериментальній групі на всіх етапах формування екологічного світогляду ми використовували спеціально складені блоки завдань екологічного характеру. Підібрані завдання були

спрямовані на ефективне формування екологічного світогляду: вміння бачити екологічну проблему; вміння будувати економіко-екологічну модель екологоорієнтованої діяльності; вміння організовувати пошук оптимального екологоорієнтованого рішення; вміння аналізувати отриманий природоохоронний ефект.

Формування екологічного світогляду студентів експериментальної групи відбувалося завдяки творчій взаємодії викладачів зі студентами на основі розроблених методичних рекомендацій в рамках спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування» і впровадження екологічного матеріалу в зміст економічних дисциплін, контрольної групи – видозміненої програмі спецкурсу.

Результати виконаних завдань оцінювалися під час підсумкових зрізів із різних дисциплін економічного циклу та за підсумковими результатами спецкурсу.

У зв'язку з цим нами було розроблено експериментальну програму, для поетапного формування екологічного світогляду особистості, яку реалізували через:

- залучення студентів у різні види екологоорієнтованої діяльності моральної, гуманістичної, естетичної, соціальної спрямованості;

- використання методів розвитку сприйняття і споглядання природних об'єктів, самоспостереження, розвитку рефлексивного мислення;

- спеціальну організацію практичних занять із використанням методів дискусії, інтелектуальної розминки, імітаційно-рольової гри, екологічної рефлексії та ін.

Ці методи були реалізовані як елементи навчальних занять (лекційних, семінарських, лабораторних) та під час самостійної роботи.

У змістовому плані заняття були спрямовані на розширення знань про природу й людину як її невід'ємну частину; формування суб'єкт-суб'єктного ставлення до навколишнього природного середовища; освоєння екологічних цінностей; розвиток здібностей до

комунікативної взаємодії з іншими людьми і з об'єктами навколишнього природного середовища; формування вмінь екологоорієнтованої діяльності.

Оскільки розроблена методика реалізації педагогічних умов для формування екологічного світогляду студентів складається з трьох етапів (орієнтація - 1 курс, освоєння - 2–3 курси, перетворення – 4 курс), то по закінченні кожного етапу ми проводили зрізи сформованості екологічного світогляду за мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інтелектуальним і практично-діяльнісним критеріями (за методиками, які використовувалися при проведенні констатувального експерименту).

Отже, відслідковувалася динаміка змін у мотивах екологоорієнтованої діяльності, в ціннісних орієнтаціях і професійних намірах студентів, аналізувалася їх задоволеність навчальним процесом у закладах вищої освіти, ставлення до вивчення економічних дисциплін з елементами екологічного змісту тощо. Проведення лекційних та семінарських занять супроводжувалося активними методами навчання, зокрема проблемне навчання, під час якого ставили і розглядали проблемні питання, формували ключові завдання. На семінарських заняттях використовувалися ділові ігри, дискусії, оригінальні проблемні ситуації, спрямовані на розвиток активності й самостійності студентів.

Після третього етапу дослідно-експериментальної роботи проводився контрольний зріз за трьома критеріями сформованості екологічного світогляду.

Оскільки в нашому експерименті методики проведення занять в контрольній та експериментальній групах відрізнялися, то можна припустити, що різниця в результатах навчання має визначатися, насамперед, параметрами якості знань студентів (обсяг, системність, осмисленість, глибина), параметрами успішності навчання (виконали завдання) і динамікою мотивів.

Рівні сформованості екологічного світогляду за *мотиваційно-ціннісним критерієм* визначали на основі дослідження мотивації до екологоорієнтованої діяльності та сформованості особистісних

цінностей.

Діагностику рівня задоволення основних потреб студентів визначали за п'ятьма категоріями основних потреб: матеріальних потреб, потреб екологоорієнтованої діяльності, соціальних (міжособистісні) потреб, потреб екобезпеки, потреб самовираження в екологоорієнтованій діяльності.

Після відповідних підрахунків були отримані такі результати (у відсотках): матеріальні потреби повністю задовольняють студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 38,7 %, ЕГ – 27,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 39,3 %, ЕГ – 26,5 %, частково задоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 53,8 %, ЕГ – 65,7 %, «Економіка підприємства» КГ – 53,3 %, ЕГ – 67,5 % і зовсім незадоволені відповідно 7,8 %, 6,5 %, 7,4 %, 6,0 %, потреби екологоорієнтованої діяльності задовольняють студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 9,5 %, ЕГ – 21,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,1 %, ЕГ – 22,4 %, частково задоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 82,2 %, ЕГ – 78,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 82,5 %, ЕГ – 77,3 %; з незадоволеною потребою безпеки складають студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 8,3 %, ЕГ – 0 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,4 %, ЕГ – 0,3 %. Соціальні (міжособистісні) потреби задовольняють студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 9,3 %, ЕГ – 19,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,4 %, ЕГ – 22,1 %), частково задовольняють студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 60,6 %, ЕГ – 68,0 %, «Економіка підприємства» КГ – 57,2 %, ЕГ – 65,8 %, незадоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 30,1 %, ЕГ – 12,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 32,4 %, ЕГ – 12,1 %, потреби екобезпеки задовольняють студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 9,6 %, ЕГ – 31,1 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,4 %, ЕГ – 30,2 %, частково задоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 56,1 %, ЕГ – 60,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 56,4 %, ЕГ – 63,7 %), незадоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 34,3 %, ЕГ – 8,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 35,2 %, ЕГ – 6,1 %. Потребою

самовираження в екологоорієнтованій діяльності повністю задоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 19,6 %, ЕГ – 31,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 16,2 %, ЕГ – 30,4 %, мають їх часткове задоволення студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 58,6 %, ЕГ – 63,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 61,4 %, ЕГ – 63,2 %, зовсім незадоволені студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 21,8 %, ЕГ – 5,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 22,3 %, ЕГ – 6,4 %.

Значне часткове незадоволення (студенти КГ) і часткове незадоволення (студенти ЕГ) потреби екологоорієнтованої діяльності пояснюється тим, що ця потреба не є базовою для студентів економічних спеціальностей.

Потреби екобезпеки і самовираження в екологоорієнтованій діяльності незадовольняють майже половину студентів КГ і третину ЕГ. Це пояснюється характерним для юнацького віку прагненням до самовизначення, самоствердження та самоактуалізації. Водночас ці показники свідчать про існування суперечностей у ставленні студентів, зокрема й до навколишнього середовища, певні труднощі із самовизначенням, обранням виду професійної діяльності та справи, яка приносила б задоволення.

На другому етапі дослідження діагностували мотиваційну сферу студентів (на основі анкетування), включаючи такі мотиви: підтримка життєзабезпечення в навколишньому середовищі, комфорт у спілкуванні з природою, екоцентрична спрямованість, антропоцентрична спрямованість, екологічна активність, творча активність у здійсненні екологоорієнтованої діяльності, ефективність природоохоронних заходів.

Після опрацювання результатів підраховано показник кожного мотиву і визначено загальний мотиваційний профіль студентів економічних спеціальностей: підтримка життєзабезпечення в навколишньому середовищі («Маркетинг» КГ – 15,6 %, ЕГ – 7,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 16,4 %, ЕГ – 6,8 %; комфорт у спілкуванні з природою («Маркетинг» КГ – 20,1 %, ЕГ – 21,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 22,3 %, ЕГ – 20,2 %); екоцентрична

спрямованість («Маркетинг» КГ – 27,0 %, ЕГ – 7,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 25,1 %, ЕГ – 6,8 %); антропоцентрична спрямованість («Маркетинг» КГ – 10,8 %, ЕГ – 35,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,9 %, ЕГ – 34,3 %); екологічна активність («Маркетинг» КГ – 11,6 %, ЕГ – 7,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 12,2 %, ЕГ – 6,9 %); творча активність у здійсненні екологоорієнтованої діяльності («Маркетинг» КГ – 10,8 %, ЕГ – 4,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 11,3 %, ЕГ – 5,5 %); ефективність природоохоронних заходів («Маркетинг» КГ – 12,3 %, ЕГ – 8,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 12,4 %, ЕГ – 9,9 %).

Отже, результати цієї використаної методики корелюються з показниками за першою методикою, адже домінуючий мотив екоцентричної спрямованості у поведінці ЕГ свідчить про задоволення потреби екологоорієнтованої діяльності, оскільки ця потреба є вищою в ієрархії потреб і її задоволення є одним із показників самореалізації особистості. Високий показник мотиву антропоцентричної спрямованості співвідноситься із задоволенням соціальних (міжособистісних) потреб.

Актуальність мотиву творчої активності у екологоорієнтованій діяльності в ЕГ дорівнює 10,8 %, 11,3 %, у КГ – 4,6 %, 5,5 % і пояснюється тим, що ця потреба є однією з вищих потреб особистості та фактором самореалізації.

Особливістю мотиваційної сфери студентів ЕГ груп є домінуюча позиція мотиву екоцентричної спрямованості, тоді, коли останню позицію займає підтримання життєзабезпечення в навколишньому середовищі. Це означає, що студенти ЕГ бажають отримати екоцентричну спрямованість, суспільне визнання, докладаючи для цього максимум зусиль. Переважає прагнення отримувати над прагненням давати. Це досить характерно для юнацького віку, коли молоді властиве прагнення до самовизначення, самоактуалізації, але вони не досить впевнені в тому, які конкретні кроки треба здійснити для того, щоб самореалізуватися.

Результати цих методик на виявлення мотивації до успіху в екологоорієнтованій діяльності, за Т. Елерсом, виявилися такими:

серед студентів економічних спеціальностей у КГ спостерігається низька мотивація до успіху (напряму підготовки «Маркетинг» – 12,4 %, «Економіка підприємства» – 10,8 %), у ЕГ – помірно висока («Маркетинг» – 48,6 %, «Економіка підприємства» – 50,1 %). Помірно високе прагнення до успіху в екологоорієнтованій діяльності в половини студентів і водночас досить низька мотивація до успіху в екологоорієнтованій діяльності підтверджують дані про незадоволення потреби самовираження в екологоорієнтованій діяльності. Також ці дані співвідносяться з результатами діагностики мотиваційної сфери, згідно з якою домінуючим мотивом поведінки є мотив прагнення до екоцентричного статусу.

Опитувальник на виявлення екологічних інтересів студентів виявив, що студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 12,3 %, ЕГ – 34,9 %, «Економіка підприємства» КГ – 11,2 %, ЕГ – 35,8 % хотіли, щоб до економічного напряму майбутньої професії було включено екологоорієнтовану діяльність.

Отже, у студентів КГ напряму підготовки «Маркетинг» – 12,3 %, «Економіка підприємства» – 11,2 % обраний напрям професійної підготовки не включає екологічні інтереси, ці інтереси у студентів ЕГ напряму підготовки «Маркетинг» – 65,1 %, «Економіка підприємства» – 64,2 % мають високий рівень. Із них студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 26, %, ЕГ – 16,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 20,3 %, ЕГ – 18,1 % обрали напрямом екологічних інтересів соціальний, студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 19,7 %, ЕГ – 15,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 21,2 %, ЕГ – 16,3 % – психологічний, студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 24,4 %, ЕГ – 15,1 %, «Економіка підприємства» КГ – 24,9 %, ЕГ – 15,7 % – юридичний, студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 23,1 %, ЕГ – 16,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 17,4 %, ЕГ – 17,0 % – політичний. Отже, екологічні інтереси студентів-економістів досить різноманітні.

Зацікавленість знаннями з різних сфер, у тому числі психологічної і соціальної свідчить про те, що ці студенти ще не визначилися із екологічним змістом своєї майбутньої діяльності;

триває процес самовизначення, пошук шляхів самовираження й утвердження в екологоорієнтованій діяльності.

Дані опитувальника свідчать про усвідомлення студентами перешкод, які гальмують їхню екологоорієнтовану діяльність. У ЕГ основну перешкоду становить відсутність цікавості, яка актуальна для опитаних студентів напряму підготовки «Маркетинг» – 16,4 %, «Економіка підприємства» – 13,1 %. У КГ такий показник досягає відповідно 42,3 %, 44,3 %.

Цей результат майже збігається з кількістю студентів, у яких екологічні інтереси не відповідають обраному напряму професійної підготовки, адже студентам не цікаво займатися діяльністю, яка їм не подобається.

Отже, щоб розвинути мотивацію студентів до екологоорієнтованої діяльності, потрібно насамперед звернути увагу на актуалізацію таких мотивів, як самовираження, досягнення, соціальних і творчих мотивів.

Для вивчення особистісних цінностей студентів у дослідженні використано методику «Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості» Н. Фетіскіна [220, с. 165], за допомогою якої виявлено цінності студентської молоді (серед них екологоорієнтовані, які входять до групи соціальних).

Аналіз результатів дослідження свідчить про те, що серед цінностей повсякденного життя у студентів ЕГ на першому місці професійні (напряму підготовки «Маркетинг» – 34,8 %, «Економіка підприємства» – 32,6 %), сімейні («Маркетинг» – 43,1 %, «Економіка підприємства» – 44,2 %), соціальні («Маркетинг» – 33,1 %, «Економіка підприємства» – 34,7 %), студенти КГ («Маркетинг» – 29,6 %, «Економіка підприємства» – 28,6 %) – сімейні та студенти напряму підготовки «Маркетинг» – 25,1 %, «Економіка підприємства» – 26,6 % – професійні. На другому місці в обох групах – фінансові (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 20,1 %, ЕГ – 14,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 26,0 %, ЕГ – 13,7 %). На третьому місці студентів ЕГ – інтелектуальні 8,1 %, 7,2 % та духовні – 2,22 %, 3,31 %, студентів КГ – інтелектуальні

5,5 %, 6,8 %, духовні 1,6 %.

Отже, найменш важливим для студентів КГ і ЕГ є духовні (милосердя, доброта, цінність людського життя) цінності.

Домінують у студентства професійні, сімейні та соціальні цінності. На жаль, на останній план відходять духовні цінності. Труднощі в підтримці бажаної структури ціннісних орієнтацій у студентської молоді породжені вже тим, що навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах все ще ведеться без урахувань впливу зовнішніх чинників на свідомість і поведінку. Також варто враховувати, як зазначають О. Скоромна, Т. Клибанівська, посилений вплив суспільної думки на мотиваційну сферу свідомості молоді [205, с. 281].

Додатково ми вивчали екологоорієнтовані цінності в системі ціннісних орієнтацій студентів в експериментальних групах за методикою М. Рокича і помітили позитивну тенденцію – значна кількість студентів ставлять екологоорієнтовані термінальні та інструментальні цінності на перше або друге місце.

Залучення студентів до екологоорієнтованої діяльності стимулює формування їх спрямованості на екологічні цінності.

Аналіз експериментальних даних, проведений за когнітивно-інтелектуальним критерієм, показав, що великий відсоток студентів напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 65,4 %, ЕГ – 87,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 68,2 %, ЕГ – 86,4 %, маючи високий рівень натуралістичної ерудиції, схильні до захоплення лише незвичайними фактами з навколишнього природного світу.

Виявлення рейтингу якості цінностей показало, що орієнтація студентів актуалізована на:

а) загальнолюдські екологічні цінності: життя у всіх його проявах (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 9,6 %, ЕГ – 34,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,8 %, ЕГ – 37,4 %), природа і гармонія в ній («Маркетинг» КГ – 12,4 %, ЕГ – 46,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 13,8 %, ЕГ – 49,8 %), збереження природи як невід’ємного для людства середовища проживання, пов’язані з цим звичаї і традиції («Маркетинг» КГ – 16,8 %,

ЕГ – 51,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 17,4 %, ЕГ – 50,2 %), ставлення до Землі як до унікальної екосистеми («Маркетинг» КГ – 10,4 %, ЕГ – 47,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 9,3 %, ЕГ – 45,5 %);

б) соціоприродні екологічні цінності:

– еколого-моральні цінності (природа як цінність): турбота про живу природу (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 13,4 %, ЕГ – 31,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,2 %, ЕГ – 35,4 %), дбайливе і розумне ставлення до природи («Маркетинг» КГ – 11,8 %, ЕГ – 41,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,4 %, ЕГ – 42,3 %), екологічна відповідальність («Маркетинг» КГ – 9,3 %, ЕГ – 23,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,7 %, ЕГ – 24,5 %), безпека життя («Маркетинг» КГ – 6,4 %, ЕГ – 12,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,9 %, ЕГ – 13,5 %), обмеження забруднення атмосфери («Маркетинг» КГ – 12,4 %, ЕГ – 39,7 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,8 %, ЕГ – 40,4 %), обмеження розорення природи («Маркетинг» КГ – 12,3 %, ЕГ – 35,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,1 %, ЕГ – 38,1 %);

– еколого-гуманістичні цінності (людина як цінність): проблема погіршення здоров'я людини, викликана несприятливим станом навколишньої природи (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 12,1 %, ЕГ – 29,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 10,3 %, ЕГ – 28,6 %), людина як творець, пізнає і визнає закони природи («Маркетинг» КГ – 10,3 %, ЕГ – 29,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,6 %, ЕГ – 30,1 %), людина як невід'ємна частина природи («Маркетинг» КГ – 22,1 %, ЕГ – 54,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 26,3 %, ЕГ – 56,3 %), взаємовигідність відносин у системі «людина - природа» («Маркетинг» КГ – 6,5 %, ЕГ – 19,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,8 %, ЕГ – 23,3 %);

– еколого-естетичні цінності (краса природи як цінність): краса природи як необхідна умова життя людини (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 21,8 %, ЕГ – 69,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 23,3 %, ЕГ – 70,4 %), екологізація (озеленення, насичення природними об'єктами) квартири, двору, мікрорайону,

міста тощо. («Маркетинг» КГ – 1,8 %, ЕГ – 18,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 9,5 %, ЕГ – 21,3 %), краса ландшафту («Маркетинг» КГ – 8,7 %, ЕГ – 27,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 9,3 %, ЕГ – 30,1 %);

– соціопродуктивна екологоорієнтована діяльність як цінність: підтримання в чистоті території проживання, району, міста (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 6,4 %, ЕГ – 11,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 5,4 %, ЕГ – 12,3 %), лісонасаджень, парків, скверів («Маркетинг» КГ – 2,5 %, ЕГ – 7,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 1,3 %, ЕГ – 8,1 %, 7 %), готовність виконувати природоохоронну («Маркетинг» КГ – 6,8 %, ЕГ – 27,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 5,4 %, ЕГ – 32,2 %), дозвілєву («Маркетинг» КГ – 34,4 %, ЕГ – 16,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 38,0 %, ЕГ – 18,9 %) діяльність;

в) особистісні цінності («Я» як цінність), орієнтовані:

– на взаємовигідні відносини людини з природою і з людиною як її невід’ємною частиною - любов, доброта, співчуття, милосердя, взаємопідтримка у ставленні до природи (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 12,3 %, ЕГ – 44,6 %, «Економіка підприємства» КГ – 13,2 %, ЕГ – 45,5 %); особиста готовність розуміти і охороняти навколишню природу («Маркетинг» КГ – 10,4 %, ЕГ – 37,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 11,3 %, ЕГ – 40,1 %);

– на визначення стратегії життєвого вибору особистості - активна життєдіяльність в гармонії з природою (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 8,4 %, ЕГ – 36,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,2 %, ЕГ – 40,3 %), матеріальне благополуччя в гармонії з природою («Маркетинг» КГ – 6,5 %, ЕГ – 31,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,9 %, ЕГ – 30,7 %);

– на фізичний і духовний стан особистості – духовна і фізична єдність з природою (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 6,5 %, ЕГ – 29,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 7,2 %, ЕГ – 32,2 %), гарне здоров’я моє, моїх близьких і оточуючих («Маркетинг» КГ – 18,6 %, ЕГ – 31,3 %, «Економіка підприємства»

КГ – 19,5 %, ЕГ – 30,4 %), насолода красою і неповторністю природи («Маркетинг» КГ – 7,2 %, ЕГ – 29,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 8,4 %, ЕГ – 31,4 %).

Рейтинг екологічних цінностей показав, що на першому місці – цінності естетичного характеру, які не потребують істотних вольових витрат: насолода красою природи. Це може бути пов'язано з тим, що студенти рідко залучаються до практичної екологоорієнтованої діяльності. Результати рейтингу соціопродуктивної екологоорієнтованої діяльності як цінності підтвердили це положення: найбільший показник має дозвільна діяльність.

Високий показник характерний для низки загальнолюдських екологічних цінностей на тлі досить низького показника ставлення до екології; а також для еколого-гуманістичної цінності «людина як невід'ємна частина природи» і особистісних, що характеризують екологічність життєвої позиції (відношення до необхідності матеріального благополуччя та активної життєдіяльності в гармонії з природою). Це може бути пов'язано з малою роллю в освоєнні цих цінностей спеціально організованої екологічної освіти і провідною роллю засобів масових комунікацій у формуванні екологоорієнтованого світогляду: екологічна проблематика глобального масштабу (загроза планетарної кризи) досить широко висвітлюється.

За даними аналізу результатів письмової екологічної рефлексії у студентів ЕГ порівняно з КГ:

– з'явилося постійне і усвідомлене позитивне ставлення до природи (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 7,8 %, ЕГ – 78,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 6,3 %, ЕГ – 73,8 %);

– виникло усвідомлення основних правил (імперативу) взаємовигідної взаємодії з природою (екологічно доцільної професійної діяльності), які необхідно виконувати самим і вимагати від оточуючих (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 4,9 %, ЕГ – 69,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 5,2 %, ЕГ – 70,6 %);

– сформувалося усвідомлення своєї тотожності з навколишнім

природним світом, себе як невід’ємної частини природи (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 5,1 %, ЕГ – 86,2 %, «Економіка підприємства» КГ – 5,4 %, ЕГ – 85,9 %);

– відзначено, що спілкування з природою покращує і фізичний (фізіологічний) і психічний (емоційний) стан (студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 18,9 %, ЕГ – 89,5 %, «Економіка підприємства» КГ – 17,3 %, ЕГ – 88,7 %).

У респондентів відзначено зростання показника за шкалою інтенсивності (в Т-балах), що свідчить про збільшення узгодженості суб’єктивного ставлення до природи. Це зумовлено насамперед підвищенням інших показників.

За мотиваційною шкалою – тенденція до зміни мотивації екологоорієнтованої пізнавальної активності – динаміка проявляється у формуванні готовності і прагнення студентів отримувати, шукати і обробляти інформацію про об’єкти природи, що також є критерієм розвитку характерного для екоцентричного типу екологічного світогляду суб’єктивного ставлення студента до природи та служить стимулом для розвитку інших компонентів, включаючи світоглядний.

Не всі студенти, у яких сформовані готовність і прагнення здобувати екологічні знання, можуть їх ефективно засвоювати, що залежить від індивідуальних здібностей кожного студента.

Таблиця 3.8

Узагальнені показники рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за мотиваційно-ціннісним критерієм (формульальний експеримент)

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	2	1,9	7	6,2
Бал 4	16	14,8	48	42,9
Бал 3	39	36,1	37	33,0
Бал 2	51	47,2	20	17,9
Всього	108	100	112	100

Проведене дослідження з використанням вищезазначених методик з визначення рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за мотиваційно-ціннісним критерієм дало можливість узагальнити його показники, які відображені у таблиці 3.8.

Отже, узагальнений рівень сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за мотиваційно-ціннісним критерієм у КГ дорівнює: $N_k^0 = 2,7$ (54,0 %); ЕГ – $N_e^0 = 3,38$ (67,6 %).

У цілому, за результатами дослідження в ЕГ він виявився вищим, ніж у КГ, на 13,6 %. Ця різниця є суттєвою.

Рівень сформованості екологічного світогляду студентів за *когнітивно-інтелектуальним критерієм* визначався на основі виявлення обґрунтованих оптимальних умов формування екологічних знань, зокрема, створення у студентів мотиваційної установки до навчальної діяльності, розробка змістових аспектів знань на основі провідних дидактичних принципів, підвищення ефективності традиційних форм організації навчального процесу, комплексне застосування різних методів навчання і методичних прийомів.

Крім того, для складання діагностичних матеріалів ми звернулися до типізації результатів засвоєння знань студентів:

1. Знання системних понять (наприклад, виділити класифікаційні ознаки об'єкта і дати визначення, конкретизувати об'єкт власними прикладами тощо).

2. Знання конкретних одиничних понять (наприклад, описати процес відповідними термінами, відзначити закономірність явища і тлумачити його в рамках певної теорії тощо).

3. Знання загальних та конкретних понять (наприклад, виділити ознаки поняття і дати визначення; підвести конкретний об'єкт під поняття; конкретизувати відповідь тощо).

4. Знання загальних абстрактних понять (наприклад, виділити ознаки, дати визначення; витлумачити те чи інше конкретне явище в рамках вивчених загальних абстрактних понять тощо).

5. Знання кількісних і умовних понять (наприклад, знати умовні й кількісні позначення відповідних об'єктів; уміти конкретизувати визначення поняття; знати загальний «набір» кількісних і умовних понять для опису конкретного явища тощо).

6. Знання фактів (знати загальний номенклатурний «набір» фактів, необхідний для характеристики певних процесів, порівняння, класифікації; вміти описати процес, конкретизувати відповідні поняття тощо).

7. Знання теорій (і закономірностей) (наприклад, знати основні положення теорії, вміти викласти їх у термінах абстрактних відповідних та інших понять, вміти користуватися ними в аспекті відповідної теорії; вміти застосувати теорію для пояснення явищ тощо).

8. Знання «прикладної інформації» (наприклад, знати принципи, на яких заснована система збору даних; знати техніку збору необхідної інформації; вміти робити операції на основі набутих знань).

Таблиця 3.9

Результати аналізу якості знань студентів

Напрями підготовки	Критерії							
	об'єму		системності		усвідомленості		глибини	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
«Маркетинг»	0,55	0,39	0,28	0,51	0,22	0,37	0,13	0,12
«Економіка підприємства»	0,58	0,46	0,35	0,48	0,33	0,44	0,15	0,13

Дані проведеного аналізу свідчать про те, що реалізація педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів дозволила не тільки підвищити якість екологічних знань студентів ЕГ, забезпечити їх стабільну динаміку, але й істотно поліпшити рівень сформованості екологічного світогляду.

Контрольний зріз показав зміну якісних показників отриманих знань у контрольній та експериментальній групах. Системність, осмисленість, глибина і обсяг знань у студентів, які навчалися в

упроваджених педагогічних умовах формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей, виявилися вищими, ніж у студентів, що навчалися за традиційними методиками.

Результати проведеного педагогічного експерименту дозволяють зробити висновок, що використання розробленої нами педагогічної умови формування та розвитку екологічних знань студентів економічних спеціальностей сприяє підвищенню якості їх засвоєння.

Однією з умов підвищення рівня сформованості екологічного світогляду за когнітивно-інтелектуальним критерієм було формування в студентів мотиваційної установки у процесі дослідження. Для цього на першому занятті вони відповідали на питання: чи потрібні для Вашої професійної діяльності знання екології? Позитивно відповіли студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 19,4 %, ЕГ – 44,7 %, «Економіка підприємства» КГ – 18,6 %, ЕГ – 45,9 %, негативно – 67,3 %, 53,2 %, 68,7 %, 52,1 %, важко відповісти – 13,3 %, 2,1 %, 12,7 %, 2,0 %. Далі на лекції «Вступ в екологію та економіку природокористування» було розкрито зв'язок екології з економічними дисциплінами, який постійно підкреслювався і в інших темах.

На останньому занятті студенти знову давали відповідь на питання про необхідність вивчення запропонованого курсу. Результати були такими: відповіли позитивно - студенти напряму підготовки «Маркетинг» КГ – 19,6 %, ЕГ – 74,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 20,2 %, ЕГ – 75,5 %; важко відповісти – «Маркетинг» КГ – 68,3 %, ЕГ – 24,4 %, «Економіка підприємства» КГ – 67,8 %, ЕГ – 22,9 %; негативно – «Маркетинг» КГ – 12,1 %, ЕГ – 1,3 %, «Економіка підприємства» КГ – 12,0 %, ЕГ – 1,6 %.

Такі високі результати в експериментальній групі пояснюються зв'язком екологічних знань із майбутньою професійною діяльністю.

Для визначення рівня сформованості самостійності у здійсненні екологоорієнтованої діяльності було використано метод експертних оцінок.

Аналіз літератури та практичних спостережень дозволив

виділили 5 показників: самостійність у застосуванні наявних екологічних знань і вмінь; якість екологічних знань і вмінь, їх глибина, системність; екологічний інтерес; бажання проявляти екологічну активність у процесі навчання; здатність мати, висловлювати і грамотно обґрунтовувати свої погляди.

Потім групі експертів з шести чоловік (викладачі) було запропоновано оцінити студентів за кожним з цих показників за п'ятибальною системою (з виставленням оцінок від «2» до «5» балів). Причому експерти не знали, які студенти склали експериментальну вибірку, а які – контрольну.

У формульованому експерименті було визначено коефіцієнти якості екологічних знань студентів за всіма чотирма критеріями. З'ясувалося, що в цілому студенти ЕГ показали кращі результати, ніж студенти КГ. Формульований експеримент дозволив також виявити ставлення студентів до змісту та якості вузівської підготовки до екологоорієнтованої діяльності і ступінь їх зацікавленості в такій діяльності.

У результаті проведеного дослідження в контрольній і експериментальній групах отримано узагальнені результати, які показано в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10

**Узагальнені показники рівня сформованості
екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей
за когнітивно-інтелектуальним критерієм
(формульований експеримент)**

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	3	2,8	10	8,9
Бал 4	20	18,5	54	48,2
Бал 3	40	37,0	32	28,6
Бал 2	45	41,7	16	14,3
Всього	108	100	112	100

Отже, узагальнений рівень сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за когнітивно-інтелектуальним критерієм у КГ дорівнює: $H_k^0 = 2,82$ (56,4 %); ЕГ – $H_e^0 = 3,52$ (70,4 %).

У цілому, за результатами дослідження, в ЕГ він виявився вищим, ніж у КГ на 14,0 %. Ця різниця є суттєвою.

Дослідження сформованості екологічного світогляду студентів за *практично-діяльним критерієм* здійснено на основі їх анкетування, що включало блоки питань, які мали виявити ступінь інтересу до екологічних проблем, інформованість студентів про шляхи рішення екологічних проблем, канали, якими користуються студенти для розширення знань із проблем навколишнього середовища, готовність студентів до екологоорієнтованої діяльності в майбутній професії.

Нами встановлено, що в студентів ЕГ переважає екоцентричний тип екологічного світогляду 61,5 %, 60,2 % відповідно. У КГ антропоцентричний тип – 71,8 %, 69,3 %. Це означає, що студенти ЕГ, які не мають екоцентричного світогляду, здатні ігнорувати екологічні наслідки своєї економічної діяльності з метою задоволення власних інтересів.

На наш погляд, така типологія екологічного світогляду пов'язана з тим, що серед каналів, якими користуються студенти для розширення екологічних знань та можливості їх застосування на практиці, домінують засоби масової інформації.

На основі проведеного анкетування здійснено оцінку потреби студентів до екологоорієнтованої діяльності. Виділено три оцінки потреби до екологоорієнтованої діяльності (за основу виділення критеріїв оцінки взято критерії, запропоновані Н. Дежніковою [48]):

- потреба виражена, коли студент готовий займатися цією діяльністю за покликом серця;
- потреба слабо виражена, коли студент виявляє здатність відчувати природу, співпереживати їй, відповідати за власне здоров'я, хоче займатися цією діяльністю, але не має можливостей;
- потреба не виражена в тих випадках, коли студент не хоче

займатися екологоорієнтованою діяльністю або займається нею з обов'язку.

Дані про оцінку потреби до екологоорієнтованої діяльності виявлені нами в різних групах студентів, наведено в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Оцінка потреби до екологоорієнтованої діяльності

Напрями підготовки	Оцінка потреби					
	виражена		слабо виражена		не виражена	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
«Маркетинг»	9,4	69,8	36,0	21,3	54,6	8,9
«Економіка підприємства»	10,2	67,9	34,7	20,8	55,1	11,3

Студенти ЕГ оцінюють свої екологічні потреби як достатні - 69,8 %, 67,9 %. Студенти КГ, оцінюючи їх, порівнюють свої бажання з можливостями, тому відсоток вираженої потреби в екологоорієнтованій діяльності у цієї категорії опитуваних виявився досить високим.

На наш погляд, знання студентів характеризує не тільки ступінь засвоєння матеріалу, а більше вміння їх використовувати на практиці.

Результати, наведені в таблиці 3.12, дозволили визначити рівень сформованості екологічних умінь студентів в експериментальних і контрольній групах.

Отримані результати свідчать, що найбільші труднощі викликали в студентів завдання, де потрібно було самим побачити, правильно сформулювати екологічну проблему та провести аналіз отриманого результату. Саме ці вміння не були достатньо сформовані студентів в контрольній та експериментальній груп. Уміння сформулювати екологічну проблему склали відповідно у студентів напрямів підготовки «Маркетинг» КГ – 9,4 %, ЕГ – 10,8 %, «Економіка підприємства» КГ – 16,2 %, ЕГ – 14,1 %, уміння провести аналіз отриманого результату відповідно – 32,6 %, 36,9 %, 39,3 %, 40,2 %.

Рівні сформованості екологічних умінь, %

Уміння	Групи	Напрями підготовки	
		«Маркетинг»	«Економіка підприємства»
Уміння бачити екологічну проблему	КГ	9,4	10,8
	ЕГ	32,6	36,9
Уміння будувати економіко-екологічні моделі екологоорієнтованої діяльності	КГ	8,4	8,4
	ЕГ	29,9	30,1
Уміння організувати пошук оптимального екологоорієнтованого рішення	КГ	11,3	10,7
	ЕГ	26,3	24,3
Уміння аналізувати отриманий природоохоронний ефект	КГ	16,2	14,1
	ЕГ	39,3	40,2

На рівні 29,9 % та 30,1 % студентами ЕГ вирішувала вже сформульована проблема, необхідно було лише побудувати модель екологоорієнтованої діяльності і вирішити проблему без проведення аналізу отриманих результатів.

В експериментальних групах експериментальні завдання виконані на більш високому рівні, ніж у контрольній. В експериментальних групах більшість студентів пропонують і теоретично обґрунтовують оригінальні й нестандартні методи вирішення завдань, знають як практично їх реалізувати, проводять повний аналіз і дослідження економічних моделей екологічного розвитку. Навпаки, в контрольній групі студенти знаходять рішення простих завдань стандартними методами, проводять неповне їх дослідження і не можуть описати аспекти використання отриманих результатів.

Отже, результати діагностики за виділеними критеріями і показниками указують на позитивну динаміку рівня сформованості екологічних умінь у студентів експериментальної групи.

Підсумкові результати в групах студентів, які навчалися традиційним способом, свідчать про зниження рівня виконання

завдань творчого характеру. На четвертому курсі, коли збільшується кількість завдань творчого характеру, в контрольній групі спостережено зниження якості виконання робіт. Саме в студентів контрольної групи знижується інтерес до виконання завдань творчого характеру. Це пояснюється утрудненнями, що виникають при виконанні завдань, незрозумінням проблем, невпевненістю в правильності їх вирішення. Отже, накопичується негативне ставлення до завдань, що вимагають творчого підходу та екологоорієнтованої діяльності.

В експериментальній групі, навпаки, спостерігається стабільне підвищення рівня засвоєних екологічних знань. Саме у студентів четвертого курсу в експериментальних групах спостерігається підвищення якості виконуваних робіт, формується позитивна мотивація до екологоорієнтованої діяльності, оскільки завдяки цілеспрямованій роботі над формуванням екологічних умінь на попередніх етапах, студенти експериментальних груп не відчують труднощів у правильному вирішенні проблеми, визначенні найбільш раціональних методів організації повного дослідження.

На основі даних емпіричного дослідження здійснено порівняльний аналіз рівнів сформованості екологічного світогляду студентів за практично-діяльним критерієм до і після експерименту. За його результатами виявлено такі закономірності.

Залучення студентів до екологоорієнтованої діяльності викликало зміну пізнавальної активності у сфері природних об'єктів, яка проявляється у формуванні прагнення і готовності студентів отримувати, шукати і використовувати інформацію про об'єкти природи. При вивченні особливостей екологічної пізнавальної активності студентів (методика «Натурафіл») стало помітним збільшення кількості студентів із високим рівнем пізнавальної активності: в середньому по загальній вибірці з 16,4 % до 42,8 % в експериментальних групах, відсутність істотних змін у контрольних (з 5,2 % до 9,9 %).

Аналіз результатів дослідження характеру екологічних уявлень студентів (опитувальник «Екологічні уявлення») показав, що

відбулася позитивна динаміка рівнів сформованості екологічного світогляду студентів у процесі експерименту. Так, кількість респондентів ЕГ з екоцентричними екологічними уявленнями складають 67,8 %, 70,3 %, антропоцентричними – 19,6 %, 18,4 %, в контрольних групах – екоцентричними – 9,6 %, 10,5 %, антропоцентричними – 59,7 %, 57,1 % відповідно.

Отже, отримані показники студентів ЕГ, залучених до екологоорієнтованої діяльності, характеризуються позитивною динамікою: зменшується кількість студентів, що вибирають здебільшого твердження, що характеризують антропоцентричні екологічні уявлення (на 6,8 %) і збільшується кількість студентів, які вибирають твердження, що характеризують переважно екоцентричні (на 20,3 %) погляди.

У цілому виявлено, що відмінності в показниках рівня екологоорієнтованої активності і характеру екологічних уявлень за результатами аналізу представлених вибірок залежать від інтенсивності освітнього процесу.

У студентів КГ екологоорієнтована пізнавальна активність набуває антропоцентричної спрямованості. Це пов'язано з посиленням прагматичного ставлення до природи в студентів старших курсів, однією з причин якого може бути використання директивних і словесних методів в екологічній освіті. Зменшується кількість студентів, схильних до вибору тверджень, що характеризують екоцентричний (на 1,2 %) і антропоцентричний (на 13,7 %).

Залучення студентів до екологоорієнтованої діяльності викликає зміну «об'єктної модальності» суб'єктивного ставлення студентів до природного об'єкта на «суб'єктну», що підтверджує явну тенденцію до формування екоцентричного екологічного світогляду.

Так, у цілому після закінчення експерименту інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи в студентів експериментальних груп істотно вище порівняно зі студентами контрольних груп.

Щодо структури інтенсивності в цілому по вибірці в студентів експериментальних груп (порівняно з контрольними) відзначається

значне зростання різних показників. Це свідчить про узгодженість суб'єктивного ставлення до природи. Цей ріст зумовлений насамперед підвищенням показника за когнітивно-інтелектуальним критерієм, що може означати тенденцію до зміни мотивації екологоорієнтованої пізнавальної активності, до розвитку прагнення й готовності до пошуку та отримання інформації про навколишнє природне середовище. Зростання рівня за мотиваційно-ціннісним критерієм може означати тенденцію до зміни мотивації в напрямку прагнення і готовності до взаємовигідної взаємодії з природою.

Психодіагностика рівня суб'єктифікації студентами природних об'єктів за допомогою методики «СПО» показала, що у групі, яка була залучена до безпосередньої екологоорієнтованої діяльності, відзначено значущу відмінність у показниках рівня суб'єктифікації студентами природних об'єктів до і після експерименту.

За результатами проведеного дослідження розподілено студентів за рівнями сформованості екологічного світогляду студентів за практично-діяльним критерієм, що відображено в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Узагальнені показники рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей за практично-діяльним критерієм (формульальний експеримент)

Бали	КГ		ЕГ	
	Виконано завдань	%	Виконано завдань	%
Бал 5	3	2,8	8	7,1
Бал 4	21	19,5	49	43,8
Бал 3	36	33,3	36	32,1
Бал 2	48	44,4	19	17,0
Всього	108	100	112	100

Проведене дослідження з визначення рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей дозволило узагальнити отримані дані, що відображено в таблиці 3.14.

Таблиця 3.14

Узагальнені показники рівня сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей

Факультет	Групи	Критерії					
		МЦ		КІ		ПД	
		бали	%	бали	%	бали	%
Економічний	КГ	2,7	54,0	2,82	56,4	2,59	51,8
	ЕГ	3,38	67,6	3,52	70,4	3,41	68,3

Аналіз даних таблиці показує, що на економічному факультеті середня арифметична величина МЦ_е сформованості екологічного світогляду студентів експериментальної групи складає 3,38 бала, що становить 67,6 %, КІ_е – 3,52 (70,4 %), ПД_е – 3,41 (68,2 %), у контрольній групі: МЦ_к – 2,7 (54,0 %), КІ_к – 2,82 (56,4 %), ПД_к – 2,59 (51,8 %).

Визначені показники свідчать, що сформованість екологічного світогляду студентів за мотиваційно-ціннісним критерієм експериментальної групи складає 67,6 %, контрольної – 54,0 %. За когнітивно-інтелектуальним критерієм сформованість екологічного світогляду студентів в експериментальній групі складає 70,4 % (високий рівень), контрольної – 56,4 %. За практично-діяльним критерієм сформованість екологічного світогляду студентів експериментальної групи становить 68,3 %, контрольної – 51,8 %.

Порівняльний аналіз рівнів сформованості екологічного світогляду студентів за критеріями доводить, що між ними наявна відмінність, яка потребує перевірки на достовірність на основі використання критерію К. Пірсона.

Розрахунок цього критерію показав, що за мотиваційно-ціннісним критерієм він складає 65,87 %, когнітивно-інтелектуальним – 39,65 %, практично-діяльним – 106,6 %. Отримані дані доводять, що на результати сформованості рівнів екологічного світогляду

студентів під час формувального етапу експерименту впливали експериментальні чинники.

За результатами проведеного формувального експерименту узагальнено рівні сформованості екологічного світогляду студентів (див. таблицю 3.15).

Таблиця 3.15

Рівень сформованості екологічного світогляду студентів

Рівні	Контрольна група	Експериментальна група	Різниця, %
Низький	65 (58,0 %)	22 (19,6 %)	-38,4
Середній	42 (37,5 %)	59 (52,7 %)	15,2
Високий	5 (4,5 %)	31 (27,7 %)	23,2

Формувальний етап експерименту показав, що в експериментальній групі переважає середній рівень сформованості екологічного світогляду студентів за мотиваційно-ціннісним, когнітивно-інтелектуальним, практично-діяльним критеріями.

Узагальнюючи отримані результати формувального експерименту, маємо відзначити, що вони свідчать про істотні зміни в рівнях сформованості екологічного світогляду студентів за трьома ключовими позитивним напрямками:

– формування позитивної мотивації до екологоорієнтованої діяльності (усвідомлення і прийняття себе як природного об'єкта і як суб'єкта власного розвитку), ставлення до природи й людини як її невід'ємної частини (прийняття самоцінності природи, можливості бути суб'єктом комунікативної взаємодії з людиною, ставлення до природи як до суб'єкта («партнера») по спільному, «коеволюційному» процесу життя на Землі);

– розвиток спрямованості студентів на екологічні цінності й у зв'язку з цим відбулася суттєва позитивна динаміка розподілу студентів залежно від рівня прояву мотиваційно-ціннісного критерію сформованості екологічного світогляду особистості;

– суттєва позитивна динаміка типологічного розподілу студентів залежно від рівня прояву кожного критерію сформованості

екологічного світогляду особистості.

Все це дозволяє зробити висновок про ефективність запропонованих педагогічних умов формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Динаміка рівнів сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей показана в таблиці 3.16.

Таблиця 3.16

Динаміка рівнів сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей

Рівні	Констату- вальний експериме нт	Форму- вальний експериме нт	Прирі ст	Констату- вальний експериме нт	Форму- вальний експериме нт	Прирі ст
	КГ			ЕГ		
Низький	52 (48,1 %)	39 (36,1 %)	-12,0	65 (58,0 %)	22 (19,6 %)	-38,4
Середній	48 (44,5 %)	57 (52,8 %)	+8,3	42 (37,5 %)	59 (52,7 %)	+15,2
Високий	8 (7,4 %)	12 (11,1 %)	+3,7	5 (4,5 %)	31 (27,7 %)	+23,2

Аналіз даних таблиці 3.16 показав, що в результаті експериментальної роботи в студентів експериментальної групи виявились більш високі показники рівнів сформованості екологічного світогляду.

Так, в експериментальних групах високий рівень сформованості екологічного світогляду зріс порівняно із констатувальним етапом на 23,2 %; середній на 15,2 %; низький зменшився на 38,4 % після проведення формувального експерименту. В контрольних групах високий рівень сформованості екологічного світогляду зріс на 3,7 %; середній – 8,3 %; низький зменшився на 12,0 %.

Отже, результати проведеного експерименту показали позитивну динаміку рівнів сформованості екологічного світогляду студентів, яка забезпечувалася вдосконаленням навчально-виховного процесу в університетах за рахунок використання екологічного матеріалу в економічних дисциплінах та впровадження спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування».

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми формування екологічного світогляду студентів здійснене в філософському, соціально-екологічному, еколого-психологічному й психолого-педагогічному контексті, дає підстави для таких висновків:

1. У монографії наведено теоретичне узагальнення та практичне вирішення проблеми екологічного світогляду у студентів, що знайшло відображення в експериментальній роботі та перевірці ефективності запропонованих нововведень у закладах вищої освіти.

На основі аналізу ступеня розробленості досліджуваної проблеми широкого кола науковців, з'ясовано, що дослідники заклали методологічне підґрунтя та розкрили загальнотеоретичні питання формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей; екологічного виховання фахівців-економістів; висвітлили проблеми професійної підготовки майбутніх економістів; співвідношення інтересів економіки та екології; обґрунтували необхідність вирішення екологічних проблем природокористування засобами економіки.

Аналіз наявних наукових надбань засвідчує, що в дослідженнях в основному звернуто увагу на теоретичні й методичні засади підготовки економістів у вищих навчальних закладах, визначення особливостей психолого-педагогічних та дидактичних умов оволодіння професійною діяльністю та формування професійно важливих особистісних якостей. Однак поза увагою дослідників залишилася проблема формування екологічного світогляду сучасних фахівців, зокрема майбутніх економістів.

Уточнено сутність ключових поняття дослідження «екологічний світогляд студентів економічних спеціальностей», «формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей».

Встановлено, що *екологічний світогляд студентів економічних спеціальностей* – це узагальнений індикатор результативності екологічної освіти та виховання, що є інтегральною якістю особистості, яка характеризується комплексом екологічних

цінностей, сформованих внутрішніх мотивацій, поглядів, переконань, реакцій природодоцільного характеру, заснованих на розумінні цінності природи, і проявляється як усвідомлена здатність використовувати екологічні знання, вміння, навички для розв'язання екологічних проблем.

Формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів - це цілісний інтегративний процес поетапного залучення студентів до освітньо-виховної діяльності, яка забезпечує розвиток їх поглядів, ціннісних орієнтацій, переконань до гармонізації стосунків з природою з урахуванням необхідності розв'язання екологічних проблем сучасності в майбутній економічній діяльності.

2. Уточнено критерії сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей та його показники: *мотиваційно-ціннісний* (усвідомлення особистої причетності до екологічних проблем і відповідальності за екологічні наслідки власної діяльності, наявність потреби в підвищенні рівня екологічних знань, мотивація екологоорієнтованої діяльності, в тому числі професійної, особистісно-ціннісні та соціальні установки щодо охорони, збереження і відтворення ресурсів навколишнього середовища та ін.), *когнітивно-інтелектуальний* (глибина і міцність засвоєння системи екологічних знань; сформованість узагальнених екологічних понять; ступінь обізнаності про сутність екологічного світогляду та його ролі в професійному становленні майбутніх економістів; вміння використовувати наявні знання для вирішення практичних і пізнавальних екологічних завдань, усвідомлення необхідності використання екологічних знань тощо), *практично-діяльнісний* (практичний досвід природоохоронної діяльності, рівень сформованості вмінь, здатність свідомо приймати рішення і діяти так, щоб завдавати довкіллю якомога меншої шкоди, здатність відповідально вирішувати життєві ситуації, підпорядковуючи задоволення своїх потреб принципам збалансованого розвитку, вміння застосовувати знання на практиці; здатність керуватись здобутими знаннями, сформованими цінностями і досвідом,

приймати виважені екологічно доцільні рішення у власній зоні відповідальності тощо).

На основі визначених критеріїв та показників охарактеризовано рівні сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у вищих навчальних закладах: низький, середній та високий.

3. Проаналізовано стан формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей у навчально-виховному процесі закладів вищої освіти, який засвідчив, що виховний потенціал викладання фахових дисциплін використовується недостатньо у зв'язку з тим, що змістове наповнення навчально-виховного процесу екологічним матеріалом стало незадовільним, з навчальних планів зникла дисципліна «Екологія», екологічний матеріал як модуль включено до дисципліни «Регіональна економіка». Відтак студенти мають прогалини в екологічних знаннях, не мають навичок практичного застосування екологічних знань і умінь та достатнього рівня екологічного світогляду. У більшості студентів не сформована система екологічних цінностей, стійких екологічних переконань, готовність до конкретних дій. Існує значна розбіжність між обсягом знань і глибиною їх засвоєння, оскільки вони не перейшли в переконання – основу екологічного світогляду.

Результати констатувального експерименту засвідчили низький рівень сформованості екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей.

Серед чинників, які негативно впливають на формування екологічного світогляду варто назвати такі: недостатність самих знань про механізми функціонування біосфери, щоб управляти ними, чітко уявляти всі наслідки потужних засобів впливу на природу; відсутність дисципліни «Екологія» в навчальних планах підготовки економістів; теми з екології не послідовно, а відособлено відображені в освітньо-професійній програмі підготовки економістів, матеріали підручників природничого та гуманітарного спрямування для підготовки економістів мають узагальнювальний характер.

4. Експериментально перевірено педагогічні умови формування

екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей: насичення змісту економічних дисциплін екологічним матеріалом з метою формування складників екологічного світогляду (екологічних знань, почуттів, ставлень, поглядів, переконань, спрямованості); системна мотивація студентів економічних спеціальностей на оволодіння екологічними цінностями для практичного застосування екологічних знань, умінь і навичок з охорони, збереження та відтворення природних ресурсів; активізація позааудиторної виховної роботи екологоорієнтованого спрямування з метою набуття досвіду взаємодії з природним середовищем.

Перша педагогічна умова реалізовувалась на основі взаємозв'язків екологічного та економічного складників освіти, що простежуються через неперервність і наступність у викладанні матеріалу з коригуванням змісту дисциплін «Менеджмент», «Економіка підприємства», «Регіональна економіка» з метою внесення до них екологічного компонента, та спецкурсу «Основи екології та економіки природокористування». Цю умову було реалізовано за допомогою різних форм та методів: метод проблемного читання лекцій, лекція-конференція, бінарні, проведення практичних занять у формі «блок-опитування», семінар у формі прес-конференції, практичне заняття з використанням гри «футбол», самостійна робота студента зі збору інформації про вивчення стану навколишнього середовища регіону проживання, з охорони навколишнього середовища.

Системна мотивація студентів економічних спеціальностей на оволодіння екологічними цінностями для практичного застосування екологічних знань, умінь і навичок з охорони, збереження та відтворення природних ресурсів реалізувалася на основі використання інноваційних технологій у навчанні (технологія «портфоліо»), підготовка інноваційних, наукових розробок, бізнес-проектів, та участь у конкурсах проектів розвитку підприємництва в Україні, співпраця з консалтинговими фірмами та розробка студентами наукового та інтелектуального паспорта з метою представлення свого резюме та розробок у різні інноваційні центри й

асоціації); активних методів (лекції з використанням засобів мультимедіа та елементами проблемного викладу; міждисциплінарні конференції; інтегровані семінари-диспути, рольові та ділові ігри, евристичні бесіди, «мозковий штурм», метод проектів, кейс-метод, інтелектуальні завдання, ціннісні проблемні ситуації та ін.), самостійної роботи студентів: заповнення картки «Я бажаю це змінити...», написання творів на різні теми, підготовка рефератів за темами практичних занять, складання структури власного екологічного світогляду, вивчення та конспектування додаткової рекомендованої літератури.

Третя педагогічна умова – активізація позааудиторної виховної роботи екологоорієнтованого спрямування з метою набуття досвіду взаємодії з природним середовищем – реалізовувалась за допомогою активних методів навчально-виховного процесу у закладах вищої освіти та позааудиторних виховних форм на основі природоохоронної роботи. Запропоновано методи: тренінгові заняття, інтелектуальну, навчальну та ділову ігри; форми позааудиторної роботи: проектну діяльність, природоохоронне промо, природоохоронні акції, конкурси та виставки плакатів на еколого-природоохоронну тематику.

Ефективність реалізації нововведень визначено на підставі аналізу виконання завдань після формувального експерименту, результати якого показали збільшення кількості студентів з високим рівнем сформованості екологічного світогляду в експериментальній групі.

Узагальнюючи результати, можна констатувати, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми, але всі завдання повністю реалізовані і свідчать про динамічні позитивні зміни показників сформованості екологічного світогляду студентів під впливом запропонованих експериментальних нововведень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко Н. Л. Формування екологічного світогляду випускників у вищій школі / Н. Л. Авраменко // Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти : IX Ірпінські міжнар. наук.-пед. читання : [зб. ст. за мат. наук.-прак. конф. в 2 ч.], 26–27 трав. 2011 р. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2011. – Ч. 2. – С. 167–178.
2. Ананьев Б. Г. Людина як предмет пізнання / Б. Г. Ананьев – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
3. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: основы педагогического творчества / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во КГУ, 1988. – 240 с.
4. Андреева Н. Д. Система эколога-педагогического образования студентов-биологов в педагогическом вузе : монография / Н. Д. Андреева. – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 112 с.
5. Анисимова Т. В. Становление экологической культуры личности будущего учителя в учебно-воспитательном процессе в ВУЗе : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Анисимова Татьяна Викторовна. – М., 2002. – 179 с.
6. Апресян Р. Г. Этика : энциклопедический словарь / Р. Г. Апресян, А. А. Гусейнов. – М. : Гардарики, 2002. – 389 с.
7. Ашманис М. Г. Мировоззрение и условия его формирования / Ашманис М. Г. – Рига : Зинатне, 1977. – 118 с.
8. Бабаян О. О. Формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами імітаційно-рольового моделювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / О. О. Бабаян. – Луганськ, 2009. – 20 с.
9. Барсукова Н. К. Формирование научного мировоззрения студентов в образовательном процессе вуза : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Барсукова Надежда Константиновна. – Новокузнецк, 2007. – 173 с.

10. Беляев Д. К. Соответствовать требованию времени / Д. К. Беляев // Вопросы философии. – 1986. – № 1. – С. 98–108.
11. Березин Е. А. Необходимость, сущность и основные положения экологизации экономического образования в техническом вузе / Е. А. Березин, А. Г. Беличенко // Экологическое образование и воспитание в техническом вузе (проблемы, поиски, решения, перспективы) : [сб. науч.-метод. тр. / редкол.: В. Н. Барякин (отв. ред.) и др.]. – К. : УМК ВО, 1991. – С. 70–79.
12. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Книга 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / Бех І. Д. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
13. Білоус О. В. Психологічні характеристики екологічності свідомості особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. В. Білоус. – К., 2006. – 18 с.
14. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия : учебник / Бланк И. А. – К. : Эльга, Ника-Центр, 2004. – 616 с.
15. Богобоящий В. В. Принципи моделювання та прогнозування в екології : підручник / Богобоящий В. В., Чурбанов П. Б., Шмандій В. М. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 216 с.
16. Бойчук Ю. Д. Основи екології та екологічного права : навч. посіб. / Ю. Д. Бойчук, М. В. Шульга. – Суми : Університетська книга, 2004. – 351 с.
17. Болонський процес. Документи / [уклад. Тимошенко Н. І. та ін.]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 169 с.
18. Болюбаш Н. М. Теоретичні засади формування професійної компетентності майбутніх економістів / Н. М. Болюбаш // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. – 2009. – Вип. 99, Т. 112. – С. 88–95. – (Серія: Педагогіка).
19. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / Борейко В. Е. – К. : Киевский эколого-культурный центр, 1999. – 126 с.
20. Борисенко Л. Застосування методів проблемного навчання у психолого-педагогічній підготовці студентів економічного

- університету / Лариса Борисенко // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД : матеріали XVIII Міжнар. наук.-прак. інтернет-конф., 29–30 груд. 2013 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2013. – С. 14–16.
21. Борискин А. Ф. Проектирование содержания и реализация методического обеспечения экологического образования школьников в естествознании : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.02 / Борискин Анатолий Федорович. – Екатеринбург, 2002. – 174 с.
 22. Борисова В. А. Екологізація підприємницької діяльності : монографія / В. А. Борисова. – Суми : Довкілля, 2004. – 128 с.
 23. Боришевський М. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості / М. Боришевський // Цінності освіти і виховання : [наук.-метод. зб. / за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : АПН України, 1997. – С. 21–25.
 24. Братанич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Братанич Ольга Григорівна. – Кривий Ріг, 2001. – 238 с.
 25. Бутенко Н. Ю. Педагогічна практика: підготовка та реалізація : [навч. посіб.] / Н. Ю. Бутенко, Л. М. Грущенко. – К. : КНЕУ, 2005. – 183 с.
 26. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.03 / Варго Олександра Миколаївна. – Х., 2006. – 195 с.
 27. Варго О. М. Екологічна свідомість як умова становлення екологічного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / О. М. Варго. – Х., 2006. – 17 с.
 28. Вачевський М. В. Основи економіки : навч. посіб. / Вачевський М. В., Мадзігон В. М., Примаченко Н. М. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 612 с.
 29. Введение в философию : учеб. для вузов : в 2-х ч. / [Фролов И. Т., Араб-Оглы Э. А., Арефьева Г. С. и др.] ; под ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1989. – Ч. 1. – 320 с.

30. Винницька О. Нові підходи до вирішення екологічних проблем в сучасній економіці / Оксана Винницька, Мар'ян Винницький // Вітчизняна наука: сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку : матеріали I Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф., 29–31 жов. 2011 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2011. – С. 34.
31. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навч. посіб. / Омелян Вишневський. – Дрогобич : Коло, 2003. – 528 с.
32. Воронцова І. А. Формування природоохоронного світогляду у шкільної та студентської молоді / І. А. Воронцова, С. В. Влащенко, С. В. Разметаєв // Екологічний вісник. – 2010. – № 2. – С. 19–20.
33. Воскобій О. Теоретичні засади формування екологічного світогляду студентів юридичних спеціальностей / Ольга Воскобій // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД : матеріали XVIII Міжнар. наук.-прак. інтернет-конф., 29–30 груд. 2013 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2013. – С. 26–28.
34. Выготский Л. С. Развитие высших психологических функций / Л. С. Выготский. – М. : АПН СССР, 1960. – 298 с.
35. Выготский Л. С. Собрание сочинений : [в 6-ти т.]. Т.6: Научное наследство / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – 400 с.
36. Гагарин А. В. Воспитание природой / А. В. Гагарин. – М. : МГППИ, 2000. – 193 с.
37. Галузевий стандарт вищої освіти України. Освітньо-кваліфікаційна характеристика підготовки бакалавра напряму 0708 «Екологія» / [В. Ю. Некос, О. М. Адаменко, С. А. Балюк та ін.]. – К. : [Б. в.], 2003. – 87 с.
38. Галузевий стандарт вищої освіти України. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму 0708 «Екологія» / [В. Ю. Некос, О. М. Адаменко, С. А. Балюк та ін.]. – К. : [Б. в.], 2003. – 116 с.
39. Галькиева З. Х. Формирование экологического мировоззрения студента в воспитательной среде вуза : дис. ... кандидата пед.

наук : 13.00.01 / Зинфира Хайдаровна Галькиева. – Оренбург, 2008. – 193 с.

40. Галькиева З. Х. Структурно-функциональная модель формирования экологического мировоззрения студента в воспитательной среде вуза / З. Х. Галькиева // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – 2013. – Вып. 33. – С. 57–62.
41. Гальчинський А. С. Основи економічних знань : навч. посіб. / Гальчинський А. С., Ещенко П. С., Палкін Ю. І. – [2-ге вид.]. – К. : Вища школа, 2006. – 544 с.
42. Гардашук Т. В. Сучасний екологізм: теоретичні засади та практичні імплікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / Т. В. Гардашук. – К., 2006. – 48 с.
43. Глухов В. В. Экономические основы экологии : учебник / В. В. Глухов, Т. В. Лисочкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Специальная литература, 1997. – 304 с.
44. Глухова Г. Г. Аксиологічні засади формування екологічної культури студентів вищих технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Г. Г. Глухова. – К., 2008. – 23 с.
45. Глушко О. В. Воздействие математической культуры на формирование мировоззрения студентов экономической специальности (социально-философский анализ) : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Глушко Ольга Васильевна. – М., 2010. – 204 с.
46. Горбулінська С. Психолого-педагогічні особливості формування екологічних знань старшокласників / Світлана Горбулінська // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 24. – С. 87–92. – (Серія: Педагогічна).
47. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, О. Д. Тихомиров. – К. : Знання, 2005. – 46 с.
48. Дежникова Н. С. Экологическое воспитание в контексте

- соціокультурної динаміки / Н. С. Дежнікова // Педагогіка. – 2002. – № 10. – С. 51–56.
49. Демешкант Н. А. Екологічна освіта та виховання як важливі складові формування майбутнього фахівця / Н. А. Демешкант // Проблеми освіти. – 2008. – Вип. 55. – С. 137–141.
50. Демешкант Н. А. Екологічний світогляд як невід’ємна складова загального світогляду особистості / Н. А. Демешкант // Нові технології навчання. – 2006. – № 45. – С. 147–150.
51. Демура І. В. Формування професійної компетентності студентів економічних спеціальностей у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. В. Демура. – К., 2010. – 20 с.
52. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 480 с.
53. Дерябо С. Д. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Левин. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 216 с.
54. Дерябо С. Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания : монография / С. Д. Дерябо. – М. : Московский психолого-социальный институт, 1999. – 310 с.
55. Джидарьян И. А. О месте потребностей, эмоций и чувств в мотивации личности / И. А. Джидарьян // Теоретические проблемы психологии личности : [сб. науч. тр. / под ред. Е. В. Шороховой]. – М. : Наука, 1974. – С. 145–169.
56. Дибкова Л. М. Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Л. М. Дибкова. – К., 2006. – 20 с.
57. Доценко С. О. Підготовка студентів економічних спеціальностей до прийняття рішень засобами інформаційно-комунікаційних технологій / С. О. Доценко, І. В. Бауріна // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди; редкол.: І. Ф. Прокопенко (ред.) [та ін.]. – Х. : Прапор, 2010. –

Вип. 10. – С. 46–50. – (Серія: Економіка і право).

58. Дробноход М. І. Філософія екологічної освіти: концептуальні основи / М. І. Дробноход // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 43–49.
59. Дубас Р. Г. Економіка природокористування : навч. посіб. / Р. Г. Дубас. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : КНТ, 2009. – 448 с.
60. Душечкіна Н. Ю. Взаємозв'язок економічного розвитку суспільства та умов збереження екологічної рівноваги / Н. Ю. Душечкіна // Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ / ред. кол.: Г. Є. Гончаренко (відп. ред.), В. М. Бровдій, Г. І. Денисик. – К. : О.Т. Ростунов, 2013. – Вип. 16. – С. 15–18.
61. Душечкіна Н. Ю. Дослідження сформованості праксеологічного компоненту екологічного світогляду майбутніх учителів / С. В. Совгіра, Н. Ю. Душечкіна // Інноваційний потенціал світової науки – ХХІ сторіччя : матеріали ХХVІ Міжнар. наук.-практ. конф., 7–11 квітня 2014 р. – Запоріжжя : Вид-во ПГА, 2014. – Т. 2. – С. 17–19.
62. Душечкіна Н. Ю. Екологоорієнтована діяльність студентів економічних спеціальностей : метод. реком. до викон. сам. роб. / Н. Ю. Душечкіна – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2015. – 30 с.
63. Душечкіна Н. Ю. Ієрархія категорій «світогляд» і «екологічний світогляд» / Н. Ю. Душечкіна // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2013, Ч. 3. – С. 91–97.
64. Душечкіна Н. Ю. Інтеграція економічної та екологічної освіти у вимірах сталого розвитку / Н. Ю. Душечкіна // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 256–260. – (Серія: Педагогіка).
65. Душечкіна Н. Ю. Макроумови формування екологічного світогляду особистості / Н. Ю. Душечкіна // Стратегії розвитку екологічної освіти у ХХІ столітті : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, 27–28 березня 2014 р. – Миколаїв : ФОП

- Швец В. Д., 2014. – С. 65–68.
66. Душечкіна Н. Ю. Методологічні підходи та принципи раціонального природокористування / Н. Ю. Душечкіна // Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ / ред. кол.: Г. Є. Гончаренко (відп. ред.). – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. – Вип. 17. – С. 49–52.
67. Душечкіна Н. Ю. Механизмы регулирования в сфере рационального природопользования и охраны окружающей среды / Н. Ю. Душечкіна // Естественно-гуманитарные исследования. – 2013. – № 2. – С. 72–76.
68. Душечкіна Н. Ю. Педагогічні умови формування екологічного світогляду студентів економічних спеціальностей / Н. Ю. Душечкіна // Молодь і ринок. – 2015. – № 8. – С. 159–163.
69. Душечкіна Н. Ю. Підготовка майбутніх економістів в аспекті формування екологічного світогляду / Н. Ю. Душечкіна // Вісник Черкаського університету. – 2015. – Вип. 28. – С. 16–21. – (Серія: Педагогічні науки).
70. Душечкіна Н. Ю. Пріоритетне місце екологічного світогляду особистості у розв'язанні екологічних проблем / Н. Ю. Душечкіна // Молодь і ринок. – 2015. – № 7. – С. 162–166.
71. Душечкіна Н. Ю. Проблема формування екологічного світогляду студентів економічного профілю / Н. Ю. Душечкіна // Общественные науки в современном мире : материалы I Междун. науч.-прак. конф., 19 сентября 2015 г. – Киев : Архивариус, 2015. – С. 57–60.
72. Душечкіна Н. Ю. Структура екологічного світогляду майбутніх економістів / Н. Ю. Душечкіна // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014, Ч. 1. – С. 105–112.
73. Душечкіна Н. Ю. Формування екологічного світогляду студентів-економістів як результат екологічної освіти / Н. Ю. Душечкіна // The Top Actual Researches in Modern Science : Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, July 18–19, 2015,

- Ajman, UAE. – Dubai : Rost Publishing, 2015. – Vol. IV. – P. 24–27.
74. Душечкіна Н. Ю. Формування екологічного світогляду студентів : навч.-метод. забезп. / Н. Ю. Душечкіна. – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2015. – 42 с.
75. Екологічна енциклопедія : у 3 т. / [редкол.: А. В. Толстоухов (гол. ред.) та ін.]. – К. : ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т. 3: О–Я. – 472 с.
76. Екологічний менеджмент : тип. навч. програма [Г. О. Білявський, Н. М. Рідей, В. М. Боголюбов та ін.]. – К. : Аграрна освіта, 2005. – 12 с.
77. Економіка підприємства : підручник / [Петрович Й. М., Кіт А. Ф., Кулішов В. В. та ін.] ; за ред. Й. М. Петровича. – [2-ге вид., стереотип.]. – Львів : Магнолія 2006, 2006. – 680 с.
78. Економіка : [навч. посіб. для 10–11 класів] / [Ватаманюк З. Г., Панчишин С. М., Грабинський І. М. та ін.] ; за ред. З. Г. Ватаманюка, С. М. Панчишина. – К. : Либідь, 1999. – 384 с.
79. Єфіменко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. П. Єфіменко. – Х., 2000. – 18 с.
80. Жиликова О. В. Застосування інноваційних методик під час підготовки фахівців з економічних спеціальностей / О. В. Жиликова, Т. О. Ставерська // Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців. Теоретико-методологічні та практичні проблеми підготовки фахівців за ступеневою системою освіти : матеріали VIII Всеукр. наук.-метод. конф., 23 вер. 2010 р. – Х. : Вид-во ХДУХТ, 2010. – С. 217–218.
81. Жук В. М. Концепція розвитку бухгалтерського обліку в аграрному секторі економіки : монографія / Валерій Миколайович Жук. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 648 с.
82. Завальнюк О. Демографічні проблеми технологій розвитку екологічного маркетингу в сфері послуг туристично-рекреаційної індустрії / Олена Завальнюк // Молодь і ринок. – 2011. – № 7. –

С. 113–116.

83. Замула І. В. Екологія як об'єкт дослідження економічних наук у контексті стійкого розвитку / І. В. Замула // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1. – С. 202–210. – (Серія: Економічні науки).
84. Зверев А. Т. Экологическое мировоззрение – основа устойчивого развития / А. Т. Зверев // Экологическое образование в интересах устойчивого развития : тезисы докл. и презентаций XVI Междун. конф., 25–26 июня. 2010 г., [Москва]. – СПб : Зелёный крест, 2010. – С. 93–95.
85. Зверев И. Д. Современный анализ опыта подготовки и повышения квалификации учителей по проблемам образования в области окружающей среды / И. Д. Зверев // Образование по вопросам окружающей среды в школах стран – членов СЭВ : [сб. ст. / под ред. Е. С. Слостениной, И. Т. Суравегиной]. – М. : [Б. и.], 1983. – С. 4–15.
86. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Мысль, 1986. – 214 с.
87. Зеленов Є. А. Теоретико-методологічні основи планетарного виховання студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.07 / Зеленов Євгеній Анатолійович. – Луганськ, 2009. – 479 с.
88. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. пособ. / И. А. Зимняя. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – 480 с.
89. Зуев В. Формирование экологической культуры студентов экономических специальностей / Владимир Зуев // Problems of education in the 21st century. – 2007. – Vol. 1. – P. 125–134.
90. Зязюн І. А. Світоглядна парадигма освіти / І. А. Зязюн // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2003. – Вип. 5. – С. 24–31.
91. Іванченко Є. А. Теоретико-методичні засади системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Є. А. Іванченко.

– Вінниця, 2011. – 40 с.

92. Иващенко А. В. Экологоориентированное мировоззрение личности : монография / Иващенко А. В., Панов В. И., Гагарин А. В. – М. : Изд-во РУДН, 2008. – 225 с.
93. Игнатова В. А. Адаптация идей и познавательных моделей постнеклассической науки в содержании общего школьного образования как одно из направлений его экологизации / В. А. Игнатова // Наука и школа. – 2006. – № 1. – С. 13–16.
94. Изучение мотивации поведения детей и подростков / под ред. Л. И. Божович и Л. В. Благоннадежиной. – М. : Педагогика, 1972. – 352 с.
95. Ильина А. Н. Теоретические проблемы воспитания у старшеклассников экологической культуры как части их мировоззрения : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Ильина Анна Николаевна. – М., 1998. – 176 с.
96. Інтеграція технологій екологізації та енергозбереження в освітніх закладах : монографія / Г. Є. Гончаренко, В. Г. Гончаренко, Н. Ю. Душечкіна, С. В. Совгіра. – Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. – 182 с.
97. Иоганзен Б. Г. Экология, биоценология и охрана природы / Иоганзен Б. Г., Львов Ю. А., Лаптев И. П. – Томск : Изд-во Томского университета, 1979. – 255 с.
98. Ипполитова Н. В. Система профессиональной подготовки студентов педагогического вуза: личностный аспект : монография / Ипполитова Н. В., Колесников М. А., Соколова Е. А. – Шадринск : Исеть, 2006. – 236 с.
99. Каган М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа / Моисей Самойлович Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
100. Караван Ю. В. Роль экологического фактора в устойчивом развитии экономики / Ю. В. Караван // Мир гуманитарного и естественнонаучного знания : материалы I Междунар. науч.-прак. конф., апрель, 2012 г. – Краснодар : [Б. и.], 2012. – С. 20–27.
101. Касьян А. А. Контекст образования: наука и мировоззрение : монография / А. А. Касьян. – Нижний Новгород : Изд-во НГПУ,

1996. – 184 с.
- 102.Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій : монографія / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К. : Тандем, 2000. – 320 с.
- 103.Кірей К. О. Використання активних методів навчання у процесі теоретичної підготовки студентів економічних спеціальностей / К. О. Кірей // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2010. – Вип. 3. – С. 10.
- 104.Ключка С. І. Педагогічні умови формування екологічної компетентності студентів засобами природоохоронної діяльності / С. І. Ключка // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 209, Ч. 2. – С. 91–95. – (Серія: Педагогічні науки).
- 105.Кобелева И. В. Дидактические условия экономико-экологического обучения студентов экономических специальностей педагогических вузов : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Кобелева Инна Викторовна. – Магнитогорск, 1999. – 156 с.
- 106.Ковалевська Ю. С. Політика державного управління екологічною безпекою / Ю. С. Ковалевська // Державне регулювання розвитку регіонів та територіальних одиниць. – 2006. – Т. VII, Вип. 75. – С. 182–189. – (Серія: Державне управління).
- 107.Коваль Т. І. Теоретичні та методичні основи професійної підготовки з інформаційних технологій майбутніх менеджерів-економістів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. І. Коваль. – К., 2008. – 44 с.
- 108.Козаков В. А. Психолого-педагогічна підготовка фахівців у непедагогічних університетах: методологія та практика / В. А. Козаков, Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ «Нічлава», 2003. – 137 с.
- 109.Колачева Н. В. Проектирование технологий формирования естественнонаучных знаний студентов экономических специальностей университетов (на примере математики) : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Колачева Н. В. – Тольятти, 2006. – 186 с.

110. Колесник М. О. Форми, засоби та методи екологічного виховання учнів / М. О. Колесник // Екологічний вісник. – 2006. – № 3. – С. 15–19.
111. Колонькова О. О. Виховання у старшокласників ціннісного ставлення до природи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / О. О. Колонькова. – К., 2003. – 21 с.
112. Кондрашова И. Н. Формирование экологических знаний у студентов небологических специальностей : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.02 / Кондрашова Ирина Николаевна. – Орел, 2003. – 169 с.
113. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник МОН України. – 2002. – № 7. – С. 3–23.
114. Копійка В. В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення : навч. посіб. / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К. : Ін Юре, 2001. – 448 с.
115. Кошелева Н. Г. Характеристика моделі готовності майбутніх економістів до інноваційної фахової діяльності / Н. Г. Кошелева // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2013. – № 3. – С. 99–104.
116. Крамаренко А. Соціоприродні цінності – смислове ядро екоцентричного світогляду майбутніх фахівців початкової освіти / Алла Крамаренко // Проблеми та перспективи розвитку української науки на початку третього тисячоліття : матеріали III Всеукр. наук.-прак. інтернет-конф., 14–16 груд. 2011 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2011. – С. 80–81.
117. Краткий словарь по философии / [под общ. ред. И. В. Блауберга и др.]. – М. : [Б. и.], 1966. – 360 с.
118. Кривега Л. Д. Ринковий світогляд: зміст і цінності [Електронний ресурс] / Л. Д. Кривега, К. В. Сухарева // Проблемы формирования новой экономики XXI века : III Междунар. науч.-прак. конф., 23–24 дек. 2010 г. – Режим доступа : http://www.confcontact.com/20101224/1_krivega.php.
119. Кривокульська Н. М. Організація управління і регулювання природоохоронної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. економ. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / Н. М. Кривокульська. – Львів, 2006. – 24 с.
- 120.Кривошей В. В. Активізація інноваційних підходів підготовки фахівців з обліку, аудиту та фінансів / В. В. Кривошей, А. Мазуркевич // Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців. Теоретико-методологічні та практичні проблеми підготовки фахівців за ступеневою системою освіти : матеріали VIII Всеукр. наук.-метод. конф., 23 вер. 2010 р. – Х. : Вид-во ХДУХТ, 2010. – С. 207–208.
- 121.Крисаченко В. С. Екологічна культура: теорія і практика : навч. посіб. / Крисаченко В. С. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
- 122.Кулішов В. В. Основи економічної теорії : підруч. для студ. вищ. закл. освіти / Кулішов В. В. – Львів : Магнолія 2006, 2007. – 516 с.
- 123.Кулішов В. В. Підготовка майбутніх економістів європейського рівня / В. В. Кулішов // Вісник Криворізького економічного інституту КНЕУ. – 2010. – № 4. – С. 118–119.
- 124.Кулішов В. В. Фахова комунікативна компетенція як складова професійної компетентності майбутніх економістів / В. В. Кулішов // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2011. – Вип. 32. – С. 458–462.
- 125.Кыверялг А. А. Методика исследования в профессиональной педагогике / Антс Аугустович Кыверялг. – Таллин : Валгус, 1980. – 336 с.
- 126.Лебедевич С. І. Методологічні основи формування екологічного менеджменту і екоаудиту в лісовиробничому комплексі України : монографія / Лебедевич С. І. – Львів : Камула, 2005. – 256 с.
- 127.Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А. Н. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
- 128.Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / Леонтьев А. Н. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

129. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / Леонтьев А. Н. / под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – 320 с. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).
130. Леонтьев Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций / Леонтьев Д. А. – М. : Знание, 1992. – 156 с.
131. Лихачев Б. Т. Педагогика : курс лекций / Лихачев Б. Т. – М. : Прометей, Юрайт, 1998. – 464 с.
132. Лихачев Б. Т. Структура экологической культуры личности и педагогические основы ее формирования / Б. Т. Лихачев // Экологическое образование в России: теоретические аспекты : [сб. науч. тр. / под ред. А. Н. Захлебного, Л. П. Симоновой-Салеевой]. – М. : [Б. и.], 1997. – С. 68–81.
133. Лукашенко Т. Екологічна освіта в Україні: психолого-педагогічні основи формування екологічних знань / Тетяна Лукашенко, Віктор Малишев // Освіта регіону. – 2011. – № 1. – С. 257–272.
134. Лукьянова Л. Б. Екологічна освіта у контексті концепції стійкого розвитку / Л. Б. Лукьянова // Проблема формування ціннісних орієнтирів професійної діяльності : [зб. наук. праць / за заг. ред. Г. Є. Гребенюка]. – Х. : Стиль Іздат, 2005. – С. 144–154.
135. Лукьянчиков Н. Н. Экономика и организация природопользования : учеб. для вузов / Н. Н. Лукьянчиков, И. М. Потравный. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 454 с.
136. Мадзігон В. В. Історія розвитку підприємництва як соціально-економічного явища / В. В. Мадзігон // Молодь і ринок. – 2010. – № 7–8. – С. 33–38.
137. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / Мамардашвили М. К. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
138. Мамедов Н. М. Экологическое образование: принципы, содержание и определение базовых знаний / Н. М. Мамедов, И. Т. Суравегина // Экологическое образование в России: теоретические аспекты : [сб. науч. тр. / под ред. А. Н. Захлебного, Л. П. Симоновой-Салеевой]. – М. : Тобол, 1997. – С. 117–120.

- 139.Марфенин Н. Н. Экология и гуманизм / Н. Н. Марфенин // Россия в окружающем мире: 2000. – 2000. – С. 1–20.
- 140.Матеюк О. П. Формування екологічної культури майбутніх економістів як складової професійної підготовки на засадах сталого розвитку : дис. ... кандидата наук : 13.00.04 / Матеюк Олеся Петрівна. – Вінниця, 2008. – 172 с.
- 141.Мегрелішвілі М. О. Деструктивні та конструктивні аспекти становлення ринкового світогляду / М. О. Мегрелішвілі // Проблемы формирования новой экономики XXI века : III Междунар. науч.-практ. конф., 23–24 дек. 2010 г. – Режим доступа : http://www.confcontact.com/20101224/1_megre.php.
- 142.Медвідь Л. Інноваційні технології у вищому навчальному економічному закладі: інноваційна лекція та контактне заняття / Людмила Медвідь // Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД : матеріали XVIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29–30 груд. 2013 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2013. – С. 115–116.
- 143.Мировоззренческая направленность преподавания общетеоретических и специальных дисциплин в инженерно-техническом вузе: методология, методика, опыт / под ред. Е. М. Пенькова, П. И. Полухина. – М. : Высшая школа, 1984. – 216 с.
- 144.Михасюк І. Р. Українське підприємництво в умовах глобалізації / І. Р. Михасюк, І. М. Бернацький. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 56 с.
- 145.Молотова О. М. Філософсько-методологічний аналіз процесу трансформації сучасного екологічного світогляду : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / О. М. Молотова. – К., 2006. – 20 с.
- 146.Моносзон Э. И. Формирование научного мировоззрения учащихся / Моносзон Э. И. – М. : Педагогика, 1985. – 232 с.
- 147.Морозова Т. Формування екологічної компетентності школярів / Тетяна Морозова // Стратегічні орієнтири розвитку неперервної екологічної освіти у навчальних закладах Чернівецької області :

- матеріали регіон. наук.-прак. конф., 22 бер. 2012 р. – Чернівці : Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області, 2012. – С. 188–193.
148. Мочерний С. В. Основи економічної теорії : підручник / Мочерний С. В. – Тернопіль : Тарнекс, 1993. – 686 с.
149. Набока О. Г. Формування ціннісних орієнтацій у старшокласників спеціалізованих класів економічного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / О. Г. Набока. – Луганськ, 2002. – 20 с.
150. Навчальні програми нормативних дисциплін освітньо-професійної програми підготовки бакалавра за напрямом «Екологія» / за ред. В. Ю. Некоса та Т. А. Сафранова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – 158 с.
151. Негруца Н. А. Формування екологічного світогляду студентів вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації аграрного профілю у процесі вивчення економічних дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. А. Негруца. – К., 2003. – 19 с.
152. Немченко Н. В. Формування екологічного світогляду старшокласників ліцею медико-біологічного профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Н. В. Немченко. – К., 2007. – 20 с.
153. Новий тлумачний словник української мови / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконіт, 1998. – 211 с.
154. Носач І. В. Формування професійних умінь і навичок майбутніх економістів у процесі вивчення інтегративних фахових дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. В. Носач. – К., 2008. – 20 с.
155. Нуризянов Р. М. Развитие экологической культуры учащихся в учебно-исследовательской деятельности : автореф. дис. на соиск.

- ученої ступені канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Р. М. Нуризянов. – Казань, 2000. – 21 с.
156. Овсяннікова В. В. Взаємозв'язок ціннісних орієнтацій особистості та її соціального статусу / В. В. Овсяннікова // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 7. – С. 117–123. – (Серія: Філософські науки).
157. Овчинников В. С. Мироззрение как явление духовной жизни общества: опыт анализа понятий / Овчинников В. С. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – 100 с.
158. Олдак П. Г. Общие начала биосоциальных исследований. Теория взаимосвязи общественного производства и окружающей сферы : учеб. пособ. / Олдак П. Г. – Новосибирск : Изд-во НГУ, 1977. – 71 с.
159. Олейник Т. А. Роль ИКТ в формировании культуры принятия решений / Т. А. Олейник, П. Е. Минко, С. А. Доценко // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я : матеріали XV наук.-прак. конф., 17–18 трав. 2007 р. – Х. : [Б. в.], 2007. – С. 48.
160. Олесова М. М. Педагогические условия совершенствования экономической подготовки студентов (на примере специальности «Агрономия») : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Олесова Марианна Маратовна. – Якутск, 2001. – 185 с.
161. Олійник Л. В. Філософія та ефективність сучасної екологічної освіти в Україні / Л. В. Олійник // Аналіз формування культури безпеки та екологічного світогляду студентів ВНЗ України : матеріали наук.-прак. інтернет-семінар, 12–20 трав. 2014 р. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2014. – С. 85–90.
162. Олійник П. М. Методика ігрових занять : навч. посіб. / П. М. Олійник. – К. : Вища школа, 2002. – 285 с.
163. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання : навч. посіб. / [А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий та ін.]. – К. : ІСДО, 1993. – 336 с.
164. Освітньо-професійна програма вищої освіти за професійним

- спрямуванням бакалавра з економіки і підприємництва. Нормативи обов'язкового мінімуму змісту та рівня підготовки бакалавра / [Павленко А. Ф., Степаненко С. В., Поддєрьогін А. М. та ін.] ; за ред. ред. В. М. Данюка. – К. : КНЕУ, 1997. – 104 с.
165. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра спеціальності «Маркетинг» напряму 0501 – «Економіка і підприємство» / [Кардаш В. Я., Пилипчук В. П., Азарян О. М.] ; за ред. А. Ф. Павленка. – К. : КНЕУ, 2004. – 25 с.
166. Основи екології. Екологічна економіка та управління природокористуванням : підручник / за ред. Г. Ш. Мельника, М. К. Шапочки. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 759 с.
167. Основи стійкого розвитку : навч. посіб. / [за заг. ред. Л. Г. Мельника]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
168. Особливості формування світоглядної позиції особистості в умовах дитячого об'єднання : монографія / [Безпалько О. В., Касьянова О. В., Коршунова О. С. та ін.] ; за ред. Т. К. Окушко. – К. : Імекс-ЛТД, 2013. – 259 с.
169. Отношение школьников к природе (Педагогическая наука – реформе школы) / под ред. И. Д. Зверева, Т. П. Суравегиной. – М. : Педагогика, 1988. – 128 с.
170. Охрана окружающей среды: проблемы просвещения : [сб. науч. тр. / пер. с франц. Т. К. Черемухиной, С. К. Розова ; ред. и послесл. А. Г. Воронова]. – М. : Прогресс, 1983. – 352 с.
171. Павлютенков Є. М. Модель підготовки компетентного випускника гімназії : навч.-метод. посіб. / Павлютенков Є. М., Галич В. І., Чабан Т. М. – Х. : Основа, 2009. – 127 с. – (Серія «Управління школою». Вип. 3 (75)).
172. Панухник О. В. Теоретико-методологічні засади формування інституційного механізму сталого розвитку країни: регіональний аспект / О. В. Панухник // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – № 6. – С. 113–117.
173. Панькина С. И. Формирование исследовательских умений

- студентов экономических специальностей в процессе профессиональной подготовки в вузе : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Панькина Светлана Ивановна. – Магнитогорск, 2009. – 212 с.
174. Педагогика : учеб. пособ. для студ. / [Бабанский Ю. К., Сластенин В. А., Сорокин Н. А. и др.] ; под ред. Ю. К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
175. Писаренко Е. А. Информационные технологии в экологическом образовании студентов экономических специальностей вузов : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Писаренко Елена Анатольевна. – Ставрополь, 2004. – 177 с.
176. Плясковський Б. В. Діалектика розвитку екологічної свідомості / Б. В. Плясковський // Філософські проблеми сучасного природознавства. Екологія, культура і соціальна практика. – 1991. – Вип. 77. – С. 71–78.
177. Полещук Л. Г. «Экологическое мировоззрение» как категория социальной онтологии новейшего времени / Л. Г. Полещук // Известия Томского политехнического университета. – 2013. – Т. 323, № 6. – С. 133–138.
178. Полещук П. В. Методика развития экологического мировоззрения у школьников : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : 13.00.02. «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» / П. В. Полещук. – Омск, 2004. – 21 с.
179. Польова Т. В. Упровадження методів активізації навчання як засіб підготовки економістів нової генерації / Т. В. Польова // Модернізація вищої освіти та проблеми управління якістю підготовки фахівців. Теоретико-методологічні та практичні проблеми підготовки фахівців за ступеневою системою освіти : матеріали VIII Всеукр. наук.-метод. конф., 23 вер. 2010 р. – Х. : Вид-во ХДУХТ, 2010. – С. 213–214.
180. Пономаренко Е. Мировоззренческие функции экологической культуры / Елена Пономаренко // Проблемы та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД :

- матеріали XIII Міжнар. наук.-прак. інтернет-конф., 31 лип. 2013 р. – Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2013. – С. 21–24.
181. Поясок Т. Б. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців фінансово-економічного профілю у вищих навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Т. Б. Поясок. – К., 2004. – 22 с.
182. Про затвердження Концепції розвитку економічної освіти [Електронний ресурс] // Закони України. Інформаційно-правовий портал. – Режим доступу : <http://www.uazakon.com/document/fpart82/idx82748.htm>.
183. Програма дій «Порядок денний на XXI століття» («Agenda 21») : Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Самміт «Планета Земля» 1992 р.) / пер. ВГО «Україна. Порядок денний на XXI століття»; ПРООН. – К. : Інтелсфера, 2000. – 360 с. – (Нам жити на цій землі).
184. Прокопенко І. Ф. Методика і методологія економічного аналізу : навч. посіб. / І. Ф. Прокопенко, В. І. Ганін. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 430 с.
185. Прокопенко О. Екологічне виховання учнів у процесі вивчення біології / О. Прокопенко, Т. Демидова // Рідна школа. – 2005. – № 3. – С. 72–73.
186. Промислова екологія : навч. посіб. / [С. О. Апостолук, В. С. Джигирей, А. С. Апостолук та ін.]. – К. : Знання, 2005. – 474 с.
187. Проценко О. Л. Сучасні підходи до викладання екології студентам економічних спеціальностей педагогічні видання / О. Л. Проценко // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2008. – Вип. 1. – С. 13. – Режим доступу : http://www.intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_arhiv_pn_n1_2008_st_13/.
188. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений : словарь / [автор-сост. Мижерикова В. А.]. – Ростов н/Д : Феникс,

1998. – 544 с.

189. Психолого-педагогічні аспекти реалізації сучасних методів навчання у вищій школі : навч. посіб. / [М. В. Артюшина, О. М. Котикова, Г. М. Романова та ін.] ; за ред. М. В. Артюшиної. – К. : КНЕУ, 2007. – 528 с.
190. Пунько Б. М. Економічні проблеми. Використання і відтворення наземних екосистем (теорія, методологія, практика) : монографія / Пунько Б. М. – Львів : Каменяр, 1998. – 281 с.
191. Пустовіт Р. Ф. Інституціональне середовище підприємництва в трансформаційній економіці : монографія / Пустовіт Р. Ф. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – 372 с.
192. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах : монографія / Пустовіт Г. П. – К. ; Луганськ : Альма-матер, 2004. – 540 с.
193. Реутова Л. П. Система формування і розвитку професійно-педагогічного мировоззрення учителя : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 / Реутова Людмила Петровна. – Майкоп, 2006. – 398 с.
194. Рибалко Л. М. Формування еволюційно-екологічного світогляду учнів в сучасних умовах шкільного навчання / Л. М. Рибалко // Стратегії розвитку екологічної освіти у ХХІ столітті : матеріали Всеукр. наук.-прак. конф. з міжнар. участю, 27–28 бер. 2014 р. – Миколаїв : ФОП Швець В. Д., 2014. – С. 186–191.
195. Ріхтер О. Є. Проблема підвищення якості професійної підготовки студентів економічних спеціальностей / О. Є. Ріхтер // Витоки педагогічної майстерності. – 2011. – Вип. 8. – С. 226–230. – (Серія: Педагогічні науки).
196. Рубанова Е. В. Философские проблемы становления экологического знания / Рубанова Е. В. – Томск : ТМЛ-Пресс, 2007. – 140 с.
197. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. – М. : АПН РСФСР, 1957. – 328 с.

- 198.Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – [2-е изд.]. – М. : Педагогика, 1986. – 376 с.
- 199.Сабадаш В. Економіко-екологічні моделі розвитку національної економіки / Віктор Сабадаш, Олександр Тур // Економіст. – 2011. – № 10. – С. 58–62.
- 200.Савельєв Є. В. Міжнародна економіка : підруч. для студ. вищ. закл. освіти / Савельєв Є. В. – К. : Знання, 2008. – 622 с.
- 201.Сагай О. М. Проблема виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи в учнів молодшого шкільного віку / О. М. Сагай // Теоретико-методологічні проблеми виховання дітей і учнівської молоді. – 2007. – Вип. 10, Т. 1. – С. 405.
- 202.Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека: модуль «Направленность» / Семиченко В. А. – К. : Міленіум, 2004. – 521 с.
- 203.Симоненко В. Економіка й екологія: взаємозв'язок і проблеми управління / В. Симоненко // Вісник Національної академії наук України. – 2008. – № 12. – С. 38–44.
- 204.Скиба Ю. А. Методичні аспекти формування еколого-економічних знань, умінь та навичок у студентів-екологів вищих навчальних закладів України / Ю. А. Скиба, О. М. Лазерна // Екологічний вісник. – 2010. – № 5. – С. 28–29.
- 205.Скоромна О. І. Соціальні цінності сучасної студентської молоді / О. І. Скоромна, Т. М. Клибанівська // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнології ім. С. З. Гжицького. – 2011. – Т. 13, № 3. – С. 278–282.
- 206.Слепухов М. Закони єдності та взаємозв'язку педагогічних явищ і процесів / М. Слепухов // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 2–7.
- 207.Словарь практического психолога / [сост. Головин С. Ю.]. – Минск : Харвест, 2001. – 800 с.
- 208.Слюсаренко Н. В. Сучасні економічні цінності та їх роль у формуванні економічної культури учнів / Н. В. Слюсаренко, З. В. Філончук // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 12, Ч. 3. – С. 6–11.
- 209.Соболева С. М. Формування екологічної свідомості студентів

- фінансово-економічних спеціальностей у процесі екологічної підготовки / С. М. Соболева // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – С. 187–192. – (Серія: Педагогіка).
210. Совгіра С. В. Екологічний світогляд майбутніх учителів: методологія, концепція, методика формування : монографія / Совгіра С. В. – Умань : Видавець «Сочінський», 2012. – 403 с.
211. Совгіра С. В. Теоретико-методичні основи формування екологічного світогляду майбутніх учителів у вищих педагогічних навчальних закладах : монографія / Світлана Василівна Совгіра. – К. : Науковий світ, 2008. – 346 с.
212. Солошич І. О. Про стан формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти / І. О. Солошич, О. М. Солошич // Вісник КДПУ імені Михайла Остроградського. – 2007. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 142–144.
213. Соціальна економіка : навч. посіб. / [О. О. Беляєв, М. І. Діба, В. І. Кириленко та ін.]. – К. : КНЕУ, 2005. – 196 с.
214. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание : монографія / Спиркин А. Г. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
215. Степин В. С. Эпоха перемен и сценарии будущего / Степин В. С. – М. : Институт философии, 1996. – 174 с.
216. Столович Л. Н. Природа эстетической ценности / Столович Л. Н. – М. : Политиздат, 1972. – 271 с.
217. Стрельников В. Ю. Проектування професійно-орієнтованої дидактичної системи підготовки бакалаврів економіки : [монографія] / Стрельников В. Ю. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 375 с.
218. Стрельников В. Ю. Теоретичні засади проектування професійно орієнтованої дидактичної системи підготовки бакалаврів економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / В. Ю. Стрельников. – К., 2007. – 44 с.
219. Суравегина И. Т. О методах формирования ответственного отношения школьников к природе / И. Т. Суравегина // Биология в школе. – 1988. – № 3. – С. 33–34.

- 220.Сяська І. О. Формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / І. О. Сяська. – Миколаїв, 2010. – 20 с.
- 221.Тверезовська Н. Т. Екологічна складова змісту підготовки майбутніх соціальних педагогів / Н. Т. Тверезовська, І. В. Сопівник // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип. 159, Ч. 1. – С. 182–187. – (Серія: Педагогіка, психологія, філософія).
- 222.Тимочко Т. В. Мета і завдання Всеукраїнської екологічної Ліги у галузі екологічної освіти та виховання / Т. В. Тимочко // Екологічний вісник. – 2002. – № 2. – С. 11–13.
- 223.Тонких А. С. Научное мировоззрение: понятие, структура, функции / Тонких А. С. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1980. – 147 с.
- 224.Тугаринов В. П. Избранные философские труды / под. ред. В. П. Тугаринова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – 344 с.
- 225.Туниця Ю. Ю. Екоеконіміка і ринок: подолання суперечностей / Туниця Ю. Ю. – К. : Знання, 2006. – 314 с.
- 226.Турдикулов Э. А. Экологическое образование учащихся в процессе изучения предметов естественно-научного цикла: (физические аспекты образования) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.02 / Турдикулов Эшбай Атакулович. – Ташкент, 1982. – 355 с.
- 227.Уйсімбаєва Н. В. Формування професійної компетентності майбутніх економістів в процесі науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах І–ІІ рівня акредитації : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.04 / Уйсімбаєва Наталія Василівна. – Кіровоград, 2006. – 189 с.
- 228.Ульянкина Е. Н. Структурно-функциональная модель экологического образования студентов экономических специальностей / Е. Н. Ульянкина // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2010. – Вып. 5. – С. 151–154. – (Серия: Педагогика и психология).

- 229.Фабер М. Яким бути екологічному економісту / Мальте Фабер // Відповідальна економіка. – 2009. – Вип. 1. – С. 57–65.
- 230.Федотова В. С. Модели организации исследовательской деятельности студентов на основе праксиологического подхода / В. С. Федотова // Человек и образование. – 2010. – № 4. – С. 102–106.
- 231.Федунь Ю. Б. Актуальні проблеми забезпечення сталого еколого-економічного розвитку України в умовах інтеграції до ЄС / Ю. Б. Федунь, Р. В. Фещур // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2005. – № 547. – С. 276–283. – (Серія: Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку).
- 232.Федунь Ю. Б. Показники сталості еколого-економічного розвитку / Ю. Б. Федунь // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 25. – С. 321–327. – (Серія: Міжнародні відносини).
- 233.Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 362 с.
- 234.Философский энциклопедический словарь / [глав. ред.: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
- 235.Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи / Фіцула М. М. – К. : Академвидав, 2006. – 352 с. – (Альма-матер).
- 236.Фокин А. И. Экологоориентированное мировоззрение личности как акмеологический феномен : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.13 / Фокин Александр Иванович. – М., 2010. – 177 с.
- 237.Харчук А. І. Вплив екологічної освіти на формування екологічного світогляду майбутніх фахівців ДСНС України / А. І. Харчук, М. Я. Купчак // Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. – 2013. – № 8. – С. 300–304.
- 238.Хесле В. Философия и экология / Хесле В. ; [пер. с нем. А. Судаков]. – М. : Наука, 1993. – 208 с. – (Серия: Философия

современного мира).

- 239.Хилова Е. Ю. Экологическая компонента профессиональной подготовки будущих экономистов / Е. Ю. Хилова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – Вып. 34, Ч. 2. – С. 283–287. – (Серия: Педагогика, психология, теория и методика обучения).
- 240.Химинець В. В. Еколого-економічні основи навчально-виховного процесу в сучасному освітньому закладі / В. В. Химинець // Освіта Закарпаття. – 2007. – № 5. – С. 39–42.
- 241.Химинець В. В. Формування еколого-економічних компетенцій у вищій школі в контексті євроінтеграційної політики України / В. В. Химинець // Міжнародний науковий вісник. – 2014. – Вип. 2. – С. 90–100.
- 242.Хорошилова И. В. Формирование экологического мировоззрения у студентов / И. В. Хорошилова, И. В. Трофимова // Профессиональное образование в России и за рубежом. – 2013. – Вып. 11. – С. 111–113.
- 243.Цимбалюк С. Я. Засоби та інструменти впливу на формування екологічної свідомості особистості / С. Я. Цимбалюк // Аналіз формування культури безпеки та екологічного світогляду студентів ВНЗ України : матеріали наук.-прак. інтернет-семінару, 12–20 трав. 2014 р. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2014. – С. 123–128.
- 244.Черноволенко В. Ф. Мировоззрение и научное познание / В. Ф. Черноволенко. – К. : Изд-во Киевского университета, 1970. – 173 с.
- 245.Чернышова Л. Г. Формирование экологического мировоззрения студентов технических вузов : дис. ... кандидата филос. наук : 09.00.11 / Чернышова Лариса Геннадьевна. – Томск, 2004. – 202 с.
- 246.Чуйкова Л. Ю. Экологическое мышление и экологическое мировоззрение, как продукт экологического образования в школе: анализ научных концепций и трактовок / Л. Ю. Чуйкова // Астраханский вестник экологического образования. – 2012. – № 1. – С. 46–68.

247. Швейцер А. Культура и этика / Альберт Швейцер ; [перевод с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского ; общ. ред. и предисл. В. А. Карпушина]. – М. : Прогресс, 1973. – 337 с.
248. Шевель А. О. Етнокультурні чинники екобезпечного розвитку України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство (філософські науки)» / А. О. Шевель. – К., 2012. – 18 с.
249. Шиндаулова Р. Б. Особенности ноогуманистического подхода к формированию ноогуманистически-ориентированного мировоззрения / Р. Б. Шиндаулова // Актуальные проблемы современной психологии и педагогики: новые технологии и перспективы : материалы Междунар. науч.-прак. конф., 27–28 сент. 2013 г. – Х. : ИФИ, 2013. – С. 9–13.
250. Шинкарук В. И. Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма / В. И. Шинкарук, В. П. Иванов // Вопросы философии. – 1981. – № 2. – С. 45–55.
251. Шинкарук В. И. Мировоззрение, наука и философия / В. И. Шинкарук // Философские науки. – 1978. – № 1. – С. 98–101.
252. Штракс Г. М. Диалектика формирования научных убеждений / Г. М. Штракс, М. Г. Штракс. – М. : Наука, 1985. – 305 с.
253. Штракс Г. М. Динамика формирования научных убеждений / Г. М. Штракс, М. Г. Штракс. – М. : Наука, 1985. – 168 с.
254. Шуртакова Т. В. Формирование мировоззрения студентов средствами искусства / Т. В. Шуртакова. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1987. – 110 с.
255. Экологическое образование школьников / под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. – М. : [Б. и.], 1983. – 213 с.
256. Ягодин Г. А. Школа будущего – школа развития личности / Г. А. Ягодин // Зеленый мир. – 1995. – № 36. – С. 7.
257. Ягодин Г. А. Экология и устойчивое развитие в системе образования / Г. А. Ягодин // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. – 2003. – № 4. – С. 125–127.

258. Ядов В. А. Соотношение ценностных ориентаций и реального (явного) поведения личности в сферах труда и досуга. Личность и ее ценностные ориентации / В. А. Ядов // Информационный бюллетень ИКСИ. – 1969. – № 19. – С. 49–66.
259. Як сформувати світоглядну позицію особистості в дитячому об'єднанні : метод. посіб. / [Пащенко О. В., Чиренко Н. В., Чорна К. І. та ін.] ; за ред. Т. К. Окушко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 200 с.
260. Ярчук Г. Екологічне виховання: сутність та основні напрями / Г. Ярчук // Вища освіта України. – 2008. – № 2. – С. 91–97.
261. Casey P. J. Environmental concern and behaviour in an Australian sample within an ecocentric – anthropocentric framework / Paul J. Casey, Kylie Scott // Australian Journal of Psychology. – 2006. – Vol. 58, № 2. – P. 57–67.
262. Dushechkina N. Maturity of the axiological component inside the individual environmental outlook / S. Sovgira, N. Dushechkina // The advanced science journal. – 2014. – № 5. – P. 21–24.
263. Kryazh I. V. Proekolohichni ustanovky yak proyav ekolohichnoyi sturbovanosti osobystosti / I. V. Kryazh, K. A. Andronnikova // Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. – 2012. – № 1009, Vyp. 49. – S. 36–40. – (Seriya: Psykholohiya).
264. Measuring endorsement of the new ecological paradigm: a revised NEP scale / Riley E. Dunlap, Kent D. Van Lier, Angela G. Mertig, Robert Emmet Jones // Journal of social issues. – 2000. – Vol. 56, № 3. – P. 425–442.
265. Monroe M. C. Two Avenues for Encouraging Conservation Behaviors / Martha C. Monroe // Human Ecology Review. – 2003. – Vol. 10, № 2. – P. 113–125.
266. Thompson S. Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment / Suzanne C. Thompson, Michelle A. Barton // Journal of Environmental Psychology. – 1994. – Vol. 14. – P. 149–157.

Наукове видання

ДУШЕЧКІНА НАТАЛІЯ ЮРІЇВНА

**ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО
СВІТОГЛЯДУ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДАХ
ВИЩОЇ ОСВІТИ**

Монографія

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 16.02.2018 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12,6

Тираж 100 прим. Замовлення № 0021

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com